

ILHOMOV Z.A.

TARIXIY GEOGRAFIYA

Toshkent-2020

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEKISTON TARIXI”
KAFEDRASI**

TARIXIY GEOGRAFIYA

*

O‘zbekiston Respublikasi
Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan
oliy o‘quv yurtlarining 5110600-Tarix
o‘qitish metodikasi ta‘lim yo‘nalishi talabalari
uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT-2020

Ilhomov Ziyovutdin Adhmovich

Tarixiy geografiya (O'zbek xonliklari tarixiy geografiyasi). O'quv qo'llanma.

Z.A.Ilhomov. Toshkent. "-----" nashriyoti, 2020. 169 bet.

O'quv qo'llanmada O'rta Osiyo xonliklarining tarixiy goyografiyasiga oid ma'lumotlar, xonliklarning joylashuvi, shaharlari, iqtisodiy markazlari, aholi tarkibi va mashg'ulotlari, Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida o'zbek xonliklarining hududiy jihatlari, Turkiston general-gubernatorligi viloyatlari va tarixiy geografiyasiga oid ma'lumotlar o'rin olgan. XVIII-XIX asrlarda O'zbek xonliklariga amalga oshirilgan turli ekspeditsiyalar va elchiliklar va ularning hujjatlarida xonliklar tarixiy geografiyasiga oid ma'lumotlar ko'rsatib berilgan.

O'quv qo'llanma 5110600 - Tarix o'qitish metodikasi ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, "O'zbekiston tarixi", "Markaziy Osiyo xalqlari tarixi", "Tarixiy geografiya" fanlaridan qo'shimcha qo'llanma sifatida foydalanishlari mumkin.

Mas'ul muharrir: **A.Asqarov.** Tarix fanlari doktori, professor, O'zR FA akademigi

Taqrizchilar: **S.Tillaboyev**, tarix fanlari nomzodi, Nizomiy nomidagi TDPU
D.Uzakov, tarix fanlari nomzodi, dotsent. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti Ilmiy kengashining 2020 yil ____ dagi ____-sonli yig'ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

© "-----" nashriyoti, 2020.

KIRISH

*
—————

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tarixini har tomonlama xolis va ilmiy jihatdan mukammal va tarixiy dalillarga asoslangan holda yoritishga katta e‘tibor berilmoqda. Jahon tarixining ajralmas tarkibiy qismi hisoblangan Vatanimiz tarixi o‘zining nafaqat qadimiyligi, balki uzoq davom etgan tarixiy jarayonlarining jahon tarixiy taraqqiyoti jarayonlariga juda katta ta’sir etganligi bilan ham jahon ilm ahli e‘tiborini o‘ziga tortib kelmoqda.

Bugungi kunda tarixni nafaqat o‘rganish, balki uni ilmiy jihatdan asoslangan dalillarga tayangan holda, tarixiy jarayonlarning mohiyatini ochib berishda xaqqoniylik tamoyillariga asoslangan holda chuqur va atroflicha tadqiq etish hamda eng to‘g‘ri ilmiy xulosalarni taqdim etish har bir tarix tadqiqotchisi oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev tomonidan imzolangan "Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi Qarori oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma’no-mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratishni ko‘zda tutish bilan birgalikda bugungi kunda oliy ta’limning sifati va samaradorligini yuksaltirish borasida pedagoglar oldida katta mas’uliyat turganligi belgilab beradi.

Mazkur qo‘llanmada ko‘zda tutilgan asosiy maqsadlardan biri ham talabalarda eng avvalo Vatanimiz tarixi haqida mukammal bilim olishlarini ta’minlash, qolaversa bo‘lajak tarixchi sifatida tadqiqotchilik, ilmiy izlanuvchanlik malakalarini shakllantirish va kelajakda mutaxassis sifatida mukammal tadqiqotlarni amalga oshirish uchun qo‘llanmadagi tahliliy ma’lumotlar orqali dastlabki tushunchalarni berish etib belgilangan.

O‘zbek xonliklarining tarixiy geografiyasi haqidagi ma’lumotlar talabalarning O‘zbekiston tarixi, Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, Markaziy

Osiyoning qadimgi yozma yodgorliklari, Oʻrta Osiyo shaharlari tarixi kabi fanlardan olgan bilimlarini toʻldirib, bu davr tarixi va tarixiy jarayonlari, iqtisodiy va tabiiy geografik jihatlari va davlatlar tomonidan bu holatlarga nisbatan amalga oshirilgan siyosiy jarayonlarning mohiyatini chuqurroq va toʻliqroq oʻzlashtirish imkoniyatini kengaytiradi. Xonliklarning tarixiy-geografik jarayonlari haqidagi manbalarda, jumladan, Mullo Avaz Muhammad ibn Mullo Roʻzi Muhammad Soʻfi – Avaz Muhammad Attor Xoʻqandiyning «Tarixi jahonnamoyi»¹, Hakimxon Toʻraning “Muntaxab ut-tavorix”², Mullo Olim Mahdumxojaning «Tarixi Turkiston»³, Ishoqxon Junaydullo oʻgʻli – Ibratning «Tarixi Fargʻona»⁴, Muhammad Niyoz Xoʻqandiyning «Tarixi Shohruhiy»⁵ kabilarda yozib qoldirilgan maʼlumotlarni, turli hujjatlar va sayohatchilar, ilmiy ekspeditsiyalar hisobotlarida qayd etilgan maʼlumotlar bilan tanishtirish va tahlil etish hamd qoʻllanmani tayyorlashda koʻzda tutilgan asosiy maqsadlardan biri sanaladi.

¹ Mullo Avaz Muhammad ibn Mullo Rʻzi Muhammad Sʻfi – Avaz Muhammad Attor Xʻkandiy. «Tarixi jahonnamoyi». // Qʻlʻzma, ʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomiдаги Sharqshunoslik Instituti qʻlʻzmalar xazinasi, №9455. Qarang: Xʻkandiy Avaz Muhammad Attor. Tarixi jahonnamoyi // Sharq Yulduzi. -1991. -№8. -B.119-141. Qarang: Vahidov Sh. Avaz Muhammad Attar Xukandi i ego sochinenie «Tarix - i jahonnamoyi» issledovanie, perevod i primечания: Avtoref. dis... kand. ist. nauk. -T., 1990. - 19 s. Qarang: Vahidov Sh. Istochniki, ispolʻzovannyye Avaz Muhammad Attarom v sochinenii «Tuxfat at-tavorixi xoni», «Tarixi jahonnamoyi» // Adabiy meros. 1989. -№ 4 (50). -С.31-36.

² Hakimxon Tʻra. “Muntaxab ut-tavorix”, // Qʻlʻzma, ʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomiдаги Sharqshunoslik Instituti qʻlʻzmalar xazinasi, № 594. Qarang: Xurshut E. «Muntaxab ut – tavorix» kak istochnik po istorii Sredney Azii i sopredельных стран XVIII – XIX vv. // Obщественные науки v Uzbekistane. -1984. -№ 7. -С.36-42.

IV.21. Qarang: Xurshut E. Изучение среднеазиатских истоchnиков XVI–XIX веков: значение, состояние, проблемы // Общественные науки в Узбекистане. -1989. -№ 2. -С.49-53

³ Mullo Olim Mahdumxoja. «Tarixi Turkiston». ʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomiдаги Sharqshunoslik Instituti qʻlʻzmalar xazinasi, toshbosma, №18096.) Qarang: Mullo Olim Mahdum Xoja. Tarixi Turkiston. – T.: Turkiston general gubernatorligi bosmaxonasi. 1915.-2206. Qarang: Mullo Olim Mahdumxoja. Tarixi Turkiston. -T.: Sharq, 1995. -127 b. Qarang: Mirzo Olim Mahdum Xoji. Tarixi Turkiston. -T., Yangi asr avlodi, 2010y.

⁴ Ishoqxon Junaydullo ʻgli – Ibrat. «Tarixi Fargona». // Qʻlʻzma, ʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomiдаги Sharqshunoslik Instituti qʻlʻzmalar xazinasi, №11080; №11616; №1512. Qarang: Ishoqxon Ibrat. Fargona tarixi. T: Meros, 1991.

⁵ Muhammad Niyoz Xʻkandiy. «Tarixi Shohruhiy». // Qʻlʻzma, ʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomiдаги Sharqshunoslik Instituti qʻlʻzmalar xazinasi, № 4463 – 1. Qarang: Pantusov N.N. Tevarixi Shaxruhiy // Turkestanские ведомости. -1876. -№30. Qarang: Pantusov N.N. Tevarixi Shaxruhiy. Kazanʻ.1885. Qarang: Baysembiev T.K. «Tarix-i Shohruhi» kak istoricheskiy istochnik: Avtoref. dis... kand. ist. nauk. -T., 1983. -22 s. Qarang: Baysembiev T.K. «Tarix-i Shohruhi» kak istoricheskiy istochnik. Alma-Ata.: Nauka, 1987. 200 s.

XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyoga Rossiya imperiyasi va Yevropaning boshqa davlatlaridan amalga oshirilgan bir qator elchilik va ekspeditsiyalar haqida ko'plab ma'lumotlarni kuzatish mumkin. Bular orasida A.Jenkinson, I.D.Xoxlov, aka-uka Pazuxinlar, F.Beneveni, V.A.Daudov va Muhammad Yusuf elchiligi, Mitropolit Xrisanf, F.Nazarov⁶, A.Berns⁷, I.N.Xanikov, A.I.Butakov⁸, N.Muravyev⁹, N.Muravin¹⁰, A.F.Negri¹¹, P.P.Ivanov¹², P.CH.Demizon, M.Ivanin, A.I.Maksheyev¹³ va boshqalarni alohida ko'rsatib o'tish mumkinki, bu elchiliklar va ekspeditsiyalar tomonidan o'rganilgan va to'plangan ko'plab ma'lumotlar bugungi kunda o'zbek xonliklarining tarixiy geografiyasiga oid qimmatli manbalar sanaladi. Bular orasida Xiva xonligi va Orolbo'yiga amalga oirilgan ekspeditsiyalar va elchiliklar o'zining geografik ko'lami va ma'lumotlarning nisbatan mukammalligi bilan ajralib turadi.

Rossiya imperiyasi XIX asr boshlaridanoq Turkistonni hududiy – geografik, harbiy-siyosiy, ilmiy o'rganishga jiddiy kirishdi. To'xtovsiz turli ko'rsatmalar bilan yuborib turilgan elchiliklar va ekspeditsiyalar tarkibidagi mutaxassislar tomonidan xonliklar orasida harbiy, siyosiy, iqtisodiy sohaga tegishli bo'lgan juda katta hajmdagi ma'lumotlar to'plandi. Bu ma'lumotlardan esa keyinchalik imperiyaning o'zbek xonliklariga qarshi harbiy bosqinchiligini amalga oshirishda keng foydalanildi. Ayni vaqtda mazkur ma'lumotlarning ilmiy-manbaviy ahamiyatini ham e'tirof etgan holda aytish kerakki, o'zbek xonliklarining XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr birinchi yarmida iqtisodiy hayoti,

⁶ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. С.-Пб., -1821; Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. - М.: Наука, 1968. - 76 с.

⁷ Бёрнс А. Кабул: Путевые записки сэра Александра Борнса в 1836, 1837 и 1838 годах. Переведено по поручению П.В.Голубкова. 2 части. М., в типографии Н.Эрнста, 1847. Бернс А. Путешествие в Бухару. Часть III. — Москва, 1849. - С. 566.

⁸ Бутаков А.И. «Дневные записки плавания по Аральскому морю в 1848-1849 г.», подготовка к печати Е.К.Бетгера.-Ташкент: 1953.

⁹ «Путешествие в Туркмению и Хиву в 1810 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. С картинами с чертежами и проч. Часть вторая. Москва, в типографии Августа Семена. 1822

¹⁰ Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная 1740-1741 годах поручиком Гладишевым и геодезистом Муравиным. С.-Петербург. Типография министерства внутренних дел. 1851.

¹¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М."Наука", 1975.

¹² Иванов П.П. Архив хивинских ханов. Издательство Академии Наук СССР. Москва-Ленинград. 1939. Стр.14

¹³ Макшеев А. И. Исторический обзор Туркестана и поступательного движения в него русских. – Б. м., 1897.

siyosiy va harbiy topografik holati, chegaralari, shaharlari, tarixiy geografiyasiga oid tadqiqotlarda qimmatli manbalar bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir.

O'rta Osiyo xonliklari va ularning tabiati, iqlimi, iqtisodiy imkoniyatlari uzok yillar davomida Rossiya imperiyasi geografik jamiyati olimlarini o'ziga kiziqtirib kelgan. Bu yerda to'la hukmronlikni o'z ko'liga olgan Turkiston general-gubernatorligi tomonidan ham bunday tadqiqotlar rag'batlantirilib borildi va har tomonlama ko'llab-kuvatlanib, zarur shart-sharoitlar yaratib berilgan edi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad O'rta Osiyoning iqtisodiy imkoniyatlarini o'rganish, yer osti va usti boyliklarini, turli konlar va boyliklarni izlab topish va kelajakda Rossiya imperiyasi manfaatlariga bo'ysundirish edi. Bu esa O'rta Osiyoning mutaxassis olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilishini talab qilar edi XVIII-XIX asr o'rtalarigacha turli elchilar va sayyohlar, savdogarlar tomonidan xonliklar xayotiga oid ko'plab ma'lumotlar to'plangan bo'lsada, ular ilmiy jixatdan to'la o'rganilmagan edi. XIX asr ikkinchi yarmiga kelib o'zbek xonliklari Rossiya imperiyasi tomonidan mustamlakaga aylantirilgandan so'ng rus tadqiqotchilari va tabiatshunos olimlari uchun O'rta Osiyoni tadqiq qilish imkoniyatlari kengaydi. O'lkaga safarbar etilgan rus olimlari, jumladan N.A.Seversov, P.P.Semyonov-Tyanshanskiy, I.V.Mushketov, A.P.Fedchenko, V.V.Dokuchayevlar Turkiston o'lkasining geografik va tabiiy olamini tekshirishga jiddiy kirishib, mohiyatiga ko'ra ilmiy mazmunda tadqiqotlar olib bordilar. Bu ekspeditsiyalar tarkibidagi soha mutaxassislari tomonidan ilmiy yutuqlarga erishish bilan birga aholining ijtimoiy va iqtisodiy hayoti, urf-odatlarini hamda davlat boshqaruviga oid bir qancha qo'shimcha qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirilgan. Garchi bu sayyohatlar imperiya manfaatlarini nuqtai-nazaridan turli maqsadlarni ko'zlab amalga oshirilgan bo'lsada, O'rta Osiyo xalklari, tarixi, turmushi, tabiati va boshqa sohalarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etgan edi. Qo'llanmada bu haqda ham asosiy ma'lumotlarni ko'rsatib o'tish maqsad etib belgilangan.

Qo'llanmani tayyorlashda bugungi kungacha turli yillarda yurtimizda va horijda nashr etilgan adabiyotlar, fan sohasida tadqiqotlar olib borgan bir qator mualliflarning ilmiy maqolalari materiallaridan

foydalanildi va o'z o'rnida mazkur qo'llanma muallifi ularga o'z minnatdorchiligini bildirib qoladi. Qo'llanmada keltirilgan materiallar yuzasidan soha mutaxassislari tomonidan fan xususiyatidan kelib chiqqan holda ayrim e'tirozlar va bahs-munozarali fikrlar bildirilishi tabiiy. Bu esa albatta fanga oid o'quv adabiyotlarining yanada mukammallikka erishishiga xizmat qilishi shubhasiz.

Z.A.Ilhomov,
tarix fanlari nomzodi, dotsent

I. XVI-XIX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK XONLIKLARI TARIXIY GEOGRAFIYASI

- 1. Buxoro xonligi (amirligi) tarixiy geografiyasi**
- 2. Xiva xonligi tarixiy geografiyasi**
- 3. Qo'qon xonligi tarixiy geografiyasi**
- 4. Xonliklar aholisi va mashg'ulotlari**
- 5. Xonliklar iqtisodi va iqtisodiy markazlar, tashqi iqtisodiy munosabatlar**

1. Buxoro xonligi (amirligi) tarixiy geografiyasi

Shayboniylar sulolasi davrida Buxoro xonligi (1510-1601 yy). XV asr ikkinchi yarmi – XVI asr boshlariga kelib Movarounnahr va unga tutash Dashti Qipchoq hududlaridagi siyosiy vaziyat keskinlashib bordi. Bunga bir tomondan temuriylar davlatida yuzaga kelgan siyosiy tarqoqlik va hokimiyat hamda hududiy da'volar orqasidan kelib chiqqan o'zaro ichki nizolar ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan Dashti Qipchoqda tarqoq ko'chmanchi qabila va urug'larning birlashuvi va kuchli markazlashgan davlatning yuzaga kelishi ta'sir ko'rsatgan edi.

Bu vaqtga kelib G'arbiy Sibir va Sirdaryogacha bo'lgan hududlarni birlashtirib, Dashti Qipchoq va Movarounnahr orasidagi savdo tarmoqlarining markazlari sanalgan Sig'noq, Oqqo'rg'on, Arquq, So'zoq va O'zgand shaharlarini yagona hokimiyatga bo'ysundirgan Jo'chining beshinchi o'g'li Shaybon urug'idan bo'lgan Abulxayrxonning temuriylar davlati hududlariga ham ta'siri kuchayib boradi. Garchi bu ta'sir dastlabki vaqtlarda temuriylarning murojaatlari orqasida kelib chiqqan bo'lsa, keyinchalik Abulxayrxon Sirdaryoning so'l qirg'og'idagi hududlarga ham o'z siyosatini o'tkazish va hokimiyatini joriy qilishga intiladi. Shunday vaziyatlardan biri 1447 yilda Shoxruxning vafot etishi bilan yuzaga keladi va Ulug'bekning mamlakatda yo'qligidan foydalangan Abulxayrxon Samarqand va Buxoro atroflarga harbiy bosqinchilik uyushtiradi.

Ulug'bekning vafoti bilan Movarounnahrdagi siyosiy vaziyat yanada chigallashadi va Samarqand taxti uchun kurashlar kuchayadi. Shunday jarayonda temuriyzoda Abu Said Mirzo (1451-1469 yy) ning murojaati

bilan Movarounnahrğa kirib kelgan Abulxayrxon temuriylarning ichki kurashlarida ishtirok eta boshlaydi va shu bilan Movarounnahr ichki siyosiy hayotida shayboniylar omili boshlanadi. Bu siyosat Abulhayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniyxon davrida ham davom etdi.

Abulhayrxonning o'g'li Shoh Budog' Sultonning farzandi bo'lgan Muhammad Shohbaxt Shayboniyxon (1451-1510 yy) bobosining o'limidan (1468 y) so'ng tarqoqlikka uchragan Shaybon ulusiga mansub urug' va qabilalarni nafaqat qaytadan birlashtirishga, balki uni kuchli va markazlashgan, harbiy jihatdan qudratli davlatga aylantirishga erishdi. Ayni vaqtda Movarounnahrğa chegaradosh bo'lgan va Sirdaryo bo'ylab joylashgan O'tror, Sayram, Turkiston (Yassi) hududlarini ham o'z ta'siriga oldi.

Bu vaqtda temuriylar orasida ichki nizolar kuchayib boradi. 1494 yilda vafot etgan Sulton Ahmad (1451-1494 yy) o'rniga ukasi Sulton Mahmud (1452-1495 yy) Samarqand taxtini egallaydi, biroq ko'p o'tmay Boysung'ur mirzo (1477-1499 yy) tomonidan taxtdan tushiriladi. Bu hol Samarqand va uning atrofidagi siyosiy kuchlarning ikkiga bo'linishiga, ayni vaqtda Muhammad Hoja (Hoja Ahror avlodidan) va Hoja Yahyo kabi din peshvolarining ham har ikki siyosiy kuchlarni qo'llab quvvatlashiga olib keladi. Siyosiy kurash bilan bir vaqtda mafkuraviy kurash va qarama-qarshilik ham avjiga chiqadi.

1496-1497 yillarda Samarqand taxti uchun Boysung'ur Mirzo, uning ukasi Sulton Ali Mirzo, akasi Sulton Mas'ud Mirzo, Andijon hokimi Umarshayxning o'g'li Bobur Mirzolar o'rtasida shiddatli janglar boradi, shahar qamal holatida qoladi. Og'ir ahqolda qolgan Boysung'ur Mirzo yordam so'rab Shayboniyxonga murojaat qiladi. Fursatdan foydalangan Shayboniyxon 1497 yilning kuzida Samarqandga qo'shin tortadi. Biroq ittifoqchilar o'rtasida yuzaga kelgan ziddiyat tufayli Mirzo Bobur qo'shinlari tomonidan qaytarilgan Shayboniyxon qo'shinlarini olib ortga qaytadi va Samarqand 1497 yilning noyabr oyida Mirzo Bobur tomonidan egallanadi. Biroq bu muvaffaqiyat Boburning Farg'onadagi hokimiyatining zaiflashuviga va hokimiyat uchun kurashlarning yanada kuchayishiga olib keldi.

Mamlakatda yuzaga kelgan o‘zaro ichki kurashlar umumiy holda siyosiy vaziyatning izdan chiqishi va iqtisodiy hayotning tanazzulga uchrashiga olib keldi. Bu Movarounnahrda hokimiyatni qo‘lga kiritishga intilayotgan shayboniyxon uchun ayni muddao bo‘lib, ayrim mahalliy hukmdorlar va din peshvolari ham turli yo‘lar bilan uni qo‘llab quvvatlamoda edilar.

1497–1500 yillar oralig‘ida yuz bergan bir necha to‘qnashuvlar va talonchilik yurishlaridan so‘ng Shayboniyxon 1500 yilda Samarqandga hujum boshlaydi. Bu yurishda unga ukasi Sulton Maxmud, jiyanlari va amakilari Ubaydullo Sulton, Hamza Sulton, Mahdi Sulton, Kuchkinchixon, Suyunchxo‘jaxonlar juda katta yordam beradilar.

1500 yilda Samarqandni egallab, keyinchalik uning hukmdori Sulton Alini qatl ettirgan Shayboniyxonga qarshi Bobur Mirzo o‘z qo‘shinlari bilan qarshilik ko‘rsatishga harakat qiladi va kuz oylarida Samarqandni egallaydi. Biroq bir necha qamal va janglarda holdan toygan va og‘ir ahvolda qolgan shahar aholisini qiynamaslik uchun Shayboniyxon bilan olib borilgan muzokaralar va sulh natijasida shaharni tashlab chiqib ketadi.

Keyingi siyosiy vaziyat asosan Shayboniyxon foydasiga o‘zgaradi va u bir necha yo‘nalishda janglar olib borib turli yillarda Movarounnahr va Xurosonning bir qator viloyatlarini bosib oladi. Jumladan, 1501-1502 yillarda Jizzax, O‘ratepa, Shosh, Shoxruxiya, Sayram, 1504 yilda Hisor, 1505 yilda Urganch va Xorazm, 1507 yilda Xirot va Xuroson bosib olindi.

Shayboniyxonning Xurosonga yurishidan foydalangan qozoq sultonlari Buxoro va Samarqandga talonchilik yurishi uyushtiradilar, bu esa Shayboniyxoning 1508-1509 yillarda Dashti Qipchoqqa, qozoq sultonlariga qarshi yurishga majbur qiladi. Bu yurish natijasida Shayboniyxon Sig‘noq, Yassi, Savron va qozoq sultonlari hududlaridan Qora Abdal yerlarini qaytadan qo‘lga kiritadi.

Temuriylar davlatining asosiy viloyatlarini o‘z ichiga olgan Movarounnahr va Xuroson egallagan Shayboniyxon o‘zining keyingi harbiy yurishlarini Eronga qarshi qaratadi.

1509 yilda Marv shahrini egallagan Shayboniyxon Eronning ichki viloyatlariga yurish qiladi. 1510 yili Marv yakindagi Chibukobod

mavzesida Eron shohi Ismoil Safaviyning 70 ming kishilik qo'shiniga qarshi 17 ming askar bilan jangga kirgan Shayboniyxon qo'shinlari mag'lubiyatga uchratiladi va uning o'zi jangda o'ldiriladi. Bu mag'lubiyat natijasida Shayboniylar o'zlarining Xurosondagi va Xorazmdagi mulklaridan mahrum bo'ladilar.

Muhammad Shayboniyxon o'limidan so'ng taxtga Ko'chkinchixon (1510-1530 yy) o'tirdi. Ayni vaqtda vaziyatdan foydalangan temuriy Bobur mirzo Ismoil Safaviy bilan ittifoq tuzgan holda Samarqandni egallash uchun shayboniylarga qarshi yurish boshlaydi.

Garchi u 1511 yilda Samarqandni egallab olgan bo'lsada, biroq uni saqlab qola olmadi. 1512 yil noyabrida Najmi soniy (Amir Ahmad) boshchiligida Movarounnahrda yurish qilgan eronliklar esa Qarshida Ubaydulla sulton va Temur sultonlar boshchiligidagi shayboniylar tomonidan mag'lubiyatga uchratildi.

Ubaydulaxon hukmronligi vaqtida (1533-1539 yy) poytaxt Samarqanddan Buxoroga ko'chirildi. Biroq uning vafotidan so'ng taxtga o'tirgan Abdullaxon I esa hokimiyatni o'z qo'lida saqlab qola olmadi va mamlakat bir necha hokimliklarga bo'lindi, jumladan Buxoroda Abdulazizxon (1540-1550 yy), Samarqanda Abdulatifxon (1540-1551 yy), Toshkent va Turkistonda Navro'z Axmadxon (Baroqxon, 1540-1556 yy) hokimiyatni o'zaro bo'lib oldilar.

Mamlakatning birlashtirilishi va markaziy hokimiyatning kuchaytirilishi Iskandar sultonning (1560-1583 yy) o'g'li Abdullaxon II faoliyati bilan bog'liq. O'z siyosiy faoliyatini 1557 yilda Buxoro hokimi sifatida boshlagan Abdullaxon II (1583-1598 yy) umrining oxirigacha mamlaktni birlashtirish va uning hududlarini kengaytirish uchun kurash olib bordi, uning say-harakati bilan O'rta Osiyoda Amir Temur davlatidan keyingi yirik va qudratli Buxoro xonligi tarkib toptirildi. Biroq 1598 yilda Abdullaxon II o'z o'g'li Abdulmo'min tomonidan zaharlab o'ldirilgandan so'ng mamlakat inqirozga uchray boshladi va sulolaning so'nggi vakillari hokimiyatni o'z qo'llarida saqlab qola olmadilar. 1601 yildan boshlab Buxoro xonligi taxtida Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi hukmronligi boshlandi.

Mahalliy boshqaruv viloyat hokimlari qoʻlida boʻlib, ular ham oʻz boshqaruv tizimiga ega boʻlgan. Unga qoʻshinga boshchilik qiladigan, shariat qonunlarining toʻgʻri bajarilishini nazorat qiladigan, aholidan soliqlarni yigʻib oladigan amaldorlar (rais)lar kirgan. Viloyatlar oʻz navbatida kichik maʼmuriy birliklar: tuman, kasaba va mavzelarga boʻlinib idora qilingan. Mahalliy boshqaruvning eng quyi boʻgʻini oqsoqol (kalon taron) tomonidan boshqariladigan qishloq jamoalari edi. Xonlik viloyat (ulus)ga boʻlib boshqarilgan. Manbalarda Samarqand, Qarshi, Shaxrisabz, Xisor, Balx, Termiz, Karmana, Qorakoʻl, Miyonkol, Shosh, Turkiston, Fargʻona, Oʻra-tepa, Marv kabi viloyatlardan tashkil topganligi koʻrsatilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan. Odatda bunday yuksak mavqega xonning yaqin va ishonchli kishilari, qarindoshlari, yirik qabila boshliqlari, har-biy yurishlarda oʻzini koʻrsatgan oʻzbek sultonlari muyassar boʻlgan. Xonlikni chegaralari doimiy boʻlmay tez-tez oʻzgarib, kengayib yoki qisqarib turgan. Mamlakat siyosiy hayotida, davlat boshqaruvida yirik sarkardalar, qoʻshin boshliqlarining oʻrni katta edi. Ichki va tashqi xavfni bartaraf etishda, yangi yerlarni bosib olish uchun qilinadigan istilochilik yurishlarida qoʻshinlarning soni, harbiy tayyorgarligi, qoʻshin boshliqlarining qoʻmondonlik mahorati katta ahamiyat kasb etardi.

Shayboniylar qoʻshini asosan otlik va piyoda askarlardan tashkil topgan. qoʻshin urishda oʻq-yoy, uzun, nayza, qilich, gurzi, uzun dastali jang boltasi (tabarzin), changak kabi asosiy hujum qurollaridan foydalangan. Abdullahon II davrida qoʻshin Xorijdan keltirilgan pilta miltiqlardan qurollantirilgan. Shayboniylar qoʻshnida navkarlar himoya uchun qalqon (sipar)dan foydalanganlar, hamda temir simdan mayda qilib toʻqilib, usti ipak va baxmal mato bilan yopilgan sovut-jovshan (forscha baxtar) yoki jiba (jeva) – temir yoki poʻlatdan ishlangan maxsus kiyim kiyib jang qilganlar. Abudllahon II davrida Yevropadan keltirilgan jovshan (sovut) ham boʻlgan. Urushda yaroq va oʻq oʻtmasligi uchun otlar ustiga maxsus yopinchiq gejm (kejim) yopishgan. Qoʻshin tarkibida Naftandozlar, manjaliqchilar va tosh otuvchilar ham boʻlib, ular shahar va mudofaa qoʻrgʻonlarini egallashda katta oʻrin tutgan. XVI asrning 2-yarmidan boshlab Abdullahon II qoʻshinida chet ellardan keltirilgan kichik

zambaraklar paydor bo'ldi. Qo'shin tarkibi, uning jangovor saflanishi, jang qilish tartibi, Chingizxon va Amir Temur qo'shinlari harbiy tuzilishi, urish taktikasiga asoslangan bo'lib, unga Shayboniyxon davrida ko'chmanchi o'zbeklarga xos bo'lgan bir qancha yangi jang usullari kiritildi. Shayboniylar qo'shini asosan, qalb (kavl) deb ataluvchi markaziy qism, barong'or (o'ng qanot) va javong'or (so'l qanot) qismlaridan hamda xirovul (qo'shinning orqa qismi)dan tashkil topgan. Ularga xonning o'zi va tajribali o'zbek sarkardalari boshchilik qilgan. Qo'shinning qanotlariga boshchilik qilgan sarkarda o'g'lon deb yuritilgan. Qo'shini oldida manglay (avangard) deb ataluvchi harbiy qism yarim doira shaklida saf tortib borgan. Uning oldida esa tez harakatlanuvchi kichik jangovor qism - ilg'or bo'lgan. Shayboniylar qo'shinida umumiy qism oldida boruvchi «qoravul» deb atalgan maxsus qism, qo'shinining o'ng va so'l qismlari oldida boruvchi "kichik" g'o'l deb yuritilgan bo'linmalar va ortidan boruvchi maxsus yordamchi bo'linma-chanoh bo'lgan. Qo'shin tarkibida tug'chi qism, ya'ni bayroq ostida ehtiyotda turuvchi (tug'ni qo'riqlovchi) 20-30 ming kishilik jangovor harbiy bo'linma hamda zabongilari – ya'ni dushman tomonidan yashirish ravishda “til” tutib keluvchi maxsus bo'linma va xabarchi-dushman to'g'risida umumiy ma'lumot keltiruvchi bo'linmalar ham bo'lgan. Harbiy yurishlar paytida xon uchun rasmiy qabul marosimlari o'tkaziladigan maxsus joy-bargoh hozirlashgan. Qo'shinda saralangan o'zbek navkarlaridan tuzilgan xonning qo'riqchilari ham katta rol o'ynagan.

Shayboniylar qo'shini ham Chingizxon va Amir Temur qo'shinlaridek 10 minglik korpuslar – tumanlarga bo'lingan. Unga Nuyon deb ataluvchi harbiy sarkarda boshchilik qilgan. Tumanlar o'z navbatida minglik, yuzlik, o'nliklarga bo'lingan. Qo'shinni jangga hozirlash, ularning maoshini to'lash va boshqa tashkiliy ishlar bilan maxsus amaldor – tavochi shug'ullangan. Qo'shinni qurol-yarog' bilan ta'minlashga ma'sul bo'lgan amaldorlar –jevachi bo'lib, u xonning qurol-aslahalariga ham javobgar bo'lgan. Harbiy amaldorlar va navkarlarga xazinadan beriladigan yillik maoshdan tashqari harbiy yurishlar paytida qo'lgan kiritiladigan o'ljadan ham berib turilgan. Harbiy sohaning bunday tartiblanishi derli o'zgarishlarsiz XIX asr o'rtalarigacha davom etdi.

Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi davrida Buxoro xonligi (1601-1753 yy). Buxoro xonligida yuzaga kelgan siyosiy inqiroz shayboniylar sulolasining barham topishiga olib keldi. Bu vaqtda Buxoroda yashab turgan va shayboniylarga qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan Jonibek sulton xonadoni vakillari taxt uchun asosiy da'vogar bo'lib siyosiy maydonga chiqdilar.

Jonibek sulton Jo'jining o'n uchinchi o'g'li To'qay Temur avlodlaridan bo'lib, uning ajdodlari Dashti Qipchoqning g'arbida, Hoji Tarxon (Astarخان) da hukmronlik qilganlar. Rus davlatining markazlashuvi va Ivan IV (Ivan Vasilyevich, Grozniy, 1533-1583 yy) davrida davlat yerlarining qo'shni davlatlar hisobiga kengaytirilishi jarayonida 1556 yilda Astraxan ham rus podshosi tomonidan bosib olindi. Shahar hukmdori Yormuhamad o'z oilasi bilan birga Buxorodan panohtopadi. Keyinchalik Buxoro xoni Iskandar sultonning qiziga uylangan Yormuhammadning o'g'li Jonibek sulton xon xonadoniga yaqinlashadi, uning farzandlari esa Abdullaxon II davrida yuqori martabalarga erishadilar.

Shayboniylar sulolasi tanazzulga yuz tutib, taxtni boshqaradigan sulola vakili qolmaganligi tufayli Buxoro ulamolari va amirlar kengashgan holda taxtni Ashtarxoniylar Jonibek sultonga topshiradilar. Biroq u o'z o'g'illari foydasiga taxtdan voz kechadi. Shu tariqa Buxoro xonligi taxtiga yangi sulola – Ashtarxoniylar (sulola asoschisi nomi bilan Joniylar deb ham yuritilgan) sulolasi keladi.

Bu vaqtda taxtni egallashi lozim bo'lgan katta o'g'il Dinmuhammad xonlikning janubiy-g'arbiy viloyatlarida noib bo'lib, Niso va Obivardda hokimlik qilardi.

Buxoroda yuzaga kelgan vaziyatdan xabar topgan eronliklar harbiy yurish boshlab, chegara hududlariga xavf sola boshlaydilar va Obivardni qamal qiladilar. Dinmuhammad dushmanga qarshi bir necha kun jang olib boradi va ko'zidan hamda oyog'idan yarador bo'ladi, Buxoroga qaytishda yo'lda duch kelgan qaroqchilar tomonidan o'ldiriladi.

Dinmuhammad halok bo'lgach, taxtga uning ukasi, bu vaqtda Samarqand hokimi bo'lib turgan Boqimuhammad (1601-1605 yy) o'tkaziladi. Boqimuhammad yangi sulolaning birinchi vakili sifatida

taxtga chiqqan bo'lsada hozircha rasmiy hokimiyat Jonibek sulton izmida bo'lib, uning nomidan ish yuritilgan, farmonlar chiqarilgan va tangalar zarb etilgan, uning nomi xutbaga qo'shib o'qilgan.

Boqimuhammadning davlat tepasiga kelishi va Buxoro xonligida yangi sulolaning hokimiyatni egalashi bilan amalda katta o'zgarishlar sodir bo'lmadi. Abdullaxon II ning o'limi va shayboniylar sulolasining so'nggi vakillari davrida boshlangan o'zaro ichki kurashlar va siyosiy tarqoqlik yanada kuchaya boshladi. Shuning uchun yangi hukmdor oldida turgan eng muhim vazifalardan biri mamlakat hududiy yaxlitligini saqlab qolish va markaziy hokimiyatni kuchaytirishdan iborat edi.

Ayniqsa, Marv va Balx hokimliklari, turkmanlar markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslik bilan birga atrof viloyatlarga ham bosqinchiliklar uyushtira boshladilar. Bu holatni bartaraf etish uchun 1602 yilda Balxga harbiy yurish uyushtirdi. Bu yurishda qo'shinga qo'mondonlik qilgan ukasi Valimuhammad juda katta jonbozlik ko'rsatib Balxni, shuningdek Andxo'y, Shibirg'on va Murg'ob daryosigacha bo'lgan katta hududlarni Buxoro xonligiga bo'ysundirdi. Bundan ruhlangan Boqimuhammad Valimuhammadni taxt vorisi deb e'lon qiladi va o'zi Buxoroga qaytadi. U 1605 yilda kasallanib vafot etadi, taxtga Valimuhammad o'tiradi.

Valimuhammad (1605-1611 yy) ham akasi kabi eng avvalo janubi sarhadlarni mustahkamlashga va safaviylardan yordam olib, Buxoroga hujum qilayotgan qabilalarga qarshi kurashishga majbur bo'ldi. Ayni vaqtda ichki siyosiy vaziyat ham keskinlashib, bir qator o'zbek beklari markaziy hokimiyatga bo'ysunishdan bosh torta boshladilar, mamlakatning hududiy yaxlitligi xavf ostida qola boshladi. Dastlab Eronga qarshi yurish qilib, g'alabaga erishgan Valimuhammad Xirotgacha bo'lgan hududlarni xonlikka bo'ysundiradi. Eron shohi Abbos bilan tuzilgan sulh esa mahalliy hukmdorlarning noroziligiga sabab bo'ladi, oqibatda 1608 yilga kelib Valimuhammaddan norozi guruh shakllanib qoladi, ularning asosiy maqsadi xonni taxtdan tushirib, uning o'g'li, Samarqand hokimi Imomquli sultonni taxtga o'tkazish edi.

1611 yilda Imomqulixon va Valimuhammad o'rtasida bo'lib o'tgan jang natijasida Valimuhammad mag'lubiyatga uchrab, Eronga qochishga

majbur bo‘ladi. Taxtni Imomqulixon (1611-1642 yy) egallaydi. Ko‘p o‘tmay shoh Abbos qo‘shinlari yordamida taxtni qaytarib olish uchun jang boshlagan Valimuhammad yana jangda yengiladi va asir olinib, qatl (1611 y) etiladi.

Imomqulixon hukmronligi davrida xonlikning Xurosondagi janubiy sarhadlari davlat tarkibidan chiqib ketdi, shunga qaramasdan yangi xon ichki siyosiy beqarorlikni bartaraf etish va mamlakat sarhadlarini shimoliy-sharqqa tomon kengaytirib borishga katta e‘tibor qaratdi, Toshkent va uning atroflari xonlikka bo‘ysundirildi. 1612 yil Imomqulixon Toshkentni egallab, o‘g‘li Iskandar sultonni hokim etib tayinladi, biroq shahar aholisi uning nojo‘ya hatti-harakatlaridan norozi bo‘lib isyon ko‘tardi va uni o‘ldirdi. Bundan g‘azablangan Imomqulixon Buxoro, Balx va Badaxshon viloyatlaridan qo‘shin yig‘ib kelib Toshkent aholisini qirg‘in qilgan.

Imomqulixon mamlakatdagi siyosiy vaziyatni izga solgach, tashqi siyosatga ham katta e‘tibor bilan qaradi. Uning hukmronligi davrida Hindiston, Eron, Rossiya davlatlari bilan elchiliklar amalga oshirildi.

1642 yilda sog‘lig‘i yomonlashganligi tufayli taxtni ukasi Nadrmuhammadga topshiradi va o‘zi haj safariga jo‘naydi va safarda vafot etadi.

Keyingi yillarda hukmronlik qilgan Nadrmuhammad (1642-1645 yy), Abdulazizxon (1645-1681 yy), Subxonqulixon (1681-1702 yy) hukmronligi davrida ichki siyosiy vaziyat yanada keskinlashib bordi. Ichki kurashlar bilan bir qatorda Xiva xonligi, qozoq sultonlari va Eronga qarshi bir necha marotaba harbiy to‘qnashuvlar yuz berdi. Ayni vaqtda shayboniy Abdullaxon II hukmronligi yillarida katta mavqega erishib olgan Jo‘ybor hojalari va boshqa din peshvolarining mamlakat siyosiy hayotiga ta‘siri kuchayib bordi. XVIII asr boshlariga kelib, mamlakatdagi siyosiy vaziyat yanada keskinlashdi, urug‘ va qabila boshliqlari birga mahalliy hukmdorlarning o‘zboshimchaligi va markaziy hokimiyatga bo‘ysunishdan bosh tortishi holatlari avj oldi, mamlakat siyosiy inqiroz yoqasiga kelib qoldi. Bu holatni bartaraf etish uchun kurashgan ashtarxoniylarning eng so‘nggi vakili Ubaydullaxon (1702-1711 yy) edi. U vaziyatni tinch yo‘l bilan, iqtisodiy choralar yordamida amalga oshirish

siyosatini qo'lladi va 1708 yilda pul islohoti o'tkazdi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad bebosh o'zbek amirlarining iqtisodiy erkinligini cheklash va shu yo'l bilan ularni hokimiyatga bo'ysundirish, ayni vaqtda esa mamlakat xazinasini ham to'ldirish edi. Biroq bu islohot ko'zlangan natijani bermadi va aksincha markaziy hokimiyatdan norozilik va boshboshdoqlik yanada avjga chiqdi. Ko'pgina mahalliy hukmdorlar va din ulamolari o'zlari egallab turgan mulklarini mustaqil deb e'lon qilish yo'lini tutdilar. Bularning orasida eng jiddiy voqea Farg'ona vodiysining xonlik tarkibidan chiqishi va o'zini mustaqil deb e'lon (1709 y) qilishi bo'ldi. Ashtarxoniylarning so'nggi xoni Abulfayzxon ham mamlakatdagi ichki siyosiy vaziyatni yo'lga sola olmadi. Abulfayzxon hukmronligi yillarida (1711-1747 yy) ichki siyosiy vaziyatning keskinligi saqlanib qolishi bilan birga tashqi dushmanlarning ham davlat mustaqilligiga tajovuzi kuchayib bordi.

Buxoroning o'zida markaziy hokimiyat amalda bir guruh o'zbek urug'lari amirlari, xususan Javshin qalmiq, Ma'sumbiy otaliq, Hakimbiy otaliq qo'lga o'tib qolgan edi. Buxoroda katta mavqega ega Hakimbiy otaliq mang'it bilan dushmanlik kayfiyatida bo'lgan Shahrizabz mulki hokimi Ibrohim miroxur kenagas 1716 va 1719 yillarda Buxoro va Qarshiga hujum uyushtirdi. Bu to'qnashuvlar Ibrohim kenagasga muvaffaqiyat keltirmagandan so'ng u Niyoz hoja qatag'on, Qoplonbiy qipchoq, Avazbiy to'qsoba kabilar bilan birlashib, 1722 yilda Xiva shayboniylari xonadoniga mansub Rajab sultonni Samarqandda xon etib ko'tardilar. Bu xonlik mustaqil holda 1730-31 yillargacha hukm surdi. Ayni vaqtda qozoq sultonlari ham Zarafshon va Qashqadaryo vohalariga bir necha marta (1723-1729 yy) bosqinchilik hujumlari uyushtirdilar.

Buxoro xonligining ichki siyosiy hayotini diqqat bilan kuzatib turgan eronliklar XVIII asrning 30-yillarida xonlikka tajovuz qila boshlaydilar. Eron shohi Nodirshoh va uning o'g'li Rizoquli boshchiligidagi Eron qo'shinlarining 1736 va 1740 yillarda amalga oshirgan bosqinchiligi natijasida Buxoro xonligi qisqa vaqt Eron ta'siriga tushib qoladi. Vaziyatdan foydalangan mang'it amirlari Hakimbiy otaliq boshchiligida hokimiyatni o'z qo'llariga olishga intiladilar va 1747 yilga kelib o'z

maqsadlariga erishadilar. Abulfayzxon o'ldirilib, ashtarxoniylar sulolasiga barham beriladi va taxt amalda mang'it amirlari hukmi ostiga o'tadi.

Mang'itlar sulolasi davrida Buxoro amirligi (1753-1920 yy). Buxoro xonligining 1753 yildan boshlab nomlanishi Buxoro amirligi tarzida o'zgardi, ashtarxoniylar o'rniga kelgan mang'itlar sulolasi vakillari davlatni "amir" unvoni bilan boshqarganlar, shunga ko'ra davlatning nomlanishi ham bundan buyon Buxoro amirligi deb atala boshlangan. Buxoro amirligi 1920 yil sentabrda bolsheviklar tomonidan tugatilgan va o'rnida sovet respublikasi tashkil etilgan.

Muhammad Rahim vaqtida (1753—58) Buxoro amirligiga qarashli yerlar ancha qisqargan. Uning tarkibiga Buxoro, Samarqand, Miyonqol, Karmana, Qarshi, G'uzor, Karki, Chorjo'y, Shahrisabz viloyatlari kirib, Toshkent va Farg'ona viloyatlari xonlik tasarrufidan chiqib ketgan. Doniyolbiy otaliq vaqtida (1758—85) ham o'zaro urushlar davom etib, Karmana, O'ratepa, Nurota, Sherobod, Boysun va boshqa joylarda mahalliy kuchlar bosh ko'tarib, poytaxt izmidan chiqishga harakat qilganlar. Doniyolbiyning katta o'g'li Shohmurod hukmronligi davri (1785— 1800)da Doniyolbiy joriy etgan soliqlardan bir qanchasi bekor qilindi, iqtisodiy hayot birmuncha yaxshilangan.

XIX asrga kelib, Buxoro amirligining hududi qariyb 200 ming kvadrat kilometrni tashkil etdi. Uning chegaralari janubda Amudaryoning so'l qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryogacha cho'zilib, qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Amirlik sharqda Pomir tog'laridan, g'arbda Xiva xonligi chegaralarigacha bo'lgan hududni egallab turardi. Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlar joylashgan Zarafshon vodiysi amirlikning markaziy qismi hisoblanardi. Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, hozirgi Tojikiston hududidagi Vaxsh, Kofirnihon, Panj daryolari vodiysida joylashgan shahar va qishloqlar, shuningdek, Turkmaniston hududiga kirgan Murg'ob daryosi vohalaridagi yerlar ham Buxoro amirligiga qarar edi.

Buxoro amirligining poytaxti Buxoro shahri edi. Yirik shaharlardan Samarqand, Qarshi, Shahrisabz, Kitob, G'uzor, Termiz, Sherobod, Hisor, Dushanbe, Ko'lob va boshqalar amirlik tasarrufida edi. Marv va Chorjuy shaharlari uchun Buxoro amirligi va Xiva xonligi o'rtasida, Jizzax,

O‘ratepa va Xo‘jand shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Qo‘qon xonligi o‘rtasida tez-tez urushlar bo‘lar, bu shaharlar qo‘ldan-qo‘lga o‘tib turardi¹⁴.

Xonliklardagi ayrim hududlar markaziy hokimiyatga bo‘ysunmaslik, mustaqil siyosat olib borishga intilar edi. Ular qatoriga Hisor, Shahrisabz, O‘ratepa, Xo‘jand, Panjikent, Qorategin, Darvoz, Rushon, Shug‘non va boshqa hududlar kiradi¹⁵.

Zarafshon vodiysida 300 – 350 ming, Qashqadaryo vohasida – 500 ming, Surxandaryo vohasida 200 ming, Sharqiy Buxoroda 500 ming aholi yashar edi. Amirlikning yirik shaharlari – Buxoroda – 60 ming, Samarqandda – 50 mingga yaqin aholi istiqomat qilardi.

Aholi etnik jihatdan ko‘pgina qavm va urug‘lardan iborat bo‘lib, ularning qariyb 57 foizi o‘zbeklar edi. O‘zbeklar bir qancha elatlardan tashkil topgan bo‘lib, ular orasida mang‘it, saroy, qo‘ng‘irot, qarluq, qalmoq, nayman, qipchoq, ming, yuz qabilalari ko‘pchilikni tashkil etardi¹⁶.

XIX asr boshlarida mazkur qabilalarning amirlik bo‘ylab joylashuvi quyidagicha ko‘rinish olgan: Mang‘itlar – Qashqadaryo vodiysida, kenegaslar – Shahrisabzda, naymanlar – Zarafshon daryosining chap qirg‘og‘idan Samarqandning janubi – g‘arbigacha bo‘lgan hududlarda, Xitoy-qipchoqlar – Samarqand va Kattaqo‘rg‘on o‘rtasida, yuzlar – Jizzax va O‘ratepada, ularning qolgan qismlari Hisorda, Amudaryoning janubidan to Shimoliy Afg‘oniston hududlarida qatag‘on va laqay urug‘lari istiqomat qilishgan¹⁷.

XVII asr Buxoro xonligida iqtisodiy va siyosiy tushkunlik kuchaygan davrda Farg‘ona vohasi xonlikdan alohida o‘lka sifatida ajralib chiqdi va XVIII asrning boshlarida Qo‘qon xonligiga asos solindi. XIX asrning birinchi choragiga kelib Qo‘qon xonligiga Toshkent, Turkiston, O‘rtatepa, Xo‘jand ko‘shib olindi.

¹⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., 2000, 44 бет ;

¹⁵ Исмоилова Б. Бухарский эмират при эмире Хайдаре. Хужанд. 2000. с. 9.

¹⁶ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб, 44 бет.; Яна қаранг: Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида, 172 бет.

¹⁷ Исмоилова Б. Кўрсатилган асари. 10 бет.; Маманазаров Н. Мустақиллик ва миллий-этниқ жарёнлар. Т.: Тошкент Молия Институти, 2004. 37-40 бетлар.

Buxoro amirligi 27 beklikka bo'lib idora qilingan, bular - Karmana, Xatirchi, Ziyovuddin, Nurota, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Boysun, Sherobod, Denov, Karki, Chorjo'y, Hisor, Ko'lob, Qorategin, Darvoz, Baljuvon, SHo'g'non-Ro'shon, Qo'rg'ontepa, Qabodiyon Kalif, Bo'rdalik, Qobog'li va Xorazm beklklaridan iborat edi. Har bir beklikni amir tomonidan tayinlab qo'yiladigan hokimlar - beklar idora qilgan.

Ayrim adabiyotlarda Buxoro amirligi tarkibida bo'lgan beklklarning soni turlicha ko'rsatilishi holatlari ham uchraydi. Masalan, XX asr boshlariga kelganda Buxoro amirligi ma'muriy jihatdan 28 ta beklikka bo'lingan edi. Bular: Chorjo'y, Karmana, Ziyovuddin, Nurota, Xatirchi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Boysun, Qorategin, Denov, Hisor, Darvoz, Baljuvon, Shug'non, Rushon, Ko'lob, Qo'rg'ontepa, Qabodiyon, Sherobod, Kalif, Karki, Budalik, Qaboqli, Qarshi va Narozim. Ammo Buxoro amirligi beklklarining ma'muriy-hududiy tuzilishi beqaror bo'lganligidan ko'pgina amlakdorliklar aholisining soniga qarab tashkil etilgan yoki bo'lmasa, tugatilib, boshqa amlakdorliklarga qo'shib yuborilgan. Soliq to'lash imkoniyati past bo'lgan amlakdorliklar tez orada tugatib yuborilgan¹⁸.

XVIII asr oxirida Buxoro amirligi hududiga Zarafshon hamda Qashqadaryo vohalaridagi mulklar kirgan bo'lsa. XIX asr boshlariga kelib, amirlik tarkibiga bu xududlardan tashkari Surxon vohasi, Hisor, Xo'jand, O'ratepa, Panjikent hamda Zarafshon daryosining yuqori oqimi va janubiy Turkmanistonning katta qismi xam kirgan. XIX asr o'rtalarida Buxoro amirligi tasarrufida 44 ta beklik bo'lganligi ayrim mualliflar tomonidan ko'rsatib o'tiladi¹⁹.

Boshqa bir adabiyotda Mang'itlar sulolasi davrida amirlik 30 ta beklik va tumanlardan iborat ma'muriy birliklardan tashkil topganligi ko'rsatib o'tilib, har bir beklik hokimi xirojning bir qismini amirga yuborib turganligi qayd etilgan²⁰.

¹⁸ Турсунов С, Турсунов А, Тогаева М. Шеробод тарихидан лавхалар -Т.: "Yangi nashr". 2014. 106-б.

¹⁹ Холикова Р. Россия-Бухоро: тарих чоррахасида. - Т.: Ўқитувчи, 2005. - Б. 27; Қаранг: Очилдиев Ф. Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). Т.: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2008. – Б.52.

²⁰ O'zbekiston tarixi. R.Murtazfyeva tahr. ost. Toshkent, 2005. 253-b.

Buxoro amirligi haqida ko‘plab qimmatli ma’lumotlarni ko‘rsatib beruvchi asar muallifi D.N.Logofet esa Buxoro amirligi xududiy jihatdan 25 ta beklikka bo‘linganligini va bekliklar o‘zlarining markazlari hisoblangan shaharlar nomi bilan yuritilganligini ko‘rsatib o‘tadi²¹.

Amir Shohmurod davrida Buxoro amirligida markazlashishga moyillik kuchaydi. Markazlashgan hukmronlikning mustahkamlanishi va feodal tarqoqlikka barham berilishi amirlikda iqtisodiy ahvolning barqarorlashishiga olib keldi. Zarafshon vohasi va boshqa tumanlarda ekin yerlarni qayta tiklash bo‘yicha tegishli chora – tadbirlar ko‘rildi. Ko‘plab ko‘chmanchi qabilalar o‘troq turmush tarzini tanlab, dehqonchilik bilan shug‘ullana boshladilar. Hunarmandchilik mahsulotlarining ishlab chikarishda ham siljishlar kuzatilib, ichki va tashqi savdo yaxshilana boshlandi. Eron va Afg‘oniston bilan chegaralarni mustahkamlash maqsadida Shohmurod qator omadli yurishlarni ham amalga oshirdi²².

Podsho Rossiyasi O‘rta Osiyoni mol sotish bozori, xom ashyo manbai deb bilar edi. 1866 yilda rus qo‘shinlari Buxoro amirligi chegaralariga bostirib kirdi va Xo‘jand (24 may), O‘ratepa (2 oktabr), Jizzax (18 oktabr) shaharlarini ishg‘ol qildi. Istilo etilgan yerlarni boshqarish uchun 1867 yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. 1868 yil 2 may kuni general Kaufman boshchiligidagi chor qo‘shinlari Samarqandni ishg‘ol qildi. Iyun oyi da Buxoro amiri Muzaffar qo‘shinlariga Zirabuloq yaqinida so‘nggi qat’iy zarba beriddi. Amir general-gubernatorga murojaat qilib, sulh tuzishni so‘radi. 1868 yil 23 iyunida ikki o‘rtada shartnoma imzolandi. Rus qo‘shinlari bosib olgan yerlar podsho Rossiyasi ixtiyoriga o‘tdi. Buxoro amirligi mustaqil tashqi siyosat yurgizishdan mahrum bo‘ldi. Buxoro amirligining ayrim hududlari 1868 yilda Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida amirlik yerlarining uchdan bir qismi podsho Rossiyasi ixtiyoriga o‘tdi; Xo‘jand, O‘ratepa, Panjikent, Samarqand va Kattaqo‘rg‘on shaharlaridan tortib Zirabuloqqacha bo‘lgan yerlar, Sharqiy Buxoroda esa Shug‘non, Vohon,

²¹ Логофет Д.Н. Страна бесправие. Бухарское ханство и его современное состояние. С.-Петербургъ. 1909. Стр.31

²² Исмоилова Б. Кўрсатилган асари. 21 бет. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). с. 85-86. Холикова Р. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида, с.171-186.

Ro'shon viloyatlari, ayniqsa Zarafshon daryosi yuqori havzasi Rossiya tasarrufiga tdi. Bosib olingan hududlarda Samarqand viloyati tashkil etilib, uning tarkibiga Samarqand, Jizzax, Ho'jand uездlari kirgan. 1920 yilda bolsheviklar tomonidan Buxoro amirligining qolgan barcha bekliklari bosib olindi va amirlik o'rnida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilgan.

Buxoro – O'zbekistonning janubiy g'arbida, Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan shahar. Buxoro shahri bir necha ming yillik tarixga ega. Buxoroning islomga qadar bo'lgan siyosiy tarixiga oid ma'luotlarga ko'ra shahar Buxorxudotlar hokimligi poytaxti bo'lgan. 709 yilda Buxoro Arab xalifaligi tomonidan bosib olingan. IX-X asrlarda Buxoro shahri Somoniylar davlati poytaxti bo'lgan. 999 yilda Buxoroni Qoraxoniylar, 1220 yilda mo'g'ullar bosib olgan. Keyinchalik Amir Temur va temuriylar davlatining yirik shaharlaridan biriga aylangan Buxoro XVI asr boshidan shayboniylar davlatining poytaxtiga aylantirilgan. 1533 yildan bu davlat poytaxti Samarqanddan Buxoroga ko'chirilishi tufayli davlatning nomi ham Buxoro xonligi deb atala boshlagan va shu vaqtdan boshlab 1920 yilgacha Buxoro xonligi, keyinchalik, Buxoro amirligining poytaxti bo'lgan. Buxoro bosqini natijasida sho'rolar tomonidan bosib olingach, Buxoro shahri 1920 yil 8 sentabrda 1924 yilgacha Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) ning poytaxti bo'lgan. Buxoro shahri o'zining mustahkam mudofaa tizimiga ega bo'lgan va shaharning mudofaa qobiliyati doimiy ravishda mustahkamlanib, takomillashtirib borilgan, bu vazifani asosan Buxoro mudofaa qal'asi bajarib bergan. **Buxoro qal'asi** – shaharni tashqi hujumlardan saqlash maqsadida qurilgan mudofaa devorlari Abdullaxon II davriga kelib shahar devorlarining hozirgi shakli paydo bo'lgan. XIX asrda shahar qal'asi devorining umumiy uzunligi 12 km, balandligi 10 m, asosining qalinligi 5 m ni tashkil etgan. Devorning yuqori qismida kengligi 2 m ga teng o'tish joylari bo'lib, ulardan devor orqali mudofaa qurollari olib o'tish uchun foydalanganlar. 116 ta kichik minorachalar va 11 ta 2 minorali darvozadan iborat qal'a devorining ayrim yerlarida o'q otish uchun mo'ljallangan joylar mavjud bo'lib, devorning yuqori qismi o'tkir uchlar (dandona) dan iborat qilib yasalgan. 1920 yil sentabrda

bolsheviklarning Buxoroga bosqini oqibatida qal'a devorlariga zarar yetkazilgan. Keyingi davrda shaharning kengayishi natijasida qal'a devorlari shaharning bir qismida saqlanib qolgan. Eski qal'a devorlari buzilib, uning o'rniga yangi inshootlar barpo etilgan. **Buxoro arki** — Buxorodagi qadimiy shaharsozlik yodgorligi bo'lib, shaharning qadimiy qal'asi xisoblanadi. Arablar istilosiga qadar arkda shahar hokimlari — buxorxudotlar yashagan. Somoniylar davrida - IX-X asrlarda ark qayta qurilib devor va burjlar bilan mustahkamlangan. Koraxoniylar davrida - XI-XII asrlarda va mo'g'ullar bosqinchiligi vaqtida – XIII asrda ark bir necha bor vayron qilingan. Hozirgi ma'lum qiyofasi asosan Shayboniylar sulolasi davrida, XVI asrda shakllangan. Ark balandligi 20 metrga yaqin bo'lgan tepalik ustiga qurilgan bo'lib, maydoni 4 ga teng, tarhi ko'pburchakli. Turli davrlarda devorlari tosh, pishiq va xom g'isht, paxsalar bilan mustahkamlangan. O'pirilib tushgan joylari dastlab xom g'ishtdan, keyin pishiq g'ishtdan ta'mir etilgan. Ko'tarilib boruvchi yo'l (pandus) orqali XVI asrda qurilgan g'arbdagi ulkan darvozadan ichkariga kiriladi. Darvozaxona peshtoqining ikki yon tomonidagi «guldasta» va ular oralig'idagi 3 qavatli bino bugungi kungacha yaxshi saqlangan. Arkning shimoliy-g'arbiy burchagida to'pchi boshining uyi va ta'mir ishlari ustidan nazorat qiluvchi kishi turadigan xona bo'lgan. Arkning g'arb tomonidagi hovlida mirzalar va boshqa xizmatchilar uchun ikki qavatli binolar qurilgan. Sal narida — salomxona, undan sharq tomonda mehmonxonalar, amir hamda oliy mansabdorlarga qarashli boshqa binolar joylashgan (miyon hovli). Arkning markazida o'rda hamda amir oilasi va xaram joylashgan, sharqida zodagonlar yashaydigan uylar bor. Shimoliy-sharqiy burchakda Childuxtaron masjidi va Battol G'oziy mozori bo'lgan. Arkning sharqiy devori bo'ylab soqchilar kazarmasi, janubiy-sharqiy burchagida dorixona (o'qdorilar ombori) joylashgan (arkning g'arbiy devoriga taqalgan binolarning bir qismigina saqlangan). Ark darvozasining chap tomonida lashkarboshi mehmonxonasi, shimolida esa qurol-yarog'lar tuzatiladigan ustaxona va aslahaxona (qo'rxona) bo'lgan.²³

²³ Бухоро арки. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Т. Б:756-758.

Shahrisabz bekligi – Kitob-Shahrisabz vohasida joylashgan, Buxoro amirligining eng yirik beklklaridan biri. Shaxrisabzning janubidan Tanxozdaryo, shimolidan Oqsuv daryosi oqib o'tadi. Shaxrisabz qadimiy shaharlardan biri bo'lib, arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, shaharga miloddan avalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida asos solingan. Shaxrisabz o'rta asrlarda turli nomlar, jumladan Kesh nomi bilan yuritilgan, XIII asrdan boshlab Shahrisabz nomi bilan ham yuritilga boshlangan. Amir Temur va Temuriylar davrida Shaxrisabz ulkan saltanatning yirik shahriga, barlos beklarining yozgi qarorgohiga aylantirilgan. Oqsaroy majmuasi qurilgan. Shahar atrofi qal'a devori bilan o'rab olingan bo'lib, bu devorlar XV asr boshlarida buzilib ketgan. O'sha paytda Shahrisabz devorining to'rtta darvozasi bo'lib, ular Ark (shimoliy darvoza), Kunchiqar (sharqiy darvoza), Kushxona (g'arbiy darvoza) va Termiz (janubiy darvoza) darvozalari deb nomlangan. 1556 yilda Shahrisabzni Abdullaxon II egallagan. Keyinchalik Shahrisabz Buxoro xonligining Qarshi viloyati tarkibida bo'lib kelgan. XVI asr o'rtalarida ham Shahrisabz mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan edi. Ashtarxoniylar davrida Shahrisabz siyosiy mavqeini ancha yo'qotdi. Shahrisabzda hokimiyat uchun kurashda avval mang'itlar, so'ngra qo'ng'irotlar urug'i g'olib chiqib markaziy hokimiyat - Buxoro xonligini tan olmaslikka uringan bo'lsada, biroq 1750-1752 yillardan Shahrisabz Buxoro amirligi tasarrufiga o'tdi. XVIII asr o'rtalarida shahar qaytadan qad rostlagan. Shahrisabz hokimi Bobobek, Kitob begi Jo'rabek, amir Muzaffarning katta o'g'li Abdulmalik (Katta to'ra) boshchiligidagi katta qo'shin bilan 1868 yilda ruslar bosib olgan Samarqand shahrini qaytarib olish uchun otlanishgan, ammo chekinishga majbur bo'lganlar. 1870 yil avgustda Turkiston gubernatori K.P. Kaufmannning buyrug'i bilan general Abramov qo'mondonligidagi maxsus qo'shin Shahrisabz va Kitobni bosib olgan. Biroq rus qo'shini qo'mondonligi Shahrisabz va Kitobni Buxoro amiri tayinlagan beklarga topshirib, Samarqandga qaytishgan. Shahrisabz 1920 yilgacha Buxoro amirligi tarkibida bo'lgan. Shahrisabz aholisining asosiy qismi savdo-sotiq va hunarmandchilik bilan shug'ullangan. XVIII-XIX asrlarda Shahrisabzda oltita darvoza, yetita karvonsaroy va oltita madrasa, bir nechta bozor, shahar tashqarisida Namozgoh masjidi bor edi.

Kitob bekligi hududini uch tomondan baland tog‘lar — Ziyovuddin, Qo‘rg‘ontog‘ (Zarafshon tog‘ tizmasining davomi) va Taxta Qoracha (Hisor tog‘ tizmasining davomi) tog‘i o‘rab turadi. Kitob shahrining ikki tomonidan ikki daryo — Qashqadaryo va Oqdaryo oqib o‘tadi. Kitob shahri yozma manbalarda XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab uchraydi. Kitob shahri miloddan avvalgi III asrda mavjud bo‘lgan qadimgi shahar o‘rnida barpo etilgan bo‘lib, shaharning atrofi baland va mustahkam mudofaa devori bilan o‘rab olingan bo‘lib, uning Jangallik, Govxona, Ravatoq, Qorapoycha, Xo‘jaro‘shnoyi, Lo‘lixona va Kunchiqar nomlari bilan yuritiladigan 7 ta mustahkam darvozalari bo‘lgan. Kitob bekligi Buxoro amirligi tarkibiga kirgan. Kitob shahri qadimdan Shahrizabz bilan yonma-yon joylashganligi va bu yerdan Buyuk Ipak yo‘li o‘tganligi sababli har yili yuzlab, minglab savdo karvonlari o‘tib turgan. IX-XVII asrlarda shahar avvalgi mavqeini yo‘qotgan. XVIII asrda kitob shahri Kitob bekligining markaziga aylangach, birmuncha tiklangan. O‘sha davrda Kitobda 6 ta shahar darvozasi, bir necha o‘n guzar, 2 ta karvonsaroy, bozor, hammom, 4 ta qabriston bo‘lgan. Shahar aholisining ko‘pchiligi hunarmandchilik va savdo bilan mashg‘ul bo‘lgan. Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, XVIII asrning oxiri XIX asrning ikkinchi yarmida shaharda to‘quvchilik, bo‘yoqchilik, gilamdo‘zlik, kashtado‘zlik, do‘ppido‘zlik, zargarlik, misgarlik, temirchilik, ko‘nchilik, mahsido‘zlik, kovushdo‘zlik, kulolchilik, duradgorlik, tegirmonchilik, juvozkashlik kabi 30 dan ortiq hunar turi mavjudligi va u yaxshi rivojlanganligi qayd etilgan. Arxiv ma’lumotlariga ko‘ra, 1870 yilning oxirida Kitob shahridagi 51 ta guzarda 3700 xonadon bo‘lib, unda 18500 nafar aholi yashagan. Shaharda 3 ta madrasa, 9 ta masjid, maktablar, 12 ta karvonsaroy, 2 ta bozor maydoni, yuzlab savdo do‘konlari va rastalar bo‘lgan. XIX asrning 80-90 yillariga kelib, shaharda olacha va chit to‘qish, bo‘z, namat, ipak matolar, chodir, palos, shollar, rang-barang kashtalar tayyorlash, ayniqsa, tez rivojlanadi. Kitoblik hunarmandlar tayyorlagan sifatli buyumlar yerli aholi ehtiyojini ta’minlash bilan birga tashqi bozorga ham ko‘plab chiqarilganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Zeb-ziynat, kulolchilik buyumlari, gilamlar, iroqi do‘ppilar, o‘ymakoriy eshiklar Turkiston o‘lkasida ochilgan 1886 hamda 1890 yilgi ko‘rgazmalarda yuqori

baholangan. XX asrning boshlarida shaharda shoyi to‘qish, ip yigirish, turli matolar to‘qish, ko‘nchilik, bo‘yoqchilik, gilam va palos to‘qish hunari ancha taraqqiy etgan. XX asrning 20-yillariga kelib, Kitob shahrida hunarmandchilik korxonalari bilan yonma-yon paxta tozalash zavodlari, moy ishlab chiqarish korxonasi, pillakashlik fabrikasi va bir necha artellar faoliyat ko‘rsata boshladi. Kitob shahridagi tarixiy binolar - shahar qo‘rg‘oni, madrasa, masjidlar, karvonsaroylar o‘zaro urushlar va tashqi hujumlar, ayniqsa, 1870 yildagi hujum natijasida vayron qilingan.²⁴

Denov bekligi. Arxeologik topilmalar Dexnav (xalq tilida Denov goho Deynov) qal’asining XVI asrga oidligini, uning mustahkam qo‘rg‘ondan iborat bo‘lganini tasdiqlaydi. Dehi nav (Yangi qishloq) qal’asi qurilishi jihatidan murakkab me’morlik obidasi hisoblanadi, uning chor atrofida himoya inshooti sifatida maxsus chuqur xandaklar qazilgan. qal’aning diametri (umumiy aylanasi) 110 m bo‘lib, u qalin devorlar bilan o‘ralgan, bularning barchasini qal’a qoldiklari o‘rnida o‘tkazilgan arxeologik tadqiqotlar uning tarixiy ildizlari so‘nggi bronza davriga borib taqalshini isbotlaydi. Yuqoridagilardan xulosa shuki, Dehnav XVII-XVIII asrlarda Buxoro amirligi tarkibidagi rivojlangan shaharlar ichida karvon savdosining markazlaridan biri bo‘lgan. Shaharda hunarmandchilikning yuzdan ortiq turi, ayniqsa ko‘ncharm tayyorlash, etikdo‘zlik, to‘quvchilik, zardo‘zlik, qandolatchilik, o‘yinchoqsozlik va boshqalar yaxshi rivojlangan edi. Denov surxon vohasidagi eng qulay geografik hududda joylashgan bo‘lib, aholisi o‘ta mehnatkash, tuprog‘i hosildor, iqlimi dehqonchilik qilish uchun qulay, buloqlari va daryolari suvlarga serob bu mintaqa sarhadlari Hisor tog‘ qo‘ltiklarigacha cho‘zilgan iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega bo‘lgan maskan edi²⁵.

Denov XVI-XVII asr o‘rtalarida Buxoro amirligining Hisor hokimligi mulki hisoblangan. Denov Buxoro amirligining eng chekka o‘lkasi va bekligi edi. D.N. Logofetning yana yozishicha: «Denov Hisor o‘lkasidagi eng yirik shahar bo‘lib, u astasekin o‘z qaddini tiklab borgan. Denov qal’asi qayta tiklanmay, baland devorlar bilan to‘silgan shahar aholisi daryo bo‘ylab, qizilsuv yoqalab, Surxondaryo

²⁴ Ўлжаева Ш. Китоб-Кифтиоб шахрининг қисқача тарихи. <https://es-la.facebook.com>

²⁵ Денов беклиги. <http://bactria-termez.blogspot.com>

tomonga qarab siljib borgan»²⁶. Sharqshunos B.N.Litvinovning yozishicha, «Denov aholi ko'p yashaydigan yirik shahar bo'lib, unda katta madrasa va masjid faoliyat ko'rsatgan, bu madrasalarda Samarqanddan kelib ta'lim olishgan»²⁷.

Karmana bekligi Buxoro amirligi tarkibidagi eng yirik beklıklardan biri sanalgan. Beklik tarkibiga bugungi Karmana, Navbahor, Konimex, Xatirchi, Paxtachi, Narpay tumanlari va Navoiy shahri kirganligi adabiyotlarda ko'rsatib o'tilgan. Karmana bekligining markazi shahar markazidagi Ark qal'asi hisoblangan²⁸.

Karmana Buyuk Ipak yo'li bo'ylab Zarafshon daryosining so'l qirg'og'ida, Samarqanddan 180 km g'arbda, Buxoroda 110 km sharqda joylashgan. Karmana shimol tomondan Nurotaning Qoratog' tizmalari, shimoli-g'arbda Qizilqum, janubda esa Ziyovuddin-Zirabuloq tog' tizmalari bilan o'ralgan hududda joylashgan²⁹.

Karmana Buxoro amirligining ikkinchi poytaxti hisoblangani uchun undagi qo'rg'onning o'rtasida Karmana Arki qurilgan. Arkning atrofi 9 paxsali, balandligi 7-8 metr bo'lgan mudofaa devori bilan o'rab olingan. Arkning qurilish shakllari Buxoro Arkiga o'xshash shaklda barpo etilgan va mudofaa qo'rg'oni bilan birgalikda hukmdorlar qarorgohi vazifasini ham bajargan³⁰.

Karmanda shayboniylar sulolasi davrida bir qator binolar barpo etildi. Jumladan, Abdullaxon II hukmronligi davrida usti yopiq bozor qurilgan. Bozor Arkning shimol tomonida qurilgan bo'lib, uzunligi 300-400 metrni, eni 12-15 metrni tashkil qilgan. Ikki tomonida eshiklar o'rnatilgan bo'lib, ichkarida do'konlar joylashgan va asosan hunarmandchilik mahsulotlari bilan savdo qilingan. Abdullaxon hukmronligi yillarida Karmanada Tosh hammom ham qurilgan bo'lib, o'lchamlari 10x6 metrni tashkil qilgan³¹. Mang'itlar sulolasi davrida Karmana obodligiga e'tibor kuchaytirilgan. Muhammad Doniyolbiy (1758-1785 yy) nsbatan tashlandiq holga kelib qolgan amir qarorgohi va

²⁶ Денов беклиги. <http://bactria-termez.blogspot.com>

²⁷ Ўша жойда.

²⁸ Хотамов А., Бекниёзов Н. Кармана-қадимий диёр. Тошкент, Ўзбекистон. 2007. 62-б.

²⁹ Кармана-қадимий диёр. 5-б.

³⁰ Кармана-қадимий диёр. 13-14-бб.

³¹ Кармана-қадимий диёр. 28-30-бб.

machitni ta'mirlab, hovli o'rtasiga hovuz va qo'shimcha binolar qurdiradi³².

Boysun bekligi - XIX asrda Boysun bekligi Buxoro amirligining Surxondaryodagi uchta yirik bekliklaridan birining markazi bo'lib, unda badavlat o'zbek aholisi yashagan. Boysun bekligi haqida D.N.Logofetning asarlarida Abdumalik to'ra bilan bog'liq voqealar bayoni qismida ayrim ma'lumotlar berib o'tilgan bo'lib, jumladan quyidagilarni o'qish mumkin: -“Abdumalikxon mag'lubiyatga uchrab, Buxoro taxtiga Abdulahadxon o'tirgach, uning birinchi qilgan ishi o'z mavqeini mustahkamlash va o'ziga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan hamma manbalarni yo'qotish bo'ldi. Ular qatorida Hindistonda panohtopgan, baxtg qarshi oilasini Buxoro zaminida qoldirib ketgan Katta To'ra ham bor edi. Bu baxtsiz oila zudlik bilan qo'lga olindi va Buxoroga keltirildi. Ular ustidan shunday hukm chiqarildi: barcha farzandsiz xotinlari amaldorlarga bo'lib berilsin va tortiq etilsin, bolali ikkita xotini esa Boysun bekining alohida nazorati ostida saqlash uchun Boysun qal'asiga qamalsin.

Boysun – ajoyib shahar. Hisor tizma tog'ining o'rtasida joylashgan bo'lib, bog'lar bilan o'ralgan. Go'yo abadiy qorlar bilan qoplangan cho'qqilari uni qo'riqlash uchun saf tortgandek tuyuladi. Dov-daraxtlar orasidan bek yashaydigan qo'rg'onning kungirador, baland devorlari bo'rtib chiqib turadi.

Qadimiy qo'rg'on devorlari ichkaridagi hayotni begona ko'zlardan yashirgancha hovlidagi binolarni o'rab olgan. Uning orqa tomonida ikki paxsa devor bilan o'ralgan kichik bir hovlicha joylashgan. Bu – Boysun tutqunlarining makoni. Abdumalikxonning xotinlari, Buxoro taxtining vorisi bo'lgan o'g'li va ikkita qizi shu yerda saqlanmoqda”³³.

Sarijo'y bekligi - XIX asrning uchinchi choraklariga kelib, voxada Sarijuy bekligi xam tashkil qilingan. Sarijo'y qo'rg'oni To'palang daryosining o'ig soxilida paxsadan to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, uzunligi 200 m., eni 100 m. ni tashkil qiladi. Qo'rg'onning sharqiy tomoni daryoning baland soxiliga to'g'ri keladi. Qolgan uch tomoni ochik va 3 ta darvozasi bor. Qo'rg'on ichida bekning xonadoni, mexmonxona,

³² Кармана-кадимий диёр. 18-б.

³³ Логофет Д. В горах и на равнинах Бухары (Очерки Средней Азии). СПб, 1913. Стр.21.

devonxona va boshqa binolar kurilgan. U Sarijo'y, Sariosiyo, O'rtaqo'ri, Pashor, Chambuloqlar va Yurchi amlokliklarini o'z ichiga olgan. Ko'plab ilmiy adabiyot va maqolalarda Sarijuy beklilik sifatida e'tirof etilgan, ammo u qachondan boshlab beklilik maqomini olganligi haqida ma'lumotlar uchramaydi. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, XIX asrning 70-yillarida Hisor begi Sarijo'yni o'z o'g'liga alohida beklilik qilib ajratib bergan va uni o'sha joyga bek etib tayinlagan. Sarijo'y bekliligi ma'lum muddat faoliyat ko'rsatib, keyinchalik beklilik maqomini saqlab qololmagan. Manbalarga tayangan holda aniqroq aytadigan bo'lsak, u 1887 yilga qadar beklilik maqomiga ega bo'lib, Sarijo'y, Sariosiyo va Denov bekliligining O'rtaqo'ri, Pashor, Chambulok va Yurchi amlokliklari uning tarkibida bo'lgan. 1887 yildan so'ng beklilik tugatilib, Sarijo'y va Sariosiyo amlokliklari Hisor bekliligi tarkibiga, qolganlari esa yana Denov bekliligi tasarrufiga o'tkazilgan³⁴.

Sherobod bekliligi - Buxoro amirligining yirik bekliliklaridan biri Sherobod bekliligi bo'lib, beklilik janubda Amudaryo sohillari hamda Qorakamar kechuvidan Pattakesargacha, sharqda Surxondaryoning o'ng qirg'og'i va Jarqo'rg'on qishlog'ini, shimoli-g'arbda Istara arig'i va Sherobod shahridan Tallak, Xo'jai tog'larining yon bag'irlarigacha bo'lgan hududni o'z ichiga olgan. Amudaryo Sherobod bekliligi hududida past qirg'oq bo'ylab oqadi, suv toshganda daryo o'zani yanada kengayib ketgan, shuning uchun aholi Amu sohilida kam yashagan³⁵.

Sheroboddaryoning o'ng sohilida joylashgan, Termizdan 59 km masofada joylashgan, u Shahri Xaybar deb atalib, makedoniyalik Aleksandr davrida ham mavjud bo'lgan. Sheroboddaryo oqib keladigan tog' darasi yoqalab o'rta asrlarda Turkistonni Afg'oniston va Hindiston bilan bog'lovchi muhim savdo yo'li o'tgan. XIX – XX asr boshlarida Sherobod Buxoro amirligiga qarashli Sherobod bekliligi markazi bo'lgan.

Vohada asosiy ma'muriy markaz Boysun, Denov, Sherobod, Yurchi va Sarijuy shaharlari bo'lib, bu shaharlarda joylashgan qo'rg'onlar beklarning qarorgohi vazifasini bajargan. Beklik karorgoxlari hisoblangan

³⁴ Очилдиев Ф. Сурхон вохаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иктисодий ўзгаришлар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). Т.: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2008. – Б.60-62.

³⁵ Турсунов С, Турсунов А, Тогаева М. Шеробод тарихидан лавҳалар -Т.: "Yangi nashr". 2014. 102-б.

qo'rg'onlar tabiiy tepaliklar, xushmanzara va suv manbalari serob joyda qurilgan. Sherobod qo'rg'oni Sherobod daryosining tog'lardan chiqish joyida baland qiya tepalikda joylashgan, tepalik maydoni kichkinaroq bo'lganligi uchun boshqa inshootlar qurishga imkon bo'lmagan. Tepalikning balandligi 60 metr bo'lib, unga faqat janubiy darvoza orqali kirish yo'li mavjud bo'lgan. Tepalikning janubiy va g'arbiy tamoni uch qator paxsa devor bilan o'ralgan, sharkda tepalik yonidan daryo okib o'tadi. Shunday vositalar orqali bek qarorgohining daxlsizligi ta'minlangan. Qo'rg'on markaziy qismida bek xonadoni, devonxona, uning eng baland joyida mehmonxona joylashgan³⁶.

Buxoro xoni Muhammad Rahimxon 1757 yilda Sherobod bekligiga asos solib, ma'muriy-siyosiy boshqaruvga o'ziga sodiq odamlarni qo'ydi. Shu tufayli Sherobod XIX asr boshidan Buxoroning eng yirik iqtisodiy va madaniy markaziga aylandi. Sherobod va Termizga Balx va Buxorodan ko'plab karvonlar qatnab turgan, Sherobodda tuz qazib olish, Termizda shisha va musallas tayyorlash yaxshi yo'lga qo'yildi. Sherobod bekligi Sharqiy Buxoro beklilari orasida iqtisodiy va siyosiy jihatdan kuchayib, yirik savdo-hunarmandchilik va madaniy-iqtisodiy markazga aylanib borgan. Sherobod vohasining so'nggi o'rta asrlardagi qishloqlari ham daryo qirg'oqlari bo'ylab joylashib borgan. So'nggi o'rta asrlarda Amudaryoning o'ng sohilidagi Qorakamar, CHo'chqaguzar, SHo'rob va Termiz (Pattakesar) kechuvlari Sherobod bekligiga bo'ysingan³⁷. Sherobod bekligining har bir qishlog'ida bittadan mingboshi bo'lgan. Amlakdorlikdagi eng quyi lavozim oqsoqollik hisoblangan. Oqsoqollar bek yoki amlakdor tomonidan tayinlanmagan. Aksincha, aholi tomonidan saylab qo'yilgan. Saylovdan so'ng bek tomonidan tasdiqlangan, so'ngra amir tomonidan martaba (daraja) berilgan. Amlakdorlikdagi karvon yo'llarini qo'riqlash maqsadida qorovulbegi lavozimi tashkil etilgan bo'lib, unga 30 kishilik navkar biriktirib qo'yilgan edi. Nurmat o'g'li Shoyimnazar Tangidovonda qorovulbegi bo'lib, o'zining navkarlari bilan karvon yo'llari xavfsizligi va amlakdorlik tarkibidagi qishloqlarning

³⁶ Очилдиев Ф. Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). Т.: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2008. – Б.56.

³⁷ Турсунов С, Турсунов А, Тогаева М. Шеробод тарихидан лавҳалар -Т.: “Yangi nashr”. 2014. 103-105-66.

tinchligini ta'minlagan. Amlokdorliklar qozondoshlik asosida to'rtta oqsoqollikka bo'lingan³⁸.

2. Xiva xonligi tarixiy geografiyasi

Amudaryoning quyi oqimidagi, qadimgi Xorazm vohasida XVI asr boshlarida shakllangan davlat bo'lib, XVII asr boshlaridan mustaqil davlat sifatida boshqarilgan. 1763 yildan o'zbeklarning qo'ngiroq urug'i vakillari inoqlar Xivada hokimiyatni qo'lga olishadi. 1873 yilda ruslar istilosidan keyin Rossiyaga qaram davlatga aylandi. 1920 yilda bolsheviklar tomonidan davlat sifatida butunlay tugatildi.

Temuriylar davlati tarkibiga kirgan Xorazm vohasi 1505 yilda Shayboniyxon tomonidan bosib olingan bo'lsa, 1510-1512 yillarda Eron shohi Ismoil Safaviy davlati tarkibiga kiritildi. Xorazmda Eron shohining 3 ta dorugasi hukmronlik qilgan. Biroq, Vazir shaxrining qozisi Umar Shayx tashabbusi bilan Xorazmda eronliklarga qarshi kuchli halq ozodlik harakatlari boshlanib ketdi. Xorazmning obro'li shayxlaridan bo'lgan bo'lgan Shayx ota avlodlari Dashti qipchoqlik o'zbeklar hukmdorlaridan biri Elbarsxonga Xorazm taxtini taklif qildilar. Elbarsxon o'z qo'shinlari bilan qisqa vaqt ichida Vazir shahrini (Ust yurt, Ko'xna Urganchdan 60 km uzoqlikda joylashgan bu shahar XV asrda o'zbek xonlaridan Mustafaxon tomonidan barpo etilgan) qo'lga kiritib, vohadagi barcha shaharlardan eronliklarni quvib chiqardilar. Elbarsxon (1712 - 1780-1781) Xorazm poytaxti hisoblangan Urganch shahrini ham qo'lga kiritdi va amalda mustaqil xonlikka asos soldi. U tez orada xonlik hududini birmuncha kengaytirishga erishdi. Hozirgi Turkmanistonning janubiy qismi, Eronning shimolidagi Seraxs tumanini, Orolni va Mangishloqni egalladi. Vafotidan so'ng Xorazm taxtini uning vorislari boshqardilar. Hususan XVI asrda uning vorislaridan Berikach Sulton, Sultonxoji, So'fiyonxon, Sultong'oz, Avanshxon, Qolxon, Akatoyxon, Do'stixon, Xojimxon, Nurmuhammadxon kabilar xonlik qildilar. Shayboniy Ubaydullaxon 1537-1538 yillarda Xorazmda qisqa muddat o'z hukmronligini o'rnatishga erishgan bo'lsada, Avanshxon vorislari tomonidan tezda Xorazm ozod etildi. XVI asrning ikkinchi yarmida

³⁸ Ўша жойда

Abdullaxon II Xorazmni bo'ysundirish uchun harakat qildi. Bir necha marta vohaga uyushtirilgan harbiy yurishlardan so'ng, 1593 yilda Xorazm ham Buxoro xonligi tarkibiga qo'shildi. Abdullaxon vafotidan so'nggina Xorazm vohasi yana o'z mustaqilligini tiklab oldi.

XVI asrning 70-yillarida Xorazm poytaxti Urganchdan Xivaga ko'chirildi. Unga Amudaryo o'zanining o'zgarib Kaspiy dengiziga oqmay qo'yishi, Urganch va uning atroflarida suv tanqisligi yuz berganligi sabab bo'ldi. Ba'zi manbalarda, Amudaryo o'zanining o'zgarishini Shayboniy Abdullaxon II faoliyati bilan boglandi. U Xorazmni o'ziga bo'ysundirishi uchun, to'gon qurib, Amudaryo oqimini o'zgartiradi. Poytaxt Xivaga ko'chirilgandan so'ng davlat poytaxt nomi bilan Xiva xonligi deb atala boshlandi.

Xiva xonligi janubda Eron, sharqda Buxoro amirligi, g'arbda Kaspiy dengizi, shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Suvsiz va poyonsiz Qoraqum, Qizilqum sahrolari Xiva xonligini geografik jihatdan boshqa mamlakatlardan ajratib qo'ygan edi. Amudaryo sohillarida joylashgan Xiva, Urganch, Kat, Ko'hna Urganch, Xazorasp, Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Kurdar (hozirgi Chimboy) shaharlari xonlikning yirik shaharlari hisoblanar edi. O'rta Osiyoning eng boy savdo markazlaridan biri bo'lgan Xiva shahri 1598 yildan boshlab xonlikning poytaxti bo'lgan. Shahar ikki qism – Ichan qal'a (shaharning ichki qismi) va Dishon qal'a (shaharning tashqi qismi)dan iborat edi. Ichan qal'ada xon qarorgohi va harami, 17 ta masjid, 22 ta madrasa, karvonsaroy va bozor joylashgan. 1842 yilda Dishan qal'a qurilib, devor bilan o'rab olingan. Dishan qal'ada hunarmandlar, savdogarlar, mardikorlar, qisman dehqonlar istiqomat qilganlar.

Ma'muriy-hududiy jihatdan Xiva xonligi Xazorasp, Gurlan, Xonqa, Ko'hna-Urganch, Qo'shko'prik, Pitnak, G'azovot, Kat, Shohabbos, Shovot, Toshhovuz, Ambor-manoq, Urganch, Xo'jayli, Shumanay, Qo'ng'iro't kabi beklik va viloyatlarga bo'lingan. Xonlik tarkibida Beshariq va Qiyot-Qo'ng'iro't noibliklari ham bo'lgan. Bekliklarni xon tomonidan tayinlangan beklar, noibliklarni noiblar idora qilgan. Bek va noiblar huzurida ularga xizmat qiluvchi ko'pdan-ko'p mansabdorlar bo'lgan.

Xiva xonligi janubda Eron, Sharqda Buxoro amirligi, G'arbda Kaspiy dengizi, Shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh edi³⁹. Xonlik aholisining ko'pchiligini o'zbeklar tashkil etib, ulardan eng kuchli va ko'psonlilari qo'ng'iro't, nayman, qiyot, uyg'ur, nukuz, qang'li, xitoy, qipchoqlar edi. O'zbek qabilalari asosan Amudaryo tarmoq yoygan hududlarda joylashgan edi. Aholining to'rtidan birini turkmanlar tashkil qilgan va ular o'g'uzlarning avlodlari bo'lib, hozirgi turkmaniston hududlarida yashaganlar. Qoraqalpoqlar yashagan Amudaryoning quyi havzasi va Orol dengizining janubiy qirg'oqlari ham xonlik tasarrufida edi⁴⁰.

1598 yildan boshlab xonlikning asosiy iqtisodiy va siyosiy markazlaridan biri bo'lgan Xiva shahri xonlik poytaxtiga aylantirildi va shu davrdan boshlab avval Xorazm xonligi deb yuritilgan davlatning nomi ham Xiva xonligi nomi bilan yuritiladigan bo'ldi⁴¹.

Xonlik tashkil topgan 1510 yildan boshlab uning hududlari Amudaryoning quyi oqimi, Orol atroflari, Xuroson tomonga kengayib bordi.

XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Amudaryo o'zanining o'zgarishi munosabati bilan Urganchning mavqei pasaydi, aholisi qulayroq joyga ko'chib borib joylashadi va bu yerda Yangi Urganch shahri paydo bo'ladi. Bu orada Xiva shahrining mavqei ko'tariladi. 1556 yilda Avanesxon Xivani davlat poytaxti deb e'lon qiladi, biroq u o'z hukmronligini faqat Xivadagina o'tkaza olar edi. Arab Muhammadxon (1602-1623) davrida Xivaning mavqei kuchayib, xonlikning rasmiy poytaxtiga aylandi. Xiva xonligi tasarrufiga Amudaryo quyi oqimidagi vohalar, Mang'ishloq, Mashhad va O'zboy atrofidagi ko'chmanchi turkman hududlari kirardi. Biroq, xonlikda tinchlik bo'lmadi. Uzoq yillar davomida xonlik tepasida turgan o'zbek qabilalari bilan turkman qabilalari o'rtasida, shuningdek, shahzodalar o'rtasida tinimsiz urushlar bo'lib turdi. Xiva va Buxoro hukmdorlari o'rtasida Murg'ob daryosi bo'ylari uchun, Marv uchun qirg'inborot urushlar bo'lib turar, bu

³⁹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т.Шарқ. 2000й. 47-б.

⁴⁰ Ўша жойда

⁴¹ Ўша жойда

hududlar qo‘ldan-qo‘lga o‘tardi. Xonlikka shimoldan qalmoqlar, qozoqlar, Ural kazaklari tez-tez xujum qilib falokatlar keltirardi⁴².

XVII asr boshlariga kelib, Xorazm taxti uchun bo‘lgan sulolaviy kurashlarda Arab Muhammadxon (1602—1623) taxtni qo‘lga kiritdi⁴³. Bu davrda rus qozoqlari, Qozoqlar, kalmiklarning xonlik xududlariga kirib talonchilik yurishlari bo‘lib turdi. Manbalarning guvohlik berishicha, hatto rus qozoqlaridan 1000 kishi shaharda qo‘shin yo‘qligidan foydalanib Urganchga bostirib kiradilar, katta o‘lja va ko‘pgina kishilarni qul qilib, olib ketishga harakat qiladilar. Lekin o‘z vaqtida yetib kelgan xon qo‘shinlari bu bosqinchi to‘dani butunlay tor — mor etishga muvaffaq bo‘ladilar⁴⁴.

XVIII asrning 70-yillaridan boshlab Xiva xonligida amalda qo‘ng‘irot urug‘i vakillarining, xususan, Muhammad amin inoqning to‘liq hukmronligi qaror topa boshladi. Asosan katta yer egalari, ruhoniylar, shuningdek xonlikda katta kuchga ega bo‘lgan qabilalardan biri yovmutlarning ittifoqligi va madadiga tayangan Muhammad Amin inoq (1763-1790 yy) XVIII asrning 90- yilariga qadar xonlikda siyosiy baraqarorlikni qaror toptirish uchun harakat qildi. Uning o‘g‘li Avaz hukmronligi davrida (1790-1804 yy) ham bu siyosat davom ettirildi va xonlik avvalgi davrlarga nisbatan birmuncha markazlashgan va siyosiy jihatdan barqarorlikka erishgan davlatga aylanib bordi.⁴⁵

1804 yilda Muxammad Amining nabirasi Elto‘zar xon unvonini qabul qiladi. Shu vaqtdan e‘tiboran Xiva xonligida, ya‘ni qo‘ng‘irot sulolasi xukumronligi boshlandi. Elto‘zarxon 1806 yilda Buxoroga urishda xalok bo‘ladi va ukasi Muxammad Raxim I 1806 – 1825 yillar Xivada xon bo‘lib o‘tiradi. U 1811 yilda Orol dengizi atrofini o‘ziga bo‘ysindiradi.⁴⁶

Xiva xonligini birlashtirish uchun Muxammad Amin va Eltuzarxon boshlagan kurashni Muxammad Rahim I (1806-1825 yy) poyoniga yetkazdi. Devoni oliy ta‘sis etadi, soliq isloxati o‘tkazadi muntazam ravishda soliqlar olib turish bilan davlat daromadlarini ko‘paytiradi.

⁴² Қ.Усмонов, М.Содиқов, С.Бурхонова. Ўзбекистон тарихи. –Т.: 2005, 168-169-бб.

⁴³ Shamsutdinov R. Karimov SH, Ubaydullayev O‘. Vatan tarixi. T. Sharq. 2010. 93-б.

⁴⁴ Сагдуллаев А ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т.Академия. 2000. 84-б

⁴⁵ Бобобеков Х. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. Т.Шарқ . 2000. 138-б.

⁴⁶ Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. 139-б.

Bojxona va zarbxona tashkil etib, oltin pul zarb qilishga kirishadi. Shu bilan u mamlakatdagi o'zboshimchalikni to'xtatishga intiladi. Mayda mustaqil beklarni astka sekin o'ziga bo'ysindiradi. 1811 yilda orolliklarning mag'lubiyati bilan tugagan qattiq kurashlardan so'ng Orol yerlari ham Xiva hukmronligiga qiritiladi. XIX asrning boshlarida xonlikning shimoliy yerlarida mustaqil bo'lib yashayotgan qoraqalpoqlar xam bo'ysundirildi.⁴⁷

Xonlik hayotida Muhammad Rahimxon I (1806-1825) tomonidan o'tkazilgan siyosiy, iqtisodiy, ma'muriy islohotlarining ahamiyati katta. Islohotlarga ko'ra xon saroyi qoshida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi Kengash ta'sis etilgan, soliqlar tartibga solinadi. Ularning muntazam ravishda yig'ilishi tufayli xazina daromadlari oshib boradi.

Bojxona tashkil etilib, tashqi savdodan keladigan daromadlar ko'paytirilgan. Ichki muomala uchun oltin va kumush tangalar zarb etilgan. Orolliklar - qoraqalpoqlar Xiva tarkibiga qo'shilgan.

Muxammad Raxim 1818 yilda Xurosonga qo'shin tortishga tayyorlanib turkman qabilalarining ham o'ziga yordam berishini taklif qiladi. Biroq bu taklif turkmanlar tomonidan rad qilingandan so'ng, Muhammad Raximxon turkman qabilalari ustiga bir necha marta yurishlarni amalga oshiradi va ularni xonlikka bo'ysunishga majbur qiladi. Muxammad Raxim turkmanlarni o'ziga itoat qildirish uchun harbiy harakatlar bilan iqtisodiy chora tadbirlarni ham amalga oshiradi⁴⁸.

XIX asrning ikkinchi yarmida Xiva xonligining tashqi davlatlar, jumladan Eron, Buxoro amirligi, Rossiya imperiyasi bilan harbiy to'qnashuvlari sodir bo'lib turdi. Xiva xonlaridan Olloqulixon (1825-1842 yy) va Muhammad Aminxon (1845-1855 yy) hukmronligi yillarida Xurosonga bir necha marta xujumlar qilib, bu yurishlar davomida turkmanlarning Taka, Eli, Sariqlar, Solorlar va boshqa shu kabi kuchmanchi qabilalarini ham xonlikka to'la bo'ysundirdilar.⁴⁹

XVIII asr oxiri - XIX asr boshlaridan boshlab Xiva xonligidagi asosiy ma'muriy birliklar bekliliklar deb yuritila boshladi. Bu davrda

⁴⁷ Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 241-б.

⁴⁸ Ўша жойда.

⁴⁹ Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 240-б.

xonlikda 16 ta beklik va 2 noiblik mavjud edi. Bular Xozarasp, Gurlan, Xonqa, Ko'hna Urganch, Qo'shko'prik, Pitnak, G'azovot, Qiyot, Shohabbos (Shobboz), Shovot, Toshxovuz, Anbarmanak, Urganch, Xo'jayli, Shumanoy va Qo'ng'iro't beklklari hamda Beshariq, Qiyot - Qo'ng'iro't noibliklaridir. Bu beklklarni va noibliklarni xon tayinlagan beklar va noiblar boshqarar edilar.⁵⁰ Ayrim adabiyotlarda beklklar soni 20 ta etib ko'rsatiladi.⁵¹

Yana bir adabiyotda keltirilgan ma'lumotlar ham xonlikning ma'muriy bo'linishini deyarli shu tarzda ko'rsatadi, xususan, XVI-XVIII asrlarda Xiva xonligining ma'muriy jihatdan bo'linishi viloyat deb atalgan bo'lsa, XVIII asrdan beklklar deb atala boshlangan. Eng kichik ma'muriy bo'linish machitqo'm deb yuritilgan. Dastlab xonlikda 16 ta viloyat 2 ta noiblik bo'lgan bo'lsa, keyinchalik viloyatlar soni 22 taga yetgan. Ularni xon tomonidan tayinlangan hokim va noiblar boshqargan. Xiva shahri esa xon va bosh vazir tomonidan boshqarilgan⁵².

XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyoga Rossiya imperiyasi va Yevropaning boshqa davlatlaridan amalga oshirilgan ko'plab elchilik va ekspeditsiyalar haqida ko'plab ma'lumotlarni kuzatish mumkin. Bular orasida A.Jenkinson, I.D.Xoxlov, aka-uka Pazuxinlar, F.Beneveni, V.A.Daudov va Muhammad Yusuf elchiligi, Mitropolit Xrisanf, F.Nazarov, A.Berns, I.N.Xanikov, N.Muravyev, N.Muravin, A.F.Negri, P.CH.Demizon, M.Ivanin va boshqalarni alohida ko'rsatib o'tish mumkinki, bu elchiliklar va ekspeditsiyalar tomonidan o'rganilgan va to'plangan ko'plab ma'lumotlar bugungi kunda o'zbek xonliklarining tarixiy geografiyasiga oid qimmatli manbalar sanaladi. Bular orasida Xiva xonligi va Orolbo'yiga amalga oirilgan ekspeditsiyalar va elchiliklar o'zining geografik ko'lami va ma'lumotlarning nisbatan mukammalligi bilan ajralib turadi.

Xiva xonligi va Orolbo'yiga uyushtirilgan ekspeditsiyalardan biri XVIII asrning o'rtalarida amalga oshirilgan. Sirdaryoning quyi oqimidagi

⁵⁰ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. 48-б.

⁵¹ Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. 140-б.

⁵² O'zbekiston tarixi. R.Murtazfyeva tahr. ost. Toshkent, 2005. 259-b.

shahar va qishloqlar, Orol dengizini o'rganish uchun 1740 yili davlat arbobi va tarixchi olim V.N.Tatishchevning tashabbusi bilan Xivaga poruchik D.Gladishev va yer o'lchovchi I.Muravinlar yuborilgan. Orskda olgan ko'rsatmaga binoan, ular 1717 yili Pyotr I zamonida Rossiya tobeligiga o'tgan Kichik Juz xoni Abulxayrxon (1695-1748 yy.) bilan uchrashishi lozim edi. Biroq bu vaqtda Eron va Xiva xonligi o'rtasida harbiy to'qnashuvlar yuz berayotgan va xonlikda siyosiy-harbiy tanglik yuzaga kelganligi nafaqat xonlik uchun, balki shu mintaqa uchun ham birdek ta'sir ko'rsatganligi sababli bu ekspeditsiya o'z missiyasi davomida turli kutilmagan holatlarga va qiyinchiliklarga duch keladi, shunga qaramasdan Xiva xonligi va atrof hududlarda sodir bo'layotgan voqealar, va ayni vaqtda uning tarixiy geografiyasiga ham oid qimmatli ma'lumotlarni to'plashga muvaffaq bo'ladi. Bu ma'lumotlar keyinchalik alohida kitobcha shaklida nashr ettiriladi⁵³.

Ekspeditsiya a'zolari tomonidan eng avvalo ikki davlat o'rtasidagi yo'lga oid ma'lumotlar muhim bo'lganligi sababli bu haqda batafsil ma'lumot berishga harakat qiladi: - "Orenburgdan Orol dengizigacha bo'lgan masofa 606 verstni tashkil qiladi⁵⁴. Abulxayrxon davlati joylashgan Sirdaryo bo'ylarigacha esa Orenburgdan 988 verst⁵⁵, Ulug'daryogacha bo'lgan masofa esa 1543 verstni tashkil qiladi⁵⁶. Yo'llar asosan qumli va kichik tepaliklar ko'p uchraydi, daraxtzorlar ham shunday, yo'llarda suv toshgan joylardan o'tish qiyinchilik tug'diradi, Sirdaryodan Xiva shaxrigacha bo'lgan yo'l esa tekisligi bilan ajralib turadi"⁵⁷.

Manbada Orol dengizi tasvirlangan ma'lumotlar ham e'tiborga loyiq: -"Orol dengizidan Sirdaryogacha bo'lgan masofa, garchi bu yerdan dengiz ko'rinmasada, taxminan 712 verstni tashkil qiladi, dengizning suvi sho'r va iste'molga yaroqsiz, biroq juda zarur holatda uni qaynatib iste'mol qilish mumkin, dengiz qirg'oqlari nisbatan tekisroq va ko'p joylar qamish

⁵³ Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная 1740-1741 годах поручиком Гладисевым и геодезистом Муравиным. С.-Петербург. Типография министерства внутренних дел. 1851.

⁵⁴ 606 верст - тахминан 646,4 км га тенг.

⁵⁵ 988 верст - тахминан 1054 км га тенг.

⁵⁶ 1543 верст - тахминан 1646 км га тенг.

⁵⁷ Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная 1740-1741 годах поручиком Гладисевым и геодезистом Муравиным. С.-Петербург. Типография министерства внутренних дел. 1851. Стр.31-33.

bilan qoplangan, ayrim joylarida tog'lar ham ko'zga tashlanadi, qirg'oq bo'ylab qum barxanlarini ko'rish mumkin, bo'yi uch sajenga⁵⁸ teng saksovullar juda ko'p emas, ikki arshindan⁵⁹ balandlarini esa chopish ham qiyin, biroq uning o'tini juda yaxshi yonadi va cho'g'i ham uzoq turadi"⁶⁰.

Xonlik xududlaridagi mavjud qazilma boyliklar ham ekspeditsiya a'zolari e'tiboidan chetda qolmagan, garchi ular o'zlari bevosita konlarda izlanishlar olib bormaslalarda, bu boradagi axborotni to'plashga harakat qilganlar, bu haqda quyidagi ma'lumotlarni ko'rish mumkin: - "Sheldeltog'da ham rus asirlari turadilar. O'sha tog'da kumush va oltin konlari bor. Qazilgan rudalarni tekshirib qaraganlarida uning uchdan bir qismi sof oltin bo'lib chiqdi. Buni aniqlangan odam Sherg'ozixonga borib aytdi. Xon uni tiriklayin ko'mib tashlashni buyurdi, «toki u bu gapni boshqa birovga borib aytmasin, deb»⁶¹.

Ekspeditsiya a'zolari tomonidan bu yerlarda yashovchi ko'plab urug'lar va qabilalar haqida turlicha ma'lumotlar keltirib o'tiladi. Bular orasida qoraqalpoqlarga alohida to'xtalib o'tilgan. –“Oyenburgdan Qoraqalpoqlarning oroldagi mulklarigacha borish uchun Xiva xonligining bir qancha hududlaridan kesib o'tish kerak bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan xalqlardan faqatgina qoraqalpoqlar g'alla yetishtiradilar, g'alla asosan ko'llar va daryolar bo'ylariga ekiladi, bug'doy, arpa va tariqni qumli bo'lsada, tekis yerlarga ekadilar. Orolliklar va Xivaliklar ham g'alla yetishtiradilar, lekin ularning yerlari Qoraqalpoqlarning yerlaridan unumdorroq"⁶².

Xivaliklarning kasb-kori haqida ham Gladishev ayrim ma'lumotlar keltirgan: - “Ular,-deb yozgan edi u,-bo'g'doy, arpa, jo'xori, tariq, kunjut, paxta va tamaki ekadilar. Yeri, ba'zi yerlari qumloq, ba'zilar loyqadan iborat, sug'orib ekadilar. Uni ho'kiz bilan haydaydilar...

Chorvalari: tuya, ot, mol, arg'umoqlar va oddiy otlar, eshak, qo'y, echki.

Qushlari: o'rdak, tovuq.

⁵⁸ Уч сажен – 6,39 метр

⁵⁹ Икки аршин - тахминан 1,5 метрга тенг.

⁶⁰ Поездка из Орска в Хиву и обратно... . Стр.35

⁶¹ Поездка из Орска в Хиву и обратно... . Стр.35-36; Қаранг: Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 347-348-бб.

⁶² Поездка из Орска в Хиву и обратно... . Стр.34

Mevadan: olma, anor, uzum, tut, shaftoli, jiyda, olmurut.

Poliz ekinlaridan: qovun, tarvuz, turp, sholg'om, karam, piyoz yetishtiriladi.

Daraxtlar: sada qayrag'och, terak, tol ...o'sadi. Shuningdek, tut meva beradi, bargi bilan pilla qurti boqiladi.

Xivada mis pul zarb qilinadi, miltiq dori tayyorlanadi...

Qamish va beda yetishtiriladi.

Daryolari - Sirdaryo, Quvondaryo, Ulug' daryoda kechuvlar bor. Ikki sajenlik, ikki yarim sajenlik qayiqlar mavjud. Ularda 5 boshgacha ot yuklab o'tish mumkin...Sirdaryo bilan Ulug' daryoda baliq ko'p.

Qamishzorlarda bars, bo'ri, shag'ol, tulki kabi yirtqich hayvonlar yashaydi"⁶³.

Asli yunon millatiga mansub Venetsiyalik Mitropolit Xrisanfning O'rta Osiyoga qilgan sayohati kundaligi bir paytlar rus harbiy ekspeditsiyasiga boshchilik qilgan graf Valeriy Zubov qo'lida bo'lgan. Kundalik, ba'zi shahar va viloyatlar o'rtasidagi masofa, aholisining umumiy soni haqidagi noaniqliklarni hisobga olmaganda, katga qimmatga ega. Unda mamlakatning iqtisodiy va siyosiy ahvoli, xalqning turmush sharoiti, e'tiqodi haqida, shuningdek, O'rta Osiyoda istiqomat qilib turgan rus va eronlik asirlarning ahvoli haqidagi qisqa, lekin o'ta muhim ma'lumotlarni uchratish mumkin⁶⁴.

XVIII asrning 90-yillarida O'rta Osiyoga sayohat qilib, Buxoro, Samarqand va boshqalar haqida bir qator ma'lumotlar to'plagan Mitropolit Xrisanf esdaliklarida ham Xiva shahri va Xiva xonligi haqida ayrim ma'lumotlar keltirib o'tilgan bo'lib, ular o'ziga xos mazmunga ega, jumladan, - "yerli aholi ikki toifadan - mahalliy kotliklar va chetdan kelgan qo'ng'irotliklardan iborat. Kotliklar 5000 ga yaqin xonadondan iborat... Kotliklarning tayyor qo'shini yo'q. [Zarur bo'lib qolganda] kelishib odam yollaydilar.

Xivaliklarning ko'pchiligi Astraxan va Buxoro bilan savdo-sotiq olib boradi. Kotliklar kelgindilar [qo'ng'irotliklar]dan qutulish uchun Rossiya

⁶³ Қаранг: Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 347-348-66.

⁶⁴ Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 332-6.

bilan ittifoq tuzishni xohlaydilar, lekin [ruslarning urush ochmoqchi bulib turgani haqida] tarqalgan xabarning oqibatidan qo‘rqar edilar. Mingqishloq turkmanlari ham shuni istar edilar, lekin qozqolar xavfidan qo‘rqardilar”⁶⁵.

Orol bo‘yi tarixiy geografiyasiga oid qimmatli ma’lumotlarni A.I.Butakov ekspeditsiyasi natijalarida ko‘rish mumkin. 1847 yilda Orenburg harbiy gubernatori V.A.Obruchev tomonidan Sirdaryo bo‘yidagi Raim istehkomiga asos solingan. –“Qal’aga asos solingach, general Obruchev Sirdaryo xavzasi va Orol dengizini o‘rganishga kirishadi. Uning ko‘rsatmasi bilan 1847 yilning boshlarida Orenburgda shxuna quriladi va kema “Nikolay” deb nomlanadi. Kema Orenburgda qayta yig‘ish uchun buziladi va aravalarga orilib, yoz oylarida Raim istehkomiga olib kelinadi. Shu yilning kuz oylarida esa kema qaytadan yig‘ilib, suvga tushiriladi”⁶⁶. 1848 yil bahorida Orenburgda A.I.Butakov tomonidan yana bir shxuna yasaladi va unga “Konstantin” nomi beriladi. 1848 yil 30 iyulda kema suvga tushiriladi va shundan boshlab keyingi ikki yil davomida A.I.Butakov Orol dengizi va uning atroflarini tadqiq qilishga kirishadi. Keyinchalik Orol dengizi haqida ko‘plab ma’lumotlar to‘planishi bilan birga uning xaritasi ham yaratiladi. A.I.Butakov i K.YE.Pospelovlar tomonidan yig‘ilgan ma’lumotlar asosida yaratilgan “Orol dengizining xaritasi” («Karta Aralskogo morya») 1850 yilda Imperiya Dengiz vazirligining Gidrografiya departamenti tomonidan nashr etiladi.

A.I.Butakovning kuzatishlari uning «Kundaliklar»ida bayon etilgan⁶⁷. Uning yozishicha, «Orol dengizi tinch dengizlardan bo‘lmay, ayniqsa shamol turgan paytida panoh topish qiyin». «Uning G‘arbiy sohilini suratga tushirishni Qumsuat qo‘ltig‘idan boshladik. Qumsuatdan boshlab menga dengiz chuqurlasha boshlaganday tuyuldi...» Butakov o‘shanda Orol dengizini va uni bandargoh qurish mumkin bo‘lgan yerlarini o‘lchab chiqdi. Umuman, kontr-admiral Butakovning kuzatishlari, Rossiya hukumatiga kelajakda dengizda harbiy va savdo floti qurish mumkinligini ko‘rsatdi. Bu reja podsho Rossiyasiga Sirdaryo va Amudaryoda ham

⁶⁵ Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 334-335-66.

⁶⁶ Макшеев А. И. Исторический обзор Туркестана и поступательного движения в него русских. – Б. м., 1897. – Стр.127

⁶⁷ Бутаков А.И. «Дневные записки плавания по Аральскому морю в 1848-1849 г.»), подготовка к печати Е.К.Бетгера.-Ташкент: 1953.

kemalar qatnovini yo'lga qo'yishga va bu bilan Koshg'ar va Hindistonga suv yo'lini ochib berish imkonini berar edi⁶⁸.

Xiva xonligi tarixi va tarixiy geografiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar keltirilgan asarlardan yana biri N.Muravyev tomonidan yaratilgan⁶⁹. Nikolay Muravyev (1794-1866) – Rossiyalik harbiy mutaxassis bo'lib, 1812-1814 yillari Rossiya imperiyasining Eron va Turkiyaga qarshi olib borgan urushlarida ishtirok etgan, 1816-1828 yillari Kavkaz armiyasida xizmat qilgan. 1819-1820 yillari rus armiyasining Kavkazdagi bosh qo'mondoni general Yermolovning topshirig'i bilan Boku - Kaspiy dengizi - Chelekan oroli - Qoraqum orqali Xivaga borgan. N.Muravyev o'z asarida shu vaqtgacha, ya'ni XIX asrning 20-yillariga qadar Xiva xonligining Yevropaliklar uchun noma'lum bo'lgan jihatlarini tasvirlab berishga va bu haqda batafsil ma'lumot berishga harakat qilgan. Xiva xonligi haqida umumiy ma'lumot berib, uning hududlari va sarhadlarini quyidagicha ko'rsatib beradi:

- “Xivaliklarning chegaralari aniq bir liniya bilan belgilab qo'yilmagan, qolaversa, xonlikning katta hududlari quruq qumli cho'llar bilan o'ralgan, bu yerlar uchun jiddiy to'qnashuvlar sodir bo'lmaydi va asosan ko'chmanchi aholi chorvachilik bilan mashg'ul bo'ladi. Xiva xonligining o'zagi Amudaryoning burilish joyi hisoblanib, bu yerdan daryoning chap sohilidagi to Orol dengizigacha cho'zilib ketgan yerlar o'rin olgan. Shu tariqa xonlikning asosiy chegaralari shimolda Orol dengizigacha yetib boradi va bu yerdan dengizga tutashgan dasht orqali Sharqda qozoqlar (manbada “Qirg'izlar” tarzida ko'rsatilgan – Z.I.) bilan chegaradosh.

Xiva xonligining shimoliy-sharqiy chegaralari Amudaryo oqimi bo'ylab o'tadi, ta'kidlash kerakki, Amudaryoning o'ng qirg'og'ida yashovchi Qoraqalpoqlar ham Xiva xoniga tobedirlar, biroq ularning tobeligi doimiy bo'lmay, ayrim vaqtlarda bo'ysunmaydilar. Janubiy – sharqda esa Xiva xonligini Buxoro davlati bilan ajratib turuvchi cho'l va

⁶⁸ Қаранг: Ахмедов Б. Ўзбекистон халклари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 347-348-бб

⁶⁹ «Путешествие в Туркмению и Хиву в 1810 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. С картинами с чертежами и проч. Часть вторая. Москва, в типографии Августа Семена. 1822

dashtlar joylashgan. Janubiy – g‘arbda joylashgan qumliklar va dasht-cho‘llar Xiva xonligini turkmanlarning Teke qabilalaridan ajratib turadi.

G‘arbda Xiva xonligini Kaspiy dengizigacha cho‘zilib ketgan cho‘llar ajratib turadi, ularning kengiligi taxminan 800 verstni tashkil qiladi⁷⁰. Kaspiy dengizining bo‘ylarida turkmanlarning Yovmud va Ota qabilalari yashaydi. Xiva xonligining ko‘rsatib o‘tilgan yerlardagi asosiy hududi shular hisoblanib, Shimoldan Janubga tomon 180 verst⁷¹, G‘arbdan Sharqqa tomon esa 150 verstni⁷² tashkil qiladi⁷³.

Akademik B.Axmedov tomonidan N.Muravyevga asoslangan holda Xiva xonligining chegaralari quyidagicha tasvirlab beriladi: -“Xiva xonligi shimolda Orol dengizi va uning shimolida joylashgan cho‘l bilan chegaradosh. Cho‘lda qozoqlar istiqomat qiladilar. Shimoli-g‘arbiy tarafi cho‘l va qumliklardan iborat. Bu hududda turkmanlarning Taka qavmi istiqomat qiladi. G‘arbiy tarafi 800 verstga⁷⁴ cho‘zilgan sahro bo‘lib, u yerlarda Kaspiy dengizi atrofidagi qavmlar istiqomat qiladilar»⁷⁵.

Yana bir manbada xonlikning chegaralari haqida quyidagi ma’lumotlar ko‘rsatilgan: -“Xiva xonligining hududlari Grinvich bo‘yicha 40° - 43° shimoliy kenglik va 57° - 62° sharqiy uzunlik oralig‘ida, Amudaryoning quyi oqimlarida joylashgan bo‘lib, XIX asrning o‘rtalariga chegaralari tez-tez o‘zgarib turgan. Dastlab xonlikning chegaralari Xorazm vohasi bilan chegaralangan bo‘lsa, keyinchalik uning chegaralari janubda Marv va Eron hududlarigacha, shimolda esa Ural daryosigacha, sharqda Buxoro amirligi sarhadlarigacha, g‘arbda esa Kaspiy dengizi qirg‘oqlarigacha borib tutashgan. Rossiya imperiyasi tomonidan

⁷⁰ Версть - рус узунлик ўлчови бўлиб, 1 версть -1066,8 метрга тенг. Бу ерда 800 версть тахминан 853,5 км га тенг масофани ташкил қилади.

⁷¹ 180 верст – 192 км

⁷² 150 верст – 160 км

⁷³ «Путешествие в Туркмению и Хиву...». Стр. 5-8.

⁷⁴ Версть - рус узунлик ўлчови бўлиб, 1 версть -1066,8 метрга тенг. Бу ерда 800 версть тахминан 853,5 км га тенг масофани ташкил қилади.

⁷⁵ Путешествие в Туркмению и Хиву в 1810 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. С картинами с чертежами и проч. Часть вторая. Москва, в типографии Августа Семена. 1822; Қаранг: Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 339-б.

mustamlakaga aylantirilgan vaqtda uning hududi 62237,2 km² ga teng bo'lib, aholisi 1 mln kishini tashkil qilardi"⁷⁶.

N.Muravyevning ma'lumotlarida shuningdek Xiva xonligiga tobe bo'lmagan, biroq unga bog'liq bo'lgan joylar va qabilalar haqida ham qiziq ma'lumotlar keltirilgan:

- "Xiva xonligi hududlari aslida yuqorida aytilganga nisbatan birmuncha kengroq. Bunga sabab xonlikning shu mintaqadagi asosiy savdo markazi ekanligi va atrofdagi ko'chmanchi qabilalar va aholi savdo nuqtai nazaridan Xiva xonligiga bog'lanib qolgan, shuningdek, ko'rsatilgan hududlardan tashqari ayrim vaqtlarda harbiy kuch ishlatib qo'shni davlatlardan tortib olingan yerlar ham xonlik hududlarining kengayib borishiga sabab bo'ladi. Harbiy yo'l bilan turkmanlarning Teke qabilasi bo'ysundirilgan, shuningdek turkmanlarning Kaspiy dengizi bo'ylarida ko'chmanchi xo'jalik bilan mashg'ul Ota qabilasining katta qismi ham turkmanlarning boshqa bir qabilasi – yovmutlar tomonidan talanib, Balxan tog'laridan quvib yuborilgandan so'ng Xiva xonligidan panohtopib unga tobe sanaladi. Turkmanlarning Chovdir qabilasi Mang'ishloq yarim oroli orqali Xiva xonligining Rossiya bilan olib boradigan savdo munosabatlarida o'zining o'rniga va ta'siriga ega, xattoki ularning bir qismi xonlik hududlariga ham ko'chib o'tgan. Bu qabilalarning tobeligi doimiy emas va Muhammad Rahimning⁷⁷ say-harakati bilan vaqti – vaqti bilan bo'ysundirib turiladi"⁷⁸.

Xiva xonligining tashqi savdo aloqalarida xonlarning o'zlari ham bevosita ishtirok etganliklari boshqa bir manbada ko'rsatiladi: -"Xiva xonligi arxivida xonlikning tashqi savdoga oid hujjatlari katta ahamiyat kasb etadi. Ulardan birida xon tomonidan xazinadan savdo uchun savdo karvonlaridan birining karvonboshisiga 2450 tilla berilganligi qayd etilgan. Bu hujjat Xiva xonlarining Rossiya bilan karvon savdosida ishtirok etganliklarini ko'rsatib beradi"⁷⁹.

⁷⁶ Эркинов А. «Российская империя и Хивинское ханство (русские: ученый А.Н.Самойлович и путешественник В.Г.Ян в хивинском дворце в начале XX в)». <https://cyberleninka.ru/article>

⁷⁷ Муҳаммад Раҳим I – 1806-1825 йилларда Хива хони.

⁷⁸ «Путешествие в Туркмению и Хиву...». Стр. 8-9.

⁷⁹ Иванов П.П. Архив хивинских ханов. Издательство Академии Наук СССР. Москва-Ленинград. 1939. Стр.14

Xiva xonligining geografik xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar bilan birgalikda N.Muravyev tomonidan xonlik hududlaridagi daryolar va ko'llar haqida ham ma'lumotlar berilgan:

- "Xiva xonligi hududlarida Orol dengizining o'zidan boshqa aytarli yirik ko'llar mavjud emas. Orolning o'zi xalq tomonidan dengiz deb yuritiladi va asosan ikki yirik daryo – Amudaryo va Sirdaryoning suvlari hisobiga suv bilan ta'minlanib turadi. Daryoning quyilish joyida suv qumlarga singib qamishzor to'qaylarni tashkil qilgan, aholining aytishiga ko'ra bu ko'llar unchalik chuqur emas, otliq kishi ulardan bemalol kechib o'tishi mumkin"⁸⁰.

Xonlikdagi daryolar haqida quyidagi ma'lumotlarni o'qish mumkin:

- "Xiva xonligida birgina yirik daryo mavjud bo'lib, u butun O'rta Osiyodan oqib o'tadi, daryo anchagina chuqur bo'lish bilan birga kengligi ham katta, bu qirg'oqda turib narigi qirg'oqda turgan odamni tanish qiyin daryoning kengligi taxminan 100 sajenga⁸¹ teng. Daryo janubdan shimolga tomon oqib, xonlikning butun hududini kesib o'tadi va barcha sug'oriladigan yerlarni suv bilan ta'minlaydi"⁸².

Xiva xonligining qal'alari va mudofaa tizimi holati haqida ham Nikolay Muravyov tomonidan bir qator ma'lumotlarni keltirilgan:

- «Muhammad Rahimxon saltanat kursisiga o'lturgunga qadar qabilalar orasida avjiga mingan o'zaro urush-talashlar va tashqaridan qilingan bosqinlar oqibatida xalq, (ayniqsa) badavlat kishilar o'zini bosqin va talon-tarojdan saqlash uchun uylarini mustahkamlab qal'aga aylantirganlar. Bu mustahkamlangan (kichik) qal'alar, yoki qo'rg'onlar ko'pincha o'zlarining dalalari, yoki bog'lari o'rtasida qurilgan. Uning ichida turar joylar, hovuzlar, qo'rg'on sohibi va xizmatkorlarining uylari, tegirmon, qushxona, molxona, omborxona va boshqalar favqulodda yuz bergan hodisalar vaqtida 100-150 kishini saqlaydigan narsalar bor. Bu qal'alar to'rt burchakli, paxsadan bino qilingan, ba'zilarida devor tagiga tosh qo'yilgan. Devorining past qismi to'rt arshin⁸³, tepa qismi yarim

⁸⁰ «Путешествие в Туркмению и Хиву...». Стр. 9.

⁸¹ 100 сажень - 213 метра тенг.

⁸² «Путешествие в Туркмению и Хиву...». Стр. 9-10.

⁸³ Аршин – Россияда амалда бўлган узунлик ўлчов бирлиги, 0,711 метрга тенг бўлган.

arshin, balandligi – uch sajen⁸⁴ atrofida, devor tashqarisida, (har yer-har yerda) paxsadan dumaloq suyanchiqlar qo'yilgan. Devorning tepa qismiga kungiralar qilingan”⁸⁵.

Xiva xonligining asosiy yirik shaharlari va ularning mudofaa tizimi, shaharlarning fortifikatsiya salohiyati haqida ham N.Muravyev tomonidan o'z davrining harbiy mutaxassisi sifatida bir qator tahliliy ma'lumotlarni keltirib o'tadi: - “Xonlikning yuqorida tilga olingan beshta shahari Xiva, Yangi Urganch, Shovot, Kot va Gurlan ham mustahkam paxsa devor bilan o'ralgan. Shu sababdan xivaliklar ularni qal'a deb ataydilar...Qal'alarda bironta ham zambarak yo'q, ularda askar ham yo'q. Shaharlarini aholining o'zi himoya qilishi kerak bo'ladi. Xivaliklarda muntazam qo'shin yo'q. Urush chiqib qolgudek bo'lsa, qo'shin o'zbeklar va turkmanlardan tuziladi. Qo'shin asosan sipohiylar tabaqasidan. U xonning buyrug'i bilan belgilangan yerga to'planadi va asosan otliq askardan iborat bo'ladi”⁸⁶.

N.Muravyovning esdaliklarida o'zbeklarning fe'l-atvori, tabiati va qiyofasi haqida quyidagicha ma'lumotlar keltirilgan: - «O'zbeklar umuman aqlli va yoqimli, hazil-mutoyibani yaxshi ko'radigan, biron ishga jazm qilgudek bo'lsa, qarorida qat'iy, to'g'ri so'z, yolg'onni va egrilikni yomon ko'radigan, ruhi tetik, xushbichim va jismoniy kuchli xalq... Xarb ishlarida horib-charchamaydilar, qo'rqmas va jasur kishilardir...»⁸⁷.

Xazorasp bekligi va qal'asi. XIV asr boshlarida Xorazm vohasi iqtisodiy va ijtimoiy hayotida biroz jonlanish kuzatilgan. Oltin O'rda noibi Qutlug' Temur va uning rafiqasi To'rabekxonim Urganchda bir necha yirik maqbara va minora qurdiradi. Bu vaqtda Hazorasp Chig'atoy ulusi tarkibidagi janubiy Xorazmning yirik shahri hisoblansada, taxt uchun kurashni kuchaytirayotgan amaldorlar uni tiklash va mustahkamlash ishiga o'ta kam e'tibor berganlar. 1371- 1388 yillar oralig'ida Hazorasp Amir Temurning harbiy yurishlariga duch keldi. Urganch kabi Hazorasp

⁸⁴ Сажен – 2,13 м.га баробар бўлган узунлик ўлчови.

⁸⁵ «Путешествие в Туркмению и Хиву...». Стр. 103-105. Қаранг: Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 342-343-66.

⁸⁶ «Путешествие в Туркмению и Хиву...». Стр. 105-106. Қаранг: Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 343-344-66.

⁸⁷ «Путешествие в Туркмению и Хиву...». Стр. 124-125. Қаранг: Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 344-6.

aholisining anchagina qismi Samarqand, Shahrisabz kabi shaharlarga olib ketildi. 1405 yilda sohibqiron Amir Temurning vafoti oqibatida Oltin O'rda lashkarboshisi Yedigey (Idiqu o'zbek) Xorazmning ko'pgina qismini bosib oldi. Shimoldan kelgan mo'g'ullar bu vaqtda Hazoraspga xuruj qila olmadilar. Shuningdek, Shohruh Mirzo va Ulug'bekning 1412 yilda Xorazmga yuborgan qo'shinlari ham zafarsiz orqaga qaytdilar. Bu davrda Hazoraspning Xorazm vohasini mudofaa qilishdagi roli ulkan bo'lgan. Oradan yarim asr o'tib, 1463-1464 yillarda temurzoda Husayn Bayqaroning Xorazmga yurishlari vaqtida Hazorasp qal'asi voha aholisini himoya qilishda muhim rol o'ynadi (Mirxond). Shahar aholisining bunday jasorati Muhammad Shayboniyni 1505 yilgi harbiy xurujlari vaqtida ham ko'rsatilgan. 1511-1512 yillarda Xorazm xonligining shakllanishi jarayonida Hazorasp davlatning yirik iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy markazlaridan biri sifatida o'z mavqeni yo'qotmadi. Vohadagi yirik beklik ekanligini hisobga olgan holda xonning eng ishonchli og'a-inilaridan biri bu yerga hokim qilib tayinlanardi. 1620 yilda shaharga kelgan hamda bozorlar va ulardagi savdogarlarning ko'pligini ko'rgan rus elchisi Ivan Xoxlov bu yerdagi hayot ancha osoyishta holatga o'tganligini ta'kidlagan.

Hazoraspning rivojlanishida yangi bosqich — XVIII asrning 70-yillaridan boshlandi. Shahar hokimi Muhammad Niyoz inoq tashabbusi bilan qal'aning devorlari qayta ta'mirlandi. 1825-1826 yillarda Hazoraspning yangi hokimi Rahimquli inoq buyrug'i bilan qal'ada qasr qurildi. Buxorolik ustalar va eronlik qullar barpo etgan ushbu imoratni o'z ko'zi bilan ko'rgan etnograf A.Kun saroy xonalarining ganch bilan ishlangani, shaharda 8 ta masjid, yana shuncha maktab va madrasa, 400 ga yaqin katta-kichik do'kon-rastalar borligi, juma va yakshanba kunlari bozor bo'lib turishi haqida yozgandi.

1842 yilda Xorazmda bo'lgan rus diplomati G.I.Danilevskiy Hazoraspning Polvon kanalidan olingan Hoson arig'i bo'yida joylashgani, hokim Rahimquli inoq davrida qal'a devorlarining buzilgan joylari tiklangani haqida ma'lumot beradi. 1842 yilda Xiva xonligi taxtiga o'tirgan Rahimqulixon buyrug'i bilan Hazorasp qal'asi devorlari yana bir marta mustahkamlangan. Keyingi yillarda devonbegilar Muhammad Amin va Ibrohim vaqtida Hazorasp qal'asi atrofida yangi devor ko'tarildi.

Endilikda shaharning shimoliy devorida 7 ta, janubida — 6 ta, g'arbida — 4 ta va sharqida — 1 ta himoya minoralari ko'rinib turadigan bo'ldi. Janubiy devorning o'rtasida balandligi 16 va eni 8 metr bo'lgan hamda pishgan g'ishtdan qurilgan darvoza bor edi. Darvoza yaqinida madrasa binosi turardi. Yangi qal'a ichida qolib ketgan eski qo'rg'on yaqinida mavjud bo'lgan bozor ko'p hollarda shahar tashqarisigacha cho'zilib ketardi. Hazorasp qal'asi hokimining layoqatsizligi oqibatida 1873 yilgi ruslarning bosqini vaqtida aholi dushmanga yetarli darajada qarshilik ko'rsata olmadi. Xiva xonligining Rossiyaga bo'ysundirilishi va tashqaridan bo'ladigan xurujlarga chek qo'yilganligi natijasida Hazorasp qal'asining harbiy-strategik ahamiyati biroz bo'lsada pasaydi. Endilikda u vohaning janubiy qismidagi yerlarning muhim ma'muriy markazi sifatida iqtisodiy va siyosiy hayotda juda katta ishlarni amalga oshirishga imkon yaratdi⁸⁸.

Hazorasp qal'asini o'rganish masalasi barcha yirik olim va tadqiqotchilarning e'tiborini tortib keldi. Hazorasp qal'asida arxeologik tadqiqotni ilk bor 1936 va 1941 yillarda Yaxyo G'ulomov amalga oshirgan. Olim qal'aning qurilishi taxminan mil. old. IV–III asrlarda ro'y berganini ta'kidlab, uni Qang'uylar davriga oid yodgorliklar qatoriga kiritgan. Qumlar bilan to'ldirilgan murakkab istehkomlar ustida joylashgan qal'aning maydoni 340x320 metrni tashkil qiladi va paxsa devorlari hajmi 40x40x10 sm. bo'lgan hom g'ishtlar yordamida mustahkamlangan. Uch qator mudofaa (2 ta devor va suv to'ldirilgan xandak) to'siqlari bo'lgan qal'a atrofida oralig'i 55 metrga teng 17 ta loy kungura (milchar) lar bilan mustahkamlangan. Qal'ada atrofiga ustunlar (kolonna) o'rnatilgan xashamatli saroy ham qurilgan.

Rus olimi V.I.Massalskiyning ma'lumotlariga qaraganda Hazorasp Amul (Chorjo'y) yaqinidan chiqarilgan ariq orqali Amudaryo suvi bilan ta'minlangan. Ammo ushbu ma'lumot biroz shubhaliroqdir. Chunki qadimgi Amul bilan Hazorasp orasida taxminan 350 km. masofa yotadi va bunday uzun suv inshootini qurish juda murakkab ish bo'lgan. Etnograf

⁸⁸ Махмудов М. Ҳазорасп - Хоразмнинг жанубий қалқони. <http://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/hazorasp-maqola.html>

M.V.Sazonova shaharga maxsus qurilgan moslamalar yordamida suv yetkazib berilganligi sababli 5-6 m. balandlikdagi qal'a quduqlarida suvning sathi ancha yuqori bo'lgan, degan xulosaga kelgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, qachonlardir qal'adan to Amudaryogacha bo'lgan yashirin yer osti yo'li ham bo'lgan ekan. Keyingi yillarda qal'aning qadimgi davrdagi tarixini Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasining a'zolari Militsa Georgevna Vorobyeva (1958), Mixail Samoylovich Lapirov-Skoblo, Yelena Yevdokimovna Nerazik (1960) boshliq olimlar guruhi Hazorasp qal'asi devorlari va shaharning ichkarisidagi ayrim imoratlarning qoldiqlarini tekshirdilar. Tadqiqot ishlarining kengaytirilishi va chuqurlashtirilishiga yer osti suvlari sathining yuqoriligi imkon bermagan. 1996 yilda qal'adagi Juma masjid tagida saqlanib qolgan madaniy qatlamni o'rganish ishiga qoraqalpoq olimlaridan Mirzamurod Mambetullayev va Narimon Yusupov, xorazmlik olimlardan — Razzoqbergan Abdirimov, Quronboy Sobirov, Shixnazar Matrasulov, Komiljon Abdirimov kirishdilar. Qo'l mehnati yordamida qazilgan 8 metrlik chuqurdan topilgan ashyolar juda ko'plab sirlarni ochishga va tarixiy ma'lumotlarni aniqlashtirishga yordam berdi⁸⁹.

Rossiya imperiyasi XIX asr boshlaridanoq Turkistonni hududiy – geografik, harbiy-siyosiy, ilmiy o'rganishga jiddiy kirishdi. To'xtovsiz turli ko'rsatmalar bilan yuborib turilgan elchiliklar va ekspeditsiyalar tarkibidagi mutaxassislar tomonidan xonliklar orasida harbiy, siyosiy, iqtisodiy sohaga tegishli bo'lgan juda katta hajmdagi ma'lumotlar to'plandi. Bu ma'lumotlardan esa keyinchalik imperiyaning o'zbek xonliklariga qarshi harbiy bosqinchiligini amalga oshirishda keng foydalanildi. Ayni vaqtda mazkur ma'lumotlarning ilmiy-manbaviy ahamiyatini ham e'tirof etgan holda aytish kerakki, o'zbek xonliklarining XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr birinchi yarmida iqtisodiy hayoti, siyosiy va harbiy topografik holati, chegaralari, shaharlari, tarixiy geografiyasiga oid tadqiqotlarda qimmatli manbalar bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir.

3. Qo'qon xonligi tarixiy geografiyasi

⁸⁹ Маҳмудов М. Ҳазорасп - Хоразмнинг жанубий қалқони. <http://kh-davron.uz>

Qo‘qon xonligi o‘zbek xonliklaridan biri bo‘lib, 1710 yilda tashkil topgan, davlatga o‘zbeklarning ming urug‘i xonadoni vakili bo‘lgan Shohruxbiy asos solgan. Shohruxbiy davrida xonlik o‘z tasarrufiga Qo‘qon, Isfara va Marg‘ilon atroflarini qo‘shib olgan. Davlatning poytaxti Qo‘qon shahri hisoblangan. Davlatning asosiy hududlari Farg‘ona vodiysi hisoblanib, davlat tarkibiga dastlab Qo‘qon, Namangan, Marg‘ilon, Konibodom, Isfara kabilar kirgan bo‘lib, keyingi hukmdorlar davrida xonlik xududlari kengayib borgan, xususan, dastlabki xonlar davrida asosan Farg‘ona vodiysi va unga tutash hududlar davlat tasarrufiga kiritilgan bo‘lsa, Olimxon (1798-1810 yy) va Umarxon (1810-1822 yy) hukmronligi davrida xonlik chegaralari Turkiston shahrigacha kengiyib borgan. Muhammad Alixon hukmronligi (1822-1841 yy) davrida Sharqiy Turkistonga harbiy yurish amalga oshirilgan, bu yurish natijasida Xitoy hukumati Sharqiy Turkistonning 6 ta shahri (Oqsuv, Qashqar, Yorkend, Xo‘tan va b.) dan soliq olish huquqini Qo‘qon xonligi vakolatiga berishga majbur bo‘lgan.

Muhammad Alixon davrida xonlikning hududlari yanada kengaydi. Bu davrda xonlik shimolda Rossiyaga qarashli Tashqi Sibir okrugi bilan, g‘arbda Xiva va Buxoro amirligi bilan, janubda Qorategin, Darvoz va undan uzoqroqdagi yerlar - Shug‘non, Ro‘shoi va Vaxon (bu hudud Qo‘qonga nomigagiga qaram bo‘lgan) Ko‘lob bilan, sharqda Qashg‘ar bilan chegaralangan. Xonlik yerlariga Sirdaryo bilan Qorategin o‘rtasida joylashgan Farg‘ona hududlari, Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida joylashgan Namangan, Xo‘jand va boshqa shaharlar, Buxoro amirligi va Qo‘qon xonligi o‘rtasida joylashgan Qurama viloyati, Turkiston, Sirdaryoning quyi oqimidagi to Balxash ko‘ligacha bo‘lgan qirg‘izlar yashaydigan yerlar, ko‘chmanchi qirg‘izlar yashaydigan Billur tog‘ining sharqiy etaklari, 1830 yildan boshlab g‘arbiy etaklari ham kirgan.¹ Bu hududlar turli vaqtlarda Qo‘qon xonligidan tortib olingan holda Buxoro amirligiga ham bo‘ysundirilgan. Ayniqsa, O‘ratepa bir necha marta qo‘ldanqo‘lga o‘tib turdi.

¹ Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996, –Б. 87.

XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligi hududiy jihatdan O‘rta Osiyodagi yirik davlat edi. Xonlik sharqda Sharqiy Turkiston, g‘arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh bo‘lgan. Qo‘qon xonligi bilan Rossiya o‘rtasida huvillab yotgan Mirzacho‘l va Muyunqul cho‘llari yastanib yotgan. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko‘lob, Darvoz, SHo‘g‘non singari tog‘li o‘lkalarni o‘z ichiga olib, bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan tez-tez to‘qnashuvlar bo‘lib turgan.

Qo‘qon xonligining hududi Buxoro amirligi va Xiva xonligidan farqli o‘laroq, sersuv daryolar, so‘lim vodiylar, serhosil yerlarga boy edi. Xonlikning markaziy shaharlari Qo‘qon, Marg‘ilon, O‘zgan, Andijon, Namangan Farg‘ona vodiysida joylashgan edi. Toshkent, Chimkent, Turkiston, Avliyoota, Pishpak, Suzak, Oqmachit kabi yirik shaharlar ham Qo‘qon xonligi tasarrufida edi.

Qo‘qon xonligi 15 beklik, ya‘ni harbiy okrugga bo‘lingan bo‘lib, ularning yarmidan ko‘piga xonning o‘g‘illari yoki yaqin qarindoshlari hokimlik qilganlar. Hokimlar o‘z hududidagi harbiy kuchlar qo‘mondoni hamda fuqaro boshqaruvining boshlig‘i edi. Ular o‘z tasarrufidagi qo‘shinni o‘zlari moddiy jihatdan ta‘minlaganlar. Hokimlar harbiy yurishlar oldidan xonning birinchi da‘vati bilan o‘z qo‘shinlari bilan belgilangan joyga yetib kelishlari shart edi. Qo‘qon xoni zaruriyat tug‘ilganda oziq-ovqat ortilgan 12 ming aravaga ega bo‘lgan 60 mingtacha sipohni yig‘a olardi.

XIX asrning birinchi choragida Buxoro bilan Xiva va Qo‘qon xonliklari o‘rtasida O‘rta Osiyoda ustunlikka erishish uchun qirg‘inbarot va talontaroj urushlari bo‘ldi. Toshkent, Turkiston, Chimkent va ularning atrofi Qo‘qon xonligi tasarrufiga o‘tdi. Qo‘qon xonligi hududlari kengaygan vaqtlarda uning tarkibidagi yirik viloyatlar va bekliklar Toshkent, Andijon, Namangan, Marg‘ilon, Shahrixon, So‘x, Mahram, Chortoq, Navkat, Koson, Chust va boshqalar tashkil qilgan.

Qo‘qon xonligining markazi **Qo‘qon** shahri hisoblangan. Qo‘qon Farg‘ona vodiysi shaharlaridan biri bo‘lib, Farg‘ona vodiysining g‘arbiy qismida, So‘g‘d daryosining quyi oqimida joylashgan.

Shaharning yoshi 2000 yildan ortiq degan taxminlar mavjud, ammo shahar haqidagi dastlabki ma‘lumotlar X asrga oid. Shahar etimologiyasi

haqida turli taxminlar bor. Masalan, Istaxriy va Ibn Xavqal asarlarida “Havoqand” shaklida, ya’ni, “Go‘zal”, “Yoqimli” yoki “Shamol shahri” degan ma’noda uchraydi. Keyingi asrlarda “Huvqandi latif” atamasi ham ishlatilgan. Bundan tashqari “Balandlikdagi shahar” degan nomi bo‘lgan.

Qadimiy Xitoy qo‘lyozmalarida uning nomi “Guyshan”, “Huvxan” tarzida ifodalangan. Shaharning XVIII asrgacha bo‘lgan siyosiy tarixi haqida ma’lumotlar juda oz. Buyuk Ipak yo‘lining Hindiston va Xitoyga boriladigan karvon yo‘lida joylashgan Qo‘qon XIII asrda mo‘g‘ullar tomonidan butunlay vayron etilgan va XVIII asrgacha kichik aholi turar joyi sifatida mavjud bo‘lgan. XVIII asr boshidan XIX asrning ikkinchi yarmigacha ushbu ko‘rkam shahar Qo‘qon xonligining poytaxti bo‘lgan. 1711 yilda shahar eski qo‘rg‘on qal’asi o‘rnida qaytadan tiklangan. Shu davrdan boshlab shahar Qo‘qon deb atala boshlagan. Shaharning mustahkam devori, 12 ta darvozasi bo‘lgan. Sharqning yirik savdo-sotiq va hunarmandchilik markazlaridan bir bo‘lgan Qo‘qon XIX asrda fan, madaniyat, adabiyot va san’at markaziga aylangan. Shaharda ishlab chiqarilgan misgarlik, zargarlik, kulolchilik, kashtachilik, temirchilik mahsulotlari ayniqsa Qo‘qon gazmollari Sharqda va Rossiyada mashhur bo‘lgan. Qo‘qon qog‘ozi hunarmandchilikning alohida tarmog‘i sifatida nom qozongan. Rus tabiatshunosi A.P.Fedchenkoning ta’riflashicha, XIX asrda O‘rta Osiyodagi eng sifatli qog‘ozlar Qo‘qonda ishlab chiqarilgan. Qo‘qon xonligi davrida shaharda bir qator me’moriy obidalar, jumladan Xudoyorxon o‘rdasi (XIX asr), Jome’ masjidi (XIX asr), Norbo‘tabiy madrasasi (XVIII asr), Dasturxonchi madrasasi (XIX asr), Kamolqozi madrasasi (XX asr), Modarixon maqbarasi (XIX asr), Daxmai Shohon ansambli (XIX asr) kabilar bunyod etilgan. Xonlik bozorlari orasida poytaxt Qo‘qon bozori yaqqol ajralib turgan. Xonlikning ko‘plab hukmdorlari mamlakat shaharlarida, poytaxtda bozor, savdo rastalari, do‘kon va karvonsaroylar qurishga katta e’tibor berganlar. Xususan, Qo‘qon xoni Shohruhbiy (1709 – 1721) yangi tashkil qilingan davlatning markaziga O‘rda bilan bir qatorda bozor bunyod etgan. Uning vorisi Abdurahimbiy (1721 – 1734)ning poytaxtda dastlabki amalga oshirgan ishlaridan biri bozor va rastalarni qurish bo‘lgan. Abdukarimbiy (1734 – 1750) esa Qo‘qon atrofini devor bilan o‘ragan hamda shaharda

yangi bozor va rastalar barpo qilgan. Norbo‘tabiy (1763 – 1798) hukmronligi davrida xonlikning nisbatan iqtisodiy yuksalgan davri boshlangan bo‘lib, xonlik shaharlarida, xususan, Qo‘qonda ariqlar, masjid, madrasa, hammom, karvonsaroy va savdo do‘konlari barpo qilingan.

Xonlik hududidagi shaharlar va aholi soni to‘g‘risidagi ma’lumotlarga ko‘ra shaharlar 12 qismga bo‘lingan⁹⁰. Andijon shahri xonlikning avvalgi poytaxti bo‘lib, Sirdaryodan uncha uzoq bo‘lmagan xushmanzara hududda qurilganligi, 20 ming aholiga ega ekanligi va ushbu shahar yonida 1 ming aholiga ega Shaxrixon shahri joylashganligi, Marg‘ilonni esa ipakchilikning markazi, ulkan bog‘lar va 12 ming aholisiga ega ekanligi, Namangan xonlikning eng yaxshi shaharlaridan biri bo‘lib, 15 ming aholisi borligi haqida aytib o‘tilgan. O‘sh uncha katta bo‘lmagan shaharcha bo‘lib tog‘larga tutashib ketadi, 1ta qadimiy qal’asi va 2ta madrasasi mavjud, tog‘dan tushayotgan ikki irmoqdan foydalanadi, ulardan biri Oltin qoziq deb nomlangan⁹¹. Tuz⁹² shahri Xo‘jand kabi deyarli bir xil ahamiyatga ega shahar bo‘lib bek tomonidan boshqariladi. Isfara uncha katta bo‘lmagan shaharcha bo‘lib, Isfara daryosi oqib o‘tadigan aholi vodiysi hududida joylashgan. Ismana shahri esa Qo‘qon xonligining janubiy chegaralarini belgilab berib, Zarafshon vodiysiga o‘tadigan, yozda tuyalar uchun makon bo‘ladigan dovonlari mavjud. Konibodom Xo‘jandga ketaverishdagi yo‘lda joylashgan bo‘lib, ajoyib mevali bog‘lari bilan mashhur, ipak qurtini yetishtirib berishda yetakchi o‘rinni egallaydi. Qo‘qonliklar uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan qal’a Mahram⁹³ qal’asidir. U devorlar bilan o‘ralgan bo‘lib, tuzilishi jihatidan uzun to‘rtburchakni eslatadi. Bu shaharlardan tashqari O‘zgan, So‘x, Laylak va Koson kabi nisbatan kichik shaharlar mavjud bo‘lgan va Markaziy Osiyoda o‘z nomlari bilan mashhur bo‘lgan⁹⁴.

⁹⁰ Военный сборник, Санкт Петербург, 1869 г. Туркестанский сб., т. 23, стр. 34.

⁹¹ Рузматова Ш.А. Қўқон хонлиги шаҳарлари ва аҳоли географиясининг “Туркистон тўплами”да ёритилиши. “Тарих фани методологияси ва тарих таълимининг долзарб муаммолари”. Республикалмий-амалий конференцияси материаллари. Навоий. 2019. 211-212-бб.

⁹² Ҳозирги Чуст шаҳри

⁹³ Ҳозирги Қайроққум сув омбори ўрни (Хўжанд ва Конибодом оралигида жойлашган).

⁹⁴ Рузматова Ш.А. Қўқон хонлиги шаҳарлари ва аҳоли географиясининг “Туркистон тўплами”да ёритилиши. “Тарих фани методологияси ва тарих таълимининг долзарб муаммолари”. Республикалмий-амалий конференцияси материаллари. Навоий. 2019. 211-212-бб.

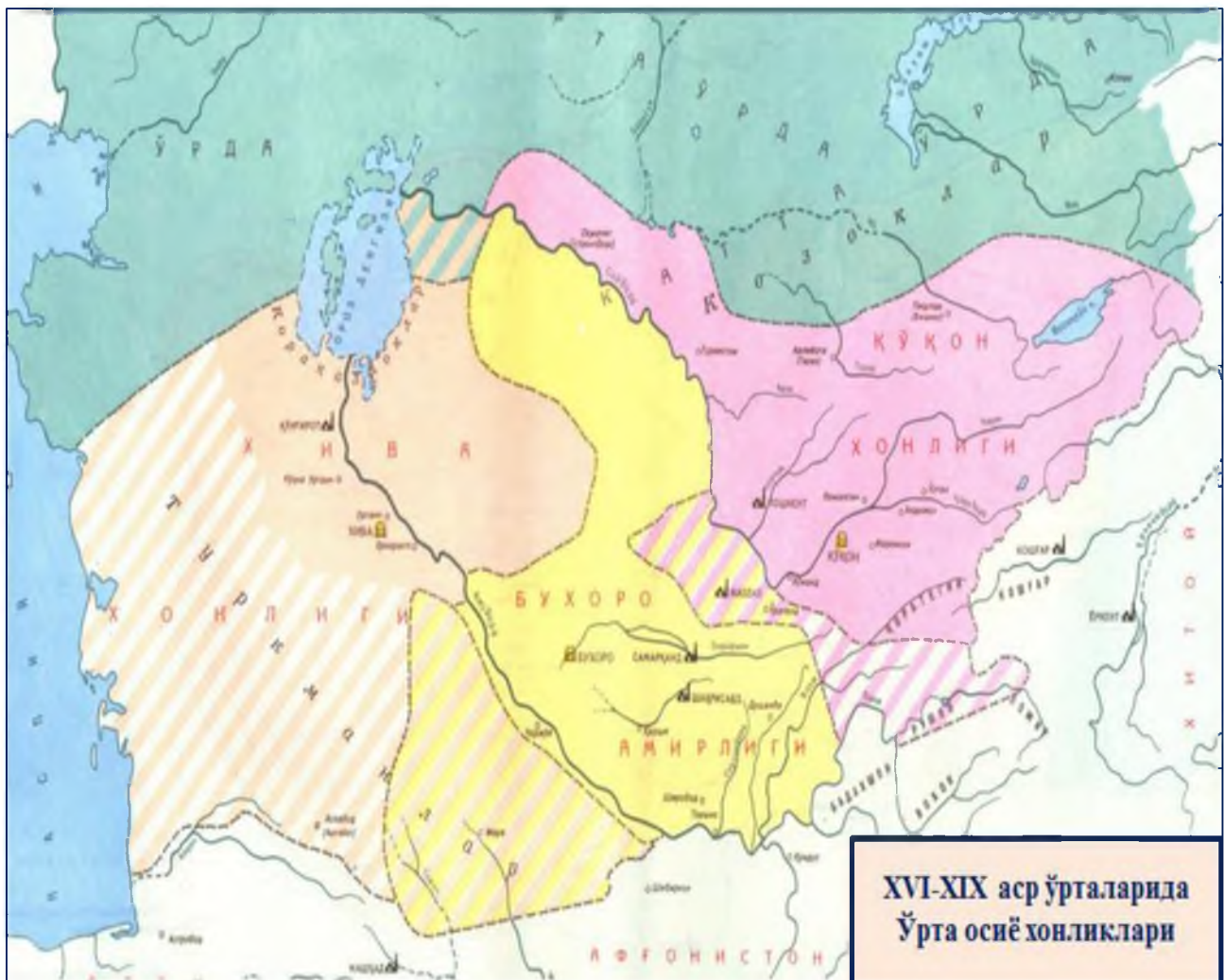
1876 yilda Qo‘qon xonligi davlat sifatida tugatilgach, Qo‘qon shahri siyosiy markaz, ya‘ni poytaxt maqomini yo‘qotdi va tashkil etilgan Farg‘ona viloyatining markazi Skobelev (Farg‘ona) shahriga ko‘chirildi.

Qo‘qon xonligi viloyatlaridan biri **Namangan** bo‘lib, shahar nomi o‘rta asrlarga oid tarixiy qujjatlarda birinchi marta tilga olinadi. XVIII asrda Namangan Qo‘qon xonligiga tobe bo‘lgan. Biroq viloyatni boshqaruvchi bek qarorgohi sifatida o‘z ahamiyatini saklab qolgan. U faqat shahar aholisigina emas, balki atrofdagi tumanlar aholisiga xam xizmat qiluvchi hunarmandchilik markazi bo‘lgan. Dehqonlar Namangan bozorlarida ip va gazlamalar, mis idishlar, zargarlik buyumlari va mehnat qurollarini sotib olishgan. Shaharda me‘morchilik sezilarli darajada taraqqiy etgan.

Andijon Qo‘qon xonligining asosiy viloyatlaridan biri sanalgan bo‘lib, shahar Farg‘ona vodiysining sharqida, Andijonsoy yoqasida joylashgan. Andijon shaharining paydo bo‘lishi qadimgi davrlarga borib taqaladi, barcha davrlarda Farg‘ona vodiysidagi muhim iqtisodiy va siyosiy markazlardan biri bo‘lib, Umarshayx Mirzodan keyingi davrlarda Temuriylar davlatiga qarashli bo‘lgan Farg‘ona mulkning markazi sanalgan. 1504 yilda Andijon shayboniylar hukmronligiga kiritiladi. 1710 yilda Qo‘qon xonligi tarkibiga kirgan va Rossiya Qo‘qon xonligini butunlay bosib olguniga qadar (1876 y) Andijon bekligining qarorgohi bo‘lgan. Aholisining ko‘pchiligini o‘zbeklar tashkil etadi. Qirg‘iz, tojik, uyg‘urlar ham bor. Rossiya imperiyasi Qo‘qon xonligini bosib olgach, bu yerga rus, ukrain, tatar, arman, yahudiy va boshqalar ko‘chib kelganlar. Shaharda mahalliy xalqdan tashqari Sharqiy Turkiston (Sinszyan)dan kelganlar ham yashagan. Shahar o‘zining hunarmandchilik buyumlari, ip va ipak gazlamalari bilan shuhrat qozongan. XIX asr o‘rtalarida Andijon shahri to‘rtta dahaga bo‘lingan edi. Har bir dahaning qozisi, mingboshisi bo‘lgan. Dahalar oqsoqol boshliq mahallalarga bo‘lingan. 1877 yildada shaharga yondosh Xoqon (Xaqan) qishlog‘i aholisi ko‘chirilib o‘rnida mustamlakachi harbiylar uchun yangi shahar qurila boshladi. Shahar Rossiya imperiyasi bilan temir yo‘l orqali bog‘langach (1899 y), qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlaydigan dastlabki sanoat korxonalari vujudga keldi.

Qo‘qon xonligidagi beklıklardan biri **Marg‘ilon bekligi** bo‘lib, Marg‘ilon shahri uning markazi bo‘lgan. Marg‘ilon Farg‘ona vodiysining janubiy qismida, Oloy tog‘lari etagida joylashgan. Marg‘ilon Qo‘qon xonligining iqtisodiy markazlaridan biri sanalib, unda asosan hunarmandchilikning ayrim turlari ixtisoslashgan bo‘lib, do‘ppido‘zlik, misgarlik rivojlangan, shaharda ayrim vaqtlarda tangalar ham zarb qilingan.

Qo‘qon xonligining eng yirik bekligi **Toshkent bekligi** hisoblanib, Qo‘qon xonligi tarkibiga XIX asrning boshlarida Qo‘qon xonligi va Toshkent bekligi o‘rtasidagi bir nechta harbiy to‘qnashuvlar natijasida qo‘shib olingan. Toshkent viloyati Chorhokimlik davridan so‘ng mustaqil davlat bo‘lib, Yunusxo‘ja boshchiligida markazlashgan davlat idorasi barpo etildi (1784–1809). Yunusxo‘janing faol siyosat olib borishi natijasida Toshkent shimolidagi dashtlikda joylashgan qal’a, qishloq hamda karvon yo‘llari, shuningdek, Qurama va boshqa joylar yana Toshkent tasarrufiga o‘tdi. Toshkent chor Rossiyasi bilan elchilar almashib, savdo munosabatlari o‘rnatgan edi, chunki Toshkent muhim savdo maskani sifatida qadimdan qulay geografik o‘rinda bo‘lgan. Toshkentning Buxoro amirligi bilan munosabatlari yaxshi edi, shuning uchun 1803 yilda Qo‘qon xonligi bilan Buxoro amirligi o‘rtasida O‘ratepa uchun bo‘lgan jangda Toshkent Buxoro tomonida turib qatnashgan. Qo‘qon xoni Olimxonning 1799 yilda Toshkentga qilgan harbiy yurishi muvaffaqiyatsiz chiqqach, Olimxon harbiy islohot o‘tkazgan. U 10 ming kishilik maxsus otliq askarlar qo‘shinini tuzgan. 1803 yil Yunusxo‘ja Qo‘qon xonligiga yurish qilib Furumsaroy jangida Olimxondan mag‘lubiyatga uchragan. «Tarixi Shohruxiy» asarida keltirilishicha, Olimxon Toshkentni tasarrufiga olishga tayyorgarlik ko‘rgan. Avval u Qurama hududini egallagan va u yerdan turib 12 ming kishilik qo‘shinni Toshkent atrofidagi qal’alarni ishg‘ol qilishga yuborgan, natijada To‘ytepa va Niyozbek qal’alari egallanib, u yerlarga Qo‘qon garnizoni

joylashtirilgan. Olimxon Toshkentga 1809 yil Qurama orqali harbiy yurish qilib Kerovchiga kelganda unga Qurama qo'shini va qilquyuqlar (bosib olingan yerlardagi ko'chmanchi va o'troq aholidan zo'rlab harbiy majburiyatga tortilgan kishilar) qo'shilgan. So'ngra To'ytepa orqali Qo'yliqqa va nihoyat Salor arig'i sohiliga yetib kelgan Qo'qon askarlari shahar atrofidagi muhim qal'alarni egalladi. Toshkent yaqinidagi Niyozbek qal'asini egallagan Qo'qon ishshinlarining bosqinlari tufayli toshkentliklarning iqtisodiy ahvoli og'irlashgan. Toshkent Qo'qon xonligi tomonidan uzil-kesil bo'ysundirilgandan keyin shaharni 1810 yildan xon noibi boshqara boshladi. Toshkent qiyofasi Ko'qon xonligiga qaramlik davrida ancha o'zgarishlarga uchragan. Shahar hududi kengaygan, Yunusxo'ja o'rdasi buzib tashlanib, Anhorning so'l sohilida Yangi O'rda qurilgan. Shahar 1865 yilgacha xonlik tarkibida bo'lgan, 1865 yil iyunda

Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, dastlab Turkiston viloyati, 1867 yil iyuldan boshlab Turkiston general gubernatorligi markaziga aylantirilgan.

4. Xonliklar aholisi va mashg'ulotlari

Buxoro amirligi aholisi XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab tez ko'paya boshlaydi. XIX asrning boshlariga kelib amirlik aholisi taxminan 2 mln.dan oshiq, 50-yillariga kelib taxminai 2,5 mlndan ortiq kishini tashkil etgan. Buxoro shahrida taxminan 60 mingdan ziyodroq, Samarqand shahrida esa taxminan 50 mingdan ortiq aholi istiqomat qilgan.

Amirlik aholisning katta qismini o'zbeklar tashkil qilgan bo'lib, juda ko'plab o'zbek urug'lari vakillari amirlikning deyarli barcha hududlarida yashaganlar. Aholi tarkibidagi tojiklar Samarqand, Buxoro, Nurota, Urgut, Kitob kabi shaharlarda, tog'li tumanlarda, jumladan, Panjikent, Vaxsh, Hisor, Qorategin, Ko'lob, Shahrisabz, Qobadiyon, Yakkabog' bekliliklarida, Zarafshonning yukori kismida istiqomat qilganlar¹.

Turkmanlar ham Buxoro amirligi aholisining son jihatdan katta kismini tashkil etganlar. Ular amirlikka qarashli bo'lgan Amudaryoning ikki qirg'og'ida joylashgan yerlarda, ya'ni, amirlikning janubiy va g'arbiy xududlarida istiqomat qilishgan. Buxoro amirligi hududida aholining kichik qismini arablar tashkil etgan bo'lib, ular asosan Qarshi va Sherobod bekliliklarida yashaganlar.

Shuningdek amirlik qududida hindlar, eroniylar, yaqudiylar, lo'lilar, afg'onlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va qalmiqlar ham istiqomat qilganlar.

Buxoro amirligida istiqomat qilgan nomaxalliy xalqlar, jumladan hindlar va yaxudiylar ijtimoiy qatlam sifatida to'la huquqga ega emas edilar va ular aloqida mavzelarda yashaganlar. Amirlikda o'troq aholidan tashqari tog' oldi va dasht hududlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi ham yashagan.

Xiva xonligi aholisining ko'pchilik qismini o'zbeklar tashkil qilib, ulardan eng ko'p sonlilari qo'ng'iroq, nayman, qiyot, uyg'ur, nukuz,

¹ R. Shamsutdinov, X. Mo'minov. O'zbekiston tarixi. Ma'sul muharir S. Inoyatov. – T.: "Sharq", 2013, - B. 323.

qang'li, xitoy, qipchoq qabilalari edi. O'zbek qabilalari asosan Amudaryo tarmoq yoygan qismda, kanal bo'ylarida joylashgan. Aholining anchagina qismini (taxminan to'rtidan birini) turkmanlar tashkil etgan.

Qoraqalpoqlar yashaydigan Amudaryoning quyi havzasi va Orol dengizining janubiy qirg'oqlari ham Xiva xonligi tasarrufida edi. Dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik qoraqalpoqlarning asosiy mashg'uloti edi. XVIII-XIX asrlarda Amudaryoning sharqiy tarafidan oqib, Orol dengiziga quyilgan Ko'ko'zak daryosi bo'yidagi ko'psonli qoraqalpoqlar bilan orollik o'zbeklarda dexqonchilik, chorvachilik, baliqchilik gullab yashnagan. XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoqlarning ijtimoiy-siyosiy xayotida jiddiy o'zgarishlar yuz bera bordi. Bu o'zgarish avvalo ularning endi ko'proq dexqonchilik bilan shug'ullana boshlashida namoyon bo'ldi. Qoraqalpoqlar xayotida baliqchilik muxim axamiyat kasb etadi. Endilikda baliqchilarning qishloqlari vujudga keldi. Sol ustiga qurilgan suzib yuruvchi uylar paydo bo'ldi. Bu davrda xunarmandchilik ma'lum darajada qaddini rostlab bormoqda edi. Qoraqalpoqlar endilikda olacha, dag'al ip gazlama mato, gilam to'qiy boshladilar, yog'ochdan turli buyumlar yasay boshladilar, teri pishirdilar, egar, yugan, ayil, kigiz tayyorlash bilan shug'ullandilar. XIX asrning o'rtalarida Chimboy shaxri barpo etildi. O'zining qulay geografik xolati tufayli shaxar ma'muriy markazga aylandi. Qoraqalpoqlar ijtimoiy xayotida urug'-qabilachilik an'analari ustun edi. Yerga jamoa egaligi xukmron edi. XIX asr boshlarida qoraqalpoq yerida yangi-yangi urug'lar vujudga keldi. Masalan, 1810 yilda el qabilasidan chiqqan qiyotli qoraqalpoqlar biyi Ekilikning 400-500 o'toviga qo'nqiro't va mang'itlardan 200 o'tov qo'shilgan. Bunday xolat boshqa o'tovlarda ham sodir bo'lgan. Natijada 14 ulus deb nom olgan yirik urug'lararo birlashma tashkil topgan. XIX asr o'rtalaridan boshlab qoraqalpoq yerida ham urug' qabilachilik munosabatlarida o'zgarish boshlandi. Ayni paytda yerga jamoa bo'lib egalik qilish ham barxam topa boshladi. Endilikda uning o'rnida yirik zamindorlik qaror topdi.

Qoraqalpoqlar Nukus, Qiyot, Qo'ng'iro't, Qipchoq kabi shaxarlarda yashaganlar. Zarafshon vodiysida XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoqlarning 37 ovuli mavjud bo'lgan. Mazkur shaxarlarning eng

yirigi Qo'ng'iro't bo'lib, u Orolliklar markazi bo'lgan. Xo'jayli Orol birlashmasi bilan Xiva orasidagi savdo markazi bo'lib, bojxona shu shaxarda joylashgan. Yana Mang'it, Chimboy, Janga qal'a, Oydo's qal'a, Ernazar qal'a, Ko'k o'zak, Eshon qal'a shaxarlari qoraqalpoq xalqi tomonidan yaratilgan madaniy va me'morchilik yodgorligi markazlari xisoblanadi.

Turkmanlar. Xo'jalik madaniy jihatdan turkmanlar ko'chmanchi (chorvador) va o'troq dehqonlarga bo'lingan. Turkmanlarning ko'pchilik urug'lari orasida chorvachilik yetakchi soha sanalgan. Chorvachilikda asosan quyruqli qo'ylar boqilgan. XVI-XVIII asrning boshlari turkmanlarning shimoliy hududlarga ko'chib o'tishlari ularning xo'jalik hayotida dehqonchilikning o'rnini oshirdi. Chorvachilik bilan birga yiliqichilik ham rivojlangan bo'lib, turkmanlar o'zlarining axalteke zotli otlarini butun dunyoga mashhur qilganlar. O'rta Amudaryo hududlarida yashovchi turkmanlar dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi turkmanlar forslarga aralashmasdan haqiqiy turk-mo'g'ul irqi ko'rinishlarini o'zlarida saqlab qolganlar⁹⁵.

Bu yerlarda turkmanlarning boshqa hududlarga qaraganda sug'orish tizimlari va suv ta'minoti yetarli daraja bo'lgan. Bundan tashqari turkmanlar pillachilik, tikuvchilik, teri oshlash bilan ham shug'ullaniganlar. Dehqonchilikda paxta, kunjut, arpa, bug'doy, donli va dukkakli ekinlar ekanlar. Xorazm atrofidagi turkmanlar XVII asrdan boshlab yarim o'troq xo'jalik tarziga o'ta boshlaganlar. Xo'jalik hayotida dehqonchilik, chorvachilik va baliqchilik yetakchilik qilgan bo'lib, dehqonchilikda paxta, bug'doy, arpa, guruch, mosh, qovun, tarvuz hamda tamaki yetishtirganlar. Bu yerda ham xo'jalikning muhim tarmoqlaridan biri pillachilik bo'lgan. Murg'ob va Tajan viloyatlarida yashovchi turkmanlarning asosiy mashg'ulotlari chorvachilik bo'lgan. XIX asrning oxirlarida bu yerlarda ham xo'jalik hayotida sug'orma dehqonchilik yetakchilik qila boshladi. Ayni vaqtda qorako'l qo'ylar ham chorvachilikning yetakchi sohasi hisoblangan. Turkmanlarning janubi-

⁹⁵ Рузматова Ш.А. Қўқон хонлиги шаҳарлари ва аҳоли географиясининг “Туркистон тўплами”да ёритилиши. “Тарих фани методологияси ва тарих таълимининг долзарб муаммолари”. Республикалмий-амалий конференцияси материаллари. Навоий. 2019. 211-212-бб.

g'arbiy hudularida, Kaspiy dengizi bo'ylarida yashovchi turkmanlarning xo'jalik hayotida dehqonchilik va baliqchilik yetakchi soha sanalgan. Bu yerda yashovchi turkmanlar Kaspiy dengizi sohillarida neft va tuz konlarida mehnat qilganlar. Turkmanlarda ovchilik ham keng tarqalgan sohalardan biri bo'lgan. Turkmanlar hunarmandchiligida temirchilik, qurolsozlik, zargarlik, ko'ncilik, duradgorlik, gilamdo'zlik kabilar yetakchi sohalar sanalgan.⁹⁶ Turkmanlar Eron, Buxoro, Xiva bilan faol savdo aloqalari olib borganlar, turkmanlarning ayrim shahar va qal'alari, ovullarida katta bozorlar ham bo'lgan.

Qo'qon xonligining aholisi ko'p millatli bo'lib, tarkibi o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar, uyg'urlar, qoraqalpoqlardan iborat edi. Aholi soni XIX asr o'rtalarida 3 mln.ga yaqin bo'lgan bo'lsa, Rossiya imperiyasi tomonidan xonlikning Toshkent bekligi va uning atroflarigacha bo'lgan hududlari bosib olingandan so'ng xonlik chegaralari asosan Farg'ona vodiysi hududlari bilan chegaralanadi va aholining soni ham keskin kamayib ketadi. Ma'lumki, Farg'ona vodiysi va unga tutash hududlar aholisi azaldan poliyetniylik xususiyati bilan O'rta Osiyoning boshqa hududlaridan ajralib turgan. Bunday etnik o'ziga xoslilik, Qo'qon xonligi davrida ham saqlanib qolgan edi.⁹⁷

Qo'qon xonligi hududida asosan o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, uyg'urlar va qoraqalpoqlar istiqomat qilganlar. Bundan tashqari xonlik hududida son jihatidan kamroq bo'lsada yahudiylar, tatarlar va boshqa etnik jamoa vakillari ham yashar edilar.

O'zbeklar. O'zbeklar Qo'qon xonligi aholisining asosiy qismini tashkil qilgan. Ta'kidlab o'tish o'rinliki, XX asr boshlariga qadar o'zbeklarning bir qismi o'troq, qolgan qismi esa yarimo'troq (yarimko'chmanchi) holda yashaganlar. Buxoro o'zbeklari esa Buxoroda qadimdan yashovchi forslar, Eron hududidan kelgan qullar bilan aralashib turk-mo'g'ul irqining ko'rinishlarini deyarli yo'qotganlar. Xiva o'zbeklarini to'liq yuzidan, kichik peshonasidan, og'iz qismining

⁹⁶ Дониёров А.Х., Бўриев О., Аширов А. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи. Т.Янги нашр, 2011. 150-156-бб.

⁹⁷ У.Абдуллаевнинг "Қўқон хонлиги аҳолисининг этник таркиби" номли мақоласи материалларидан фойдаланилди. Қаранг: <http://www.e-tarix.uz>.

kattaligidan, Buxoro o'zbeklarini esa do'ng peshonasidan, jag' qismi uzun va uchliligidan ajratib olish mumkin. Qo'qon o'zbeklari esa qirg'izlarga o'xshab ketgan⁹⁸.

XX asr boshlariga kelib, vodiylar o'zbeklarining 828 mingdan ziyodrog'i o'troq holda yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lganlar. Turli urug'-qabilaviy tuzilishga ega bo'lgan yarimo'troq (yarim ko'chmanchi) o'zbeklarning vodiydagi umumiy soni o'sha davr ma'lumotlariga ko'ra 215 ming nafardan ko'proqni tashkil etgan. Bular ichida turk, ming, qipchoq, qurama, yuz, nayman kabilar Qo'qon xonligi hududidagi yirik etnografik guruhlar hisoblangan.

Tojiklar. Tojiklar Qo'qon xonligi hududidagi aholining salmoqli qismini tashkil qilganlar. Ular asosan vodiyni g'arbiy va shimoli-g'arbiy qismida joylashganlar. Tojikistonning hozirgi So'g'd viloyati hududida tojiklar aholining asosiy qismini tashkil etadilar. Ayni vaqtda Qo'qon xonligining boshqa bir qator manzilgohlarida ham ular g'uj yashaganlar. Etnografik adabiyotlarda Farg'ona vodiysida yashagan tojiklar shartli ravishda ikki guruhga – voha tojiklari va tog'lik tojiklarga ajratiladi. Voha tojiklari – bu ushbu o'lkaning azaliy xalqlaridan biri bo'lib, qator etnik xususiyatlari bilan Qo'qon xonligi davrida va undan keyingi davrlarda ham boshqa etnoslardan ajralib turgan. Tog'lik tojiklar Qo'qon xonligi hududiga asosan Tojikistonning tog'lik hududlarida joylashgan Mastchoh, Qorategin, Darvoz, Ko'lob, Hisor kabi joylardan ko'chib kelganlar. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, ko'plab tog'lik tojiklar Qo'qon xonligi qo'shinlarida xizmatda ham bo'lganlar.

Qirg'izlar. Tarixiy manbalarining tahlili shuni ko'rsatadiki, XVII va XVIII asrlarda Tyanshan tog'ining shimolida yashovchi qirg'izlarning katta guruhi Farg'ona erlariga kelib o'rnamashdilar. Turli urug'-qabilaviy tuzilishga ega bo'lgan qirg'iz etnosi ham Qo'qon xonligi hududidagi tog' va tog'oldi manzilgohlarida yashab, vodiyni iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida faol ishtirok etganlar.

⁹⁸ Рузматова Ш.А. Қўқон хонлиги шаҳарлари ва аҳоли географиясининг “Туркистон тўплами”да ёритилиши. “Тарих фани методологияси ва тарих таълимининг долзарб муаммолари”. Республикалмий-амалий конференцияси материаллари. Навоий. 2019. 211-212-бб.

Uyg'urlar. Uyg'urlar Sharqiy Turkistonning eng qadimgi turkiy etnoslardan biri hisoblanadi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran, ayniqsa XIX asrda Xitoy feodallariga qarshi ko'tarilgan musulmonlar qo'zg'oloni mag'lubiyatga uchragandan keyin Sharqiy Turkistonning ko'plab musulmon aholisi, xususan juda ko'p uyg'ur oilalari Farg'ona vodiysiga qochib o'tdilar. XIX asrning o'rtalaridayoq Qo'qon xonligida 300 mingga yaqin uyg'urlar yashagan.

Qoraqalpoqlar. XVIII asrdan Buxoro xonligida yuz bergan siyosiy inqiroz ko'plab xalqlarni bu hududni tashlab ketishga majbur etdi. Oqibatda Buxoro va Samarqand atroflarida yashagan aholining bir qismi Qo'qon xonligi hududiga kelib o'rnashdi. Xususan, Sirdaryoning o'rta oqimida yashab turgan qoraqalpoqlar Qo'qon xonligi hududiga kelib qo'nim topdilar. Qo'qon xonligi hududiga ko'chib o'tgan qoraqalpoqlar Sirdaryo va Qoradaryo bo'ylariga o'rnashib, an'anaviy xo'jaligini yuritishni davom ettirdilar. Qo'qon xonligi o'zining etnik qiyofasining turli-tumanligi bilan ham xarakterlanadi. Holbuki, bunday etnik turli-tumanlik vodiy aholisini o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalarini rivojlanishida muhim omillardan biri bo'lgan.

5. Xonliklar iqtisodi va iqtisodiy markazlar.

Buxoro amirligi iqtisodi va iqtisodiy markazlar. Buxoro amirligidagi asosiy xunarmandchilik markazlari sifatida shaxarlar kata o'rin tutsada, ayrim yirik qishloqlarda xunarmandchilikning ba'zi turlari rivoj topdi. Butun o'rta asrlarda bo'lganidek, xunarmandlar bu davrda xam o'z uyushmalari-kasaba, sexlarga ega bo'lib, ularning tashkil topishi ma'lum turdagi maxsulot ishlab chiqarish jarayoni ustidan nazorat o'rnatishga, bu soxada o'z monopoliyasini, ya'ni maxsulotni ishlab chiqarishga bo'lgan yagona xuquqini saqlash va raqobatga dosh berishga intilish bilan bog'liq edi. Xunarmandchilikning barcha soxalarida bunday uyushmalar mavjud bo'lib, uni saylab qo'yiladigan kishi-rais yoki oqsoqol boshqargan. Odatda bunday lavozimga tajribali va katta xurmatga ega bo'lgan keksa kishilar saylangan.

Xunarmandlar ishlab chiqargan maxsulotlarining narxini belgilashda, turli soliqlarni yig'ishda, usta va yollanib ishlaydigan shogir (xalfa) munosabatlarini, xo'jalik munosabatlarini olib borishda uyushma raisining vazifasi katta bo'lgan.

Xunarmandlar o'z uyushmalariga ega bo'lsalarda, o'zlariga tegishli aloxida ustaxonalarda ishlaganlar. Xar bir ustaning o'z yordamchilari, shogirdlari bo'lib, odatda shogirdlikka ustaning o'g'illari yoki qarindoshlari olingan. Chertdan shogird yollash juda kam uchraydigan xolat bo'lib, xunarmandchilik sirlari avloddan-avlodga, otadan-o'g'ilga o'tib, kelgan.

Buxoro amirligida oldingi davrlaridagidek to'qimachilik xunarmandchilikning yetakchi tarmog'i bo'lib qoldi. Uning taraqqiyoti, bir tomondan ichki va tashqi bozorda bu turdagi maxsulotlarga talab kattaligi tufayli, ikkinchi tomondan maxalliy xom ashyo manbalari (paxta, jun, ipak) yetarli ekanligiga bog'liq edi. To'qimachilikning ip yigirish, matolar (bo'z, alacha, chit) to'qish, tayyor kiyimlar tikish, gilamchilik va boshqa soxalari ancha rivojlangan edi. Buxoroning zarbof to'nlari, Shaxrisabzning Iroqi do'ppilari, Samarqandlik ustalarning ipak buyumlari, ayniqsa mashxur edi.

Kulolchilik amirlikning ko'pgina joylarida rivojlangan edi. Uning asosiy markazlari G'ijduvon, Qarshi, Shaxrisabz, Kattaqo'rg'on va boshqa shaxarlar bo'lib, bu yerlik kulollar maxsulotiga talab ancha yuqori bo'lgan. Bu davr kulolchiligida O'rta Osiyoning ko'pgina kulolchilik rayonlariga xos bo'lgan motivlar (turli gul va o'simliklar tasviri, geometrik naqshlar), turli xayvonlar, qushlar, xasharotlarni yoki ular tanasining bir qismini shartli ravishda tasvirlash kosagar ustalar tomonidan keng qo'llanilgan.

Rossiya istilosidan keyin bu mamlakatdan keltirilayotgan fabrika maxsulotlari (chinni) ning ko'payishi bilan O'rta Osiyoda kulolchilik bir qadar orqaga ketdi. Lekin bu narsa ko'proq Turkiston general-gubernatorligi xududidagi yerlarga qarashli bo'lib, amirlikda esa bu soxa yanada rivojlanib bordi. Maxalliy kulollar endi gul uchun vazalar, yirik dekorativ vazalar, mevalar qo'yish uchun mo'ljallangan idishlar yasab, o'z maxsulotlari turlarini yanada ko'paytirdilar.

Metallsozlik. Amirlikda metallga ishlov berish va metall buyumlar yasash xam yetarlicha rivojlangan edi. Xonlikning tog'lik tumanlari (Shaxrisabz, Boysun, Sherobod)da qadim davrlardan boshlab turli ma'danlar qazib olingan bo'lib, bu konlardan foydalanish ba'zi tanaffuslar bilan to XX asr boshlarigacha davom etdi.

Metallga ishlov berish va metall bumlar yasashni o'z navbatida yanada mayda tarmoqlarga bo'linib ketadigan 4 asosiy turi – temirchilik, misgarlik, cho'yan quyish (degrezlik), rixtagarlik turlari xam mavjud bo'lib, bu soxalarda mexnat qurollari bilan bir qatorda kundalik va maishiy turmushda boshqa soxalarda zarur bo'ladigan ko'plab buyumlar ishlab chiqarilar edi. Temirchi ustalar (chilangarlar) qishloq xo'jaligida va kundalik turmushda ishlatiladigan mexnat qurollari yasaganlar. Ko'pgina shaxarlarda temirchi ustalarning maxsus maxallalari (Temrchi, Guzari chilangaron) borligi xunarmandchilikning bu turi ancha taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Misgarlik asosan yirik shaxarlarda rivojlangan. Misgar ustalar turli idishlar, chilim va boshqa buyumlar yasashgan. Mis asosan Rossiyadan keltirilgan. Misdan ishlangan idishlarga nafis naqshlar tushirilgan bo'lib, ular ichki bozor extiyojini to'liq ta'minlab qo'shni o'lkalarga xam chiqarilgan. Cho'yan quyish yoki degrezlik metallga ishlov beruvchi kustar sagnoat turlari ichida katta ahamiyatga ega edi. Degrezlar asosan shaxarlarda maxsus guzarlarda yashaganlar. Ular cho'yandan qozon, chiroq, manqaldon va boshqa buyumlar yasashgan. Rixtagarlikda bronzadan ko'proq foydalanilgan. Rixtagarlar Buxoroning deyarli xamma shaxarlarida mavjud edi. Bu ustalar turli buyumlar, taqinchoqlar yasaganlar, ba'zi mis idishlarning qismlari, bo'yni, dastasi kabilar bronzadan yasalgan.

Xunarmandchilik turlari ichida zargarlik xam qadimiy xunarmandchilik soxalaridan biri sanalgan. Zargar ustalar qimmatbaxo toshlar va metallardan, rangli shishalardan turli taqinchoqlar yasaganlar. Buxoro zargarlarining maxsulotlari o'z chiroy va nafisligi bilan ancha mashxur bo'lgan.

Xunarmandchilik turlari ichida ko'nchilik (teriga ishlov berish, charmgar), yog'ochga ishlov berish-duradgorlik, turli oziq-ovqat maxsulotlari tayyorlaydigan (novvoylar, oshpazlar, baqqollar va

boshqalar) xunarmandchilik turlari xam mavjud bo'lganligini aytib o'tish lozim.

Amirlikdagi xunamarmandchilik faqatgina shaxarlardagina emas, balki yirik-yirik qishloqlarda xam rivojlangan bo'lib, xunarmand ustalarning asosiy maxsulotlari ichki bozor extiyojini to'liq ta'minlab qolmasdan, tashqi bozorga xam chiqarilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligi hududlarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi davlat iqtisodiy hayoti va moliya xo'jaligida katta yo'qotishlarga olib keldi. Xazinaga kelib tushadigan soliqlar va turli yig'imlarning miqdori davlat hududlarining qisqarishi evaziga yildan-yilga kamayib bordi. Ayni vaqtda amirlikning qolgan hududlarida Rossiya imperiyasi sanoatchilari tomonidan bir qator zavod va fabrikalarning qurilishi, temir yo'lining kirib kelishi, rus banklari filiallarining ochilishi esa bu yerda sanoat ishlab chiqarishning yuzaga kelishi, ayni vaqtda qishloq xo'jaligi, xususan chorvachilik, qorako'lchilik, ipakchilik, paxtachilik maxsulotlariga talabning ortib borishi esa bu sohalarning ma'lum darajada kengayib borishigi sharoit yaratdi.

Buxoro amirligida yerga egalik munosabatlari iqtisodiy hayotda katta ahamiyatga ega bo'lib, yer egaligining davlat, xususiy, vaqf kabi turlari bo'lgan. Qishloq aholisining katta qismi yersiz dehqonlar bo'lib, ular ijaraga yer olib ishlaganlar. Shahar aholisining asosini tashkil qilgan hunarmandlar hayoti ham og'ir soliqlar sababli juda qiyin kechgan. Buxoro amirligining xalq xo'jaligida dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq sohalari katta ahamiyat kasb etgan. Aholidan xiroj, zakot, boj, to'la, yaksara, nimsara kabi soliqlar undirib olingan⁹⁹.

Xiva xonligi va Buxoro amirligining Rossiya imperiyasining mustamlakalari ekanligi va bu davlatlarning boshqaruvi va ayni vaqtda ularning tashqi siyosiy va iqtisodiy munosabatlari ustidan nazorat qilish bevosita Turkiston general-gubernatorligi vakolatlariga kiritilgan.¹⁰⁰

⁹⁹ O'zbekiston tarixi. R.Murtazfeyeva tahr. ost. Toshkent, 2005. 253-b.

¹⁰⁰ Алимджанов Б.А. Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX-начало XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург –2016. С.40.

Amirlik iqtisodiyotidagi bu sifat o'zgarishlari soliqlar tarkibi va yo'nalishlarini o'zgartirishga va ularni zamon talablariga moslashtirishga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi va ularning miqdori hamda soni o'zgarib bordi. XX asr boshlariga kelib (1912 y) Buxoro amirligida jami soliqlarning taxminan 55 foizi yer solig'ini tashkil qilgan bo'lsa, savdodan olinadigan soliq miqdori 37 foizga yaqin, chorvadan keladigan soliq daromadi esa 8 foizdan ortiqroq bo'lgan. Pul ko'rinishida bu tegishli ravishda taxminan 1850 ming so'm, 1225 ming so'm, 270 ming so'mni, jami 3345 ming so'mni tashkil qilgan.¹⁰¹

Yer solig'i ikki xil shaklda olingan bo'lib, birini muvozip – bir xil miqdorda to'lanadigan xiroj tashkili etgan bo'lsa, ikkinchisi muqosima deb atalib, bu xirojning miqdori har yili yig'ilgan hosilning miqdoriga qarab mahsulot bilan to'lanishi belgilangan. Bunda bog'dorchilik mahsulotlariga deyarli bir xil miqdorda soliqlar belgilangan.

Yerga egalik qilish shakllari (vaqf, mulk, amlok) orasida amlok yoki davlat yerlari ustunlik qilardi. Amlok yerlar davlat mulki hisoblanib, mayda tarqoq daxqon xo'jaliklari tasarrufida edi. Amlok yerlardan olingan butun mahsulot ikki qism: amir va dexqonlarnikidan iborat bo'lardi. Ulardan olingan xiroj va jami mahsulot o'rtasidagi nisbat viloyatlarda bo'yicha turlicha miqdorda bo'lgan.

Buxoro qo'shbegisining 1912 yil 14 oktabrda Rossiya siyosiy agentligiga bergan ma'lumotida ta'kidlanishicha, «xiroj bazi viloyatlarda aholidan hosilning o'ndan biridan beshdan birigacha, boshqalarda to'rtidan biridan uchdan birigacha miqdorda, boshqalarida esa bir tanga (15 tiyin)dan undirilmoqda». Bunda xirojdan tashqari, mahalliy ma'muriyat foydasiga ko'plab qo'shimcha yig'imlar ham yig'ib olingan.¹⁰²

Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bilan xiroj pul shaklida undiriladigan bo'ldi. Bunda soliq miqdori hosilga qarab soliqchilar tomonidan belgilangan hamda amir tomonidan tasdiqlangan baholarga asosan o'rnatilgan.

Mustamlaka tizimining iqtisodiy sohada amalga oshirib borgan siyosati natijasida XIX asrning oxiri-XX asrning boshlariga kelib, Buxoro

¹⁰¹ «Давлат бюджети» фанидан маърузалар матни. Т.2007. 5-б.

¹⁰² «Давлат бюджети» фанидан маърузалар матни. Т.2007. 6-б.

amirligi bozorlari ham imperiya sanoat mahsulotlari tomonidan egallandi. Amirlikning qishloq tumanlari esa mustamlaka manfaatlari va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda paxta yetishtirishga moslashtirila boshlandi. Ayniqsa bu davrda paxtaning Amerika navini yetishtirish joriy etildi. Garchi bu paxtachilik sohasida mahalliy dexqonlar uchun yangilik bo'lsada, biroq u kutilgan natijani bermadi.

Bu paxta navi mahalliy paxta navlardan farqli ravishda munosabat talab qilib, chanoqlar ochilgach, hosilni zudlik bilan terib olishni talab qilar edi. Hosilni baholash esa bir qancha kechikishlar bilan, ya'ni u o'z qimmatini yo'qota boshlaganda amalga oshirilishi natijasida paxtakorlar bu navni yetishtirishda voz kecha boshladilar. 1912 yilda Buxoroda banklar, paxtachilik sanoati vakillari ishtirokida o'tkazilgan kengashda hosilni oldindan baholash maqsadga muvofiq emasligi va soliqqa tortishning tanob tizimiga o'tish haqidagi masala qo'yildi. Biroq bu takliflarni Buxoro hukumati qo'llab-quvvatlamadi.

Buxoroda tanob yig'imi yer solig'i turlaridan biri edi. U xiroj-muqosima qo'llanilib bo'lmaydigan tez buzuladigan mahsulotlardan olinar edi. Masalan, bir tanob uzumzordan 12 tanga, bedazordan 8 tanga undirilar edi.¹⁰³

Buxoro amirligi iqtisodiyotida chorvachilik aloxida o'rin egallardi. Bu yerda bir necha yuz ming bosh mol boqilardi. Chorvachilikdan ko'rilgan daromadlarga maxsus soliq-zakot joriy qilingandi. 1902 yilda zakotning rasmiy ravishda quyidagi miqdorlari joriy etilgan: besh bosh tuyadan – bitta qo'y; 40-100 bosh qo'y yoki echkidan - bitta qo'y yoki echki; 101-200 tasidan – ikkita qo'y yoki echki va xokazo. Chorva mollari vaqti-vaqti bilan ro'yxatdan o'tkazilib, har 500 boshdan qo'shimcha bitta qo'y yoki echki olinardi.

Tovar-pul munosabatlarining rivojlanib borishi natijasida zakotni pul shaklida undirish uchun sharoit yaratildi. Yigirmanchi asrning dastlabki o'n yilligida xo'jalikda kamida 40 ta qo'y yoki echki bo'lganida, har bir qo'y xisobidan 0.5 tanga, har bir echkidan chorak tanga miqdorida soliqni undirilgan.¹⁰⁴

¹⁰³ “Давлат бюджети” фанидан маърузалар матни. Т.2007. 7-б.

¹⁰⁴ Ўша жойда.

Buxoro amirligining soliq tizimida savdo va xunarmandchilik koʻriladigan daromadlarga soliq solish ikkinchi oʻrinda turardi. Buxoro amirligining 1884 yilda Rossiya bojxona chegarasiga kiritilganligi Angliya-Xindiston tovarlarining amirlikka kirish yoʻlini toʻsdi hamda Rossiya imperiyasi bilan savdo munosabatlarining yanada kengayishiga olib keldi. Buxoro bilan tuzilgan shartnomaga koʻra rus savdogarlari Rossiyada chor xukumatiga qancha miqdorda boj toʻlasalar, shuncha miqdordagi zakotni toʻlash majburiyatini oldilar.

Zakot bilan xunarmandchilik daromadiga solinadigan soliq darajalari oʻrtasida farq mavjudligini Rossiya va Buxorodagi bir xil sarmoyadan olinadigan soliq miqdorlarida koʻrinadi. Sarmoya 30 ming soʻmgachani tashkil etsa, zakot foydali edi. 30 ming soʻmdan oshganda soliq miqdori asosan bir-biriga toʻgʻri kelardi. Ammo sarmoya bir mln soʻmdan ortiq boʻlganida xunarmandchilik soligʻi 750 soʻm, zakot esa 25 ming soʻm miqdorida undirilgan.¹⁰⁵

Shunday qilib, zakot yirik Rossiya firmalari uchun zarar keltirsa, mayda va oʻrta savdogorlar uchun foydali boʻlgan. Xunarmandchilik soligʻidan buxorolik savdogarlar manfaat koʻrishgan.

Ichki savdoda zakotga qoʻshimcha tarzda aminona-chetga chiqariladigan tovarlar va mahalliy ishlab chiqarish buyumlaridan yigʻimlar olingan. Ushbu yigʻim miqdorlari tovarlar boʻyicha tabaqalashtirilib, qisman eksport mollariga ham qoʻlanilgan. Masalan, bir botmon paxtadan 5.5 tanga (82.5 tiyin), bir botmon jundan 7 tanga, qorakoʻl terilaridan – ular qiymatining 2 foizi, bir bosh otdan bir tanga 2 puli, tuyadan – 2 tanga, qoʻydan - 24 puli undirilgan.¹⁰⁶

Boj – savdodan olinadigan soliqlarning bir turi boʻlib, u oʻrta asrlarda ham mavjud boʻlgan. Mazkur yigʻim karvonlardan yoki bir hududdan boshqasiga mol olib boradigan savdogarlardan undirilardi. Bundan tashqari, savdodan bir martalik yigʻim-tagijoy va tarozu haqi ham olingan. Xorijiy va maxalliy savdogarlar, shuningdek, bir qator qoʻshimcha rasmiy yigʻimlarni ham toʻlashgan.

¹⁰⁵ “Давлат бюджети” фанидан маърузалар матни. Т.2007. 8-б.

¹⁰⁶ Ўша жойда.

Buxoro amirligida tashqi savdo. Xiva xonligi va Buxoro amirligining Rossiya imperiyasining mustamlakalari ekanligi va bu davlatlarning boshqaruvi va ayni vaqtda ularning tashqi siyosiy va iqtisodiy munosabatlari ustidan nazorat qilish bevosita Turkiston general-gubernatorligi vakolatlariga kiritilgan.¹⁰⁷

Bunda Buxoro amirligining tashqi iqtisodiy va siyosiy aloqalardagi har bir xatti-harakati diqqat bilan kuzatib turilgan. Agarda Buxoro amirligiga yoki u bilan hududlari tutash bo'lgan turkmanlar yerlariga general-gubernatorlikning Angliya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan nazoratisiz yoki ruxsatisiz savdo uchun tovarlar kiritiladigan bo'lsa, u holda bu mollar ortga qaytarib yubrilgan yoki musodara etilib, kim oshdi savdosiga qo'yib sotib yuborilgan, ayrim hollarda agar mollarning egasi aniqlanmasa, tovarlar yo'q qilingan.¹⁰⁸ Aksariyat hollarda inglizlar nazorati ostida bo'lgan hududlardan Buxoro amirligiga sitrus mevalar, ziravorlar, qimmatbaho toshlar, bo'yoqlar olib keltirilgan.¹⁰⁹

Tadqiqotchi B.Alimdjanovning ko'rsatib o'tishicha, Buxoro amirligi XIX asrning so'nggi choragida aniqrog'i 1894 yilga qadar Rossiya va Turkiston general gubernatorligi uchun choy savdosida mintaqadagi asosiy raqobatchilardan biri bo'lib, ikkinchi raqobatchi sifatida Hindistonning Bombay viloyati bo'lganligi ko'rsatib o'tiladi.¹¹⁰

Choy Turkiston o'lkasiga asosan ikkita yo'nalish bo'ylab yetkazib berilgan bo'lib, birinchi yo'nalish Bombeydan. Temir yo'l orqali Peshovarga, undan so'ng karvon yo'llari orqali Afg'oniston orqali Amudaryo bo'yidagi Kalifga va u yerdan Buxoroga keltirilgan bo'lsa, ikkinchi yo'nalish Bombey portlaridan dengiz orqali Karochi shahriga yoki Bandar Abbas portiga, u yerdan esa karvon savdo yo'llari orqali Eronning Dushak shahri orqali Buxoroga keltirilgan va har ikki holatda ham Buxoro orqali choy Turkiston general-gubernatorligi va Rossiya hududlariga yetkazib berilgan.¹¹¹

¹⁰⁷ Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX-начало XX вв.). С.40.

¹⁰⁸ Кўрсатилган асар. С.126.

¹⁰⁹ Ўша жойда.

¹¹⁰ Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX-начало XX вв.). С.130.

¹¹¹ Ўша жойда.

Bu yo'llar birinchidan, savdo-sotiq va yuk tashish nuqtai-nazaridan juda havfli yo'nalishlar sanalsa, ikkinchidan, yo'lga va yuk tashishga ketadigan harajatlarning o'zi ham anchagina qimmatga tushardi, shuning uchun 1894 yilda Xitoydan Batumi portiga tranzit savdo yo'li yo'lga qo'yilgach, choy savdosidagi munosabatlarda keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Bombay choy savdosidagi mavqeini yo'qotgan bo'lsa, aksincha, choy bilan savdo qiluvchi savdo shirkatlari o'zlarining faoliyatini endi Xitoyning Shanxay shahriga qaratdi. Choy Shanxaydan Batumiga yo'naltirildi, u yerdan Bokuga va Krasnovodsk orqali Buxoroga va Samarqandga keltirila boshlandi. Yo'l harajatlari 8-9 rubldan 4 rublgacha kamaydi va Buxoroning O'rta Osiyoda choy savdosidagi yetakchilik mavqeiga katta zarba berilgan edi.¹¹²

Amirlik xukumati chet ellik va rus savdogarlarining Buxoro bozoriga shiddat bilan yopirilib kelayotganliklarini, natijada mahalliy savdogarlarni siqib chiqarilayotganini nazarda tutib, buxoroliklar manfaatlarini muxofaza qilish maqsadida bir qancha chora tadbirlarni ko'rdi. Zakot qorako'lga ham joriy etila boshlandi. Rus savdogarlariga 2.5% miqdorida soliq solindi, xorijliklar esa, har 10 ta qorako'l terisi uchun 500 so'm miqdorida qo'shimcha soliq to'laydigan bo'ldilar. Buxorolik savdogarlarga boshqa mamlakatlarning savdo firmalari bilan raqobatda tenglashishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Rossiya-Buxoro savdo va diplomatik aloqalari ancha rivojlandi. Bunda 1774-1776, 1779-80 yillarda Ernazar Maqsudov boshchiligida va 1797-yildagi Polvonquli qo'rchilari elchiliklari katta ahamiyat kasb etdi. XIX asr boshlarida Rossiya-Buxoro aloqalari ancha faollashdi. Bu XIX asrning 20-yillarida O'rta Osiyoga siqilib kirishga harakat qilayotgan inglizlar bilan ruslar o'rtasidagi raqobatning keskinlashuviga olib keldi. Amirlik qo'shni xonliklar Afg'oniston, Hindiston, Eron davlatlari bilan ham savdo aloqalari olib bordi. Yirik savdo-sotiq markazi bo'lgan Buxoroda 1848 yilda 38 ta karvonsaroy, 9 ta tim va ko'plab bozorlar mavjud bo'lgan¹¹³.

¹¹² Кўрсатилган асар. С.131.

¹¹³ O'zbekiston tarixi. R.Murtazfeyeva tahr. ost. Toshkent, 2005. 253-b.

Buxoro amirligida asosan xunarmandchilik sanoati rivoj topib, u ip, yarim ipak va shoyi gazlamalar, gilamlar, kigizlar, poyabzal, ot egar-jabdugʻi, metall va sopol idishlar, choʻyan, temir va chilangarlik buyumlari, kunjut va zigʻir moyi, kalava va gazlama boʻyoqlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi. Rossiya sarmoyasining suqulib kelishi oqibatida xunarmandchilik sanoatining ayrim tarmoqlari raqobatga dosh berolmadi. Uning baʼzi tarmoqlarigina taraqqiy topdi.

Amirlikda davlat daromadlarini xasash (davlat xazinasiga tushuvchi daromadlar) va beshlik (maxalliy maʼmuriyat tasarrufiga tushuvchi daromadlar) tashkil etadi.

Bulardan tashqari aholi majburiy xashar ishlariga ham jalb etib turilgan.

Xiva xonligi iqtisodi va iqtisodiy markazlar. Xiva xonligi iqtisodiy hayotida qishloq xoʻjaligi alohida muhim oʻringa ega edi. Xonlikda yer egaligi uch hil shaklda boʻlib, davlat yerlari, vaqf yer egaligi va hususiy yer egaligi shakllaridan iborat boʻlgan. Davlat yerlari odatda xon va uning yaqinlariga tegishli boʻlib, odatda ular suv manbalariga yaqin hosildor yerlardan iborat boʻlgan. Davlat xazinasiga xonning shaxsiy mulki sifatida qarash hukmron edi.

Hususiy yer mulklar ichida yirik mansabdor, harbiy-maʼmuriy va diniy amaldorlarga tegishli yer-mulklar katta foizni tashkil etardi. Qishloq jamolari egalik qiladigan yerlar dexqonlarga odatda 8-12 tanobdan boʻlib berilgan.

Vaqf yerlariga odatdagidek, masjid va madrasalarga, qabristonlarga tegishli yerlar kirgan va ulardan olinadigan daromad shu joylarning sarf-harajati uchun ishlatilgan. Voha iqtisodining asosini dehqonchilik va chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq tashkil etib, dehqonchilikda Amudaryoning quyi oqimidan olingan koʻplab kanallar va ariqlar muhim oʻrin tutgan. Bu ariq va kanallar orasida eng yiriklari quyidagi 11 ta sugorish shaxobchasi edi: Pitnak kanali, Polvon kanali, Kazovot kanali, Shohabbaz kanali, Yarmish kanali, Qilich Niyoz biy kanali, Qorakoʻz kanali, Arna kanali, Boʻzsuv kanali, Suvvoli Xon kanali.

Bulardan tashqari yana koʻplab oʻrtacha kattalikdagi va uzunlikdagi sugorish kanallari va ariqlari ham voha dexqonchiligi uchun qoʻl kelgan.

Qishloq xo'jaligida paxta, sholi va ekinlar yetishtirish, bogdorchilik va poliz ekinlari ekish keng tarqalgan va rivojlangan edi. Biroq xonlik xududlarida ipakchilik yaxshi rivojlanmagan edi. O'troq ahvoli ham o'z xo'jaliklarida chorva mollari boqsalarda, biroq chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan asosiy talablarini chorvadorlar tomonidan yetishtirilgan mahsulotlar yordamida qondirganlar. Chorvachilikda asosan bir o'rkachli tuyalar, ot va qo'y boqilgan.

Hunarmandchilik ham xonlik iqtisodiy hayotida alohida o'ringa ega bo'lib, hunarmandchilik va xalq amaliy san'atning Xiva xonligi xududlarida o'ziga xos maktabi yaratilgan edi. Xonlikda har bir shaharda ko'plab hunar turlari bilan shugullanuvchi hunarmandlar mavjud edi. Ular faqatgina ichki bozorni o'z mahsulotlari bilan ta'minlabgina qolmasdan, balki tashqi savdoga ham ajoyib hunarmandchilik mahsulotlarini chiqarar edilar. Tashqi savdoda chetdan qo'rg'oshin, mis, temir, chuyan kabi metallar va metall buyumlar asosan Rossiyadan, oltin, kumush, hunarmandchilik mahsulotlari hamda qishloq xo'jalik mahsulotlari Buxoro, Qo'qon, Eron va Rossiyadan keltirilgan va o'z navbatida Xiva xonligida ham chetga shunday mahsulotlar va nafis hunarmandchilik mahsulotlari chiqarilgan.

Xivalik savdogarlar tranzit savdo aloqalarida ham faol ishtirok etganlar va bu yerlardan o'tadigan savdo karvonlaridan olinadigan boj yig'implari ham xonlik xazinasiga kattagina daromad keltirib turgan.

Xiroj va zakot kabi asosiy soliqlardan tashqari turli yigimlar va majburiyatlar mavjud bo'lgan.

Savdo munosabatlarining taraqqiyoti Xorazmni Buyuk Ipak yo'lining Markaziy tarmoqlari kesishgan markazlardan biriga aylanishiga, turli sohalarga ixtisoslashgan ayniqsa, savdo munosabatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan savdo markazlarining vujudga kelishiga olib kelgan. Butun Sharq shaharlari iyerarxik tuzilishidagi muayyan shaharlarning tutgan o'rnini, ko'p hollarda, uning ijtimoiy - iqtisodiy imkoniyati va karvon yo'llari bilan aloqasi, savdo munosabatlariga qanday tortilganligi bilan belgilangan. Xullas, aynan shu sabablarga ko'ra, Xorazm savdo markazlari to'g'risidagi turli-tuman ma'lumotlar IX asrdayoq paydo bo'la boshlagan edi. Shaharlarning taraqqiy qilishda

savdoning ahamiyatini sharq geograflari, tarixchi va sayyohlari ham tushunib yetganlarki Xorazm shaharlari tavsifnomasida, albatta, bozorlar, karvonsaroylar, atrofidan qanday karvon yo'llari o'tganligi haqida qayd qilib o'tganlar. Bu asarlar Xorazm savdo markazlari haqida ma'lumot beruvchi birinchi darajali va tengi yo'q manbalar hisoblanadi. Bular ichida Istaxriy va Muqaddasiy asarlari ayniqsa ajralib turadi. Chunki ular asarlarida Xorazm savdo markazlarining tavsifi, Xorazm iqtisodiy geografiyasi, shaharlar va qishloqlarning savdo munosabatlari, bozorlari va karvon-saroylariga katta e'tibor berilgan. Umuman, IX-XIII asrlar manbalarining deyarli barchasida Xorazm nafaqat Movarounnahr balki butun Musulmon Sharqining eng taraqqiy qilgan, shaharlari ko'p, dehqonchilik chorvachilik, hunarmandchilik gullab-yashnagan, va, bu bilan bog'liq ravishda savdo munosabatlari juda rivojlangan hududlardan biri sifatida ko'rsatib o'tiladi. Ammo, bu iqtisodiy va madaniy yuksalish mo'g'ul boqini munosabati bilan biroz to'xtab qolgan. Bir oz vaqtgacha Xorazm shaharlari vayrona ichida qoldi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, mo'g'ul bosqini ham juda qadimdan shakllanib, rivojlanib kelayotgan Xorazm shahar madaniyati tarqqiyotini butunlay to'xtatib qo'ya olmadi. Xorazm vohasi mehnatkashlarining yaratuvchanlik mehnati tez orada, iqtisod va madaniyat bilan bir qatorda, Xorazm savdo markazlarining, ayniqsa uning Oltin O'rda davlati tarkibiga kirgan qismi (mo'g'ul bosqinidan so'ng Xorazm Oltin O'rdaga kiruvchi Shimoliy Xorazm va Chig'atoy ulusiga kiruvchi Janubiy Xorazmga bo'lingan edi) shaharlarning o'z qaddini tiklab olishga olib keldi.

XIX asrning 50-yillarida Kaltaminor, Bog'yop, Amirobod, Saribiy kanallari va boshqa qator-qator katta kichik sun'iy sug'orish inshootlari barpo etildi.¹¹⁴

Bulardan tashqari yana ko'plab o'rtacha kattalikdagi va uzunlikdagi sug'orish kanallari va ariqlari ham voha dehqonchiligi uchun qo'l kelgan. Qishloq xo'jaligida paxta, sholi va ekinlar yetishtirish, bordorchilik va poliz ekinlari ekish keng tarqalgan va rivojlangan edi. Biroq xonlik xududlarida ipakchilik yaxshi rivojlanmagan edi. O'troq aholi ham o'z

¹¹⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. 50-б.

xo'jaliklarida chorva mollari boqsalarda, biroq chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan asosiy talablarini chorvadorlar tomonidan yetishtirilgan mahsulotlar yordamida qondirganlar. Chorvachilikda asosan bir o'rkachli tuyalar, ot va qo'y boqilgan.¹¹⁵

Asosiy sug'orish manbai Amudaryo edi. U Hinduqush tog'ining 4000 metr balandlikdagi Shimoliy yonbag'ridan boshlanib, Pomirdaryoga kelib qo'shilguncha Vaxandaryo deb ataladi. Pomirdaryo Vaxshga kelib quyilguncha Panjdaryo deb ataladi. Ular: Vaxandaryo, Pomirdaryo, Gung, Bartangdaryo va Vang.

XVIII asrning 70-yillarida Davkar ko'liga quyiladigan irmoqlarda to'g'onlar qurildi. Ayni vaqtda Amudaryo deltasidagi aholi yangi ariqlar ochib, Chumanoy va Changli Posu irmoqlaridan g'arb tomondagi yerlarda ekin ekishardi.

XIX asrning birinchi yarmida bir qancha kanallar qurilganligini esga olish lozim. 1815 yilda Daryoliqning o'ng sohilidagi yerlarni sug'orish uchun Qilich Niyozboy katta kanali qurilgan, 1831 yilda Ko'qna Urganchni sug'orish uchun Lavzan ko'lidan ariq chiqarilgan, 1846 yilda kanaldan chiqarilgan suv Amudaryoning eski o'zaniga yetib kelgach, bu yerda to'g'on qurilib, Ko'hna Urganch janubidagi yerlarni sug'orish imkoni yaratildi, 1847 yilda bu yerdagi kanallar kengaytirildi va o'zaytirildi.¹¹⁶

Amudaryo oqimining doimo o'zgarib turishi, uning toshqin vaqtlari keltiradigan tashvishlari serloyqa Amu suvining arna va ariqlarga qum uyumlarini to'plash mahalliy deqqonchilik uchun har yili qo'shimcha meqnat sarflanishini talab etgan ayniqsa, Amudaryoda aprel, may, iyun oylari suv toshqini ko'p bo'lgan. Toshqinlar paytida qudratli daryo oqimi qirg'oqdagi sun'iy inshootlarni, uy hovlilarni, ekin dalalarini yemiradi, qishloq va to'qayzorlarni suv bosib ketar edi. Bunday ofatdan saqlanish uchun aholi daryo bo'ylab tuproqdan katta damba (qachi) tiklaganlar. Aksincha suv tanqis bo'lgan paytda sun'iy kanallarning saqasiga qo'shimcha inshootlar qurganlar. Masalan, Xivaning asosiy suv manbai Polvonyopda suv yetmaganda ishlatish uchun 6 ta saqa qurilgan -

¹¹⁵ Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 246-б.

¹¹⁶ Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. 141-б.

Toshsaqa, Piryongan, Chag‘allaqarka, Xavazak (Beshariq), Kacheneva va To‘g‘riteshik. Bundan tashqari, qishda va erta bahor paytlari barcha suv tarmoqlarini, ayniqsa, boshkanal va yonlarni bir necha marta qazib chuqurlashtirganlar, qo‘shimcha dambalar qurganlar. Qo‘shimcha kanal, arnalar qazish, ularni ta‘mirlash, yo‘llarni va qal‘alarni tuzatish kabi turli jamoatchilik ishlari majburiy tarzda o‘tkazilgan.

Odatda bunday ishlar erta bahorda boshlanib 12 kun yoki undan ko‘proq vaqt davom etgan. Har 10 tanob yer “bir suv” hisoblanib, bir qazuvchiga ajratilgan. Agar yer hajmi undan oz bo‘lsa, bir necha deqqon xo‘jaligi birikib suv jamoasi (jabdi)ni to‘zib bir qazuvchini o‘zlari odatda 20 tadan birikib bir guruh tashkil qilganlar va qar guruh o‘z orasidan rais (jabdi boshi), jamoa ishlarini bajaradigan xizmatkor va qo‘shchini saylagan. Bunday ishlar suv ochilguncha baxor paytida o‘tkazilgan. Zarur oziq-ovqat, ish qurollari va ko‘rpa to‘shakni qar bir qazuvchi o‘zi keltirgan. Undan tashqari har bir qazuvchi maxsus soliq “afanak puli” to‘lagan. Har bir jabdiga muayyan ariq (yon) qismi ajratilgan. Qazuvni boshqaruvchi xon amaldorlari (sohibkor) tayinlangan, unga har bir qishloqning vakili (yasovul) bo‘ysungan.

Xiva xonligida suv inshootlarini ta‘minlash va tozalash uchun 700 mingga yaqin ishchi kuni sarflangan.

Suv taqsimoti muayyan tartibda maxsus ma‘muriyat (mirobchilik) tomonidan boshqarilgan. Qazuv odatda suv boshidan boshlangan. Yop har yili qazilavergan, undan chiqqan loyqa chiqindisi yon tomonga otilaverib, ikki tomonda tuproq uyumi paydo bo‘ladi, buni rosh deydilar. Loy ishi uchun kancha degan bel yasatilgan, u temir belkurakning kichik nusxasi bo‘lib, ust tomoniga yarim doira shaklida qalin sim tortilgan bo‘lgan. Eng keng tarqalgan ish quroli bel va ketmon bo‘lgan.

XIX asrda Xiva xonligining 380 ming botmon sug‘oriladigan yerining 100 ming botmonidan ko‘prog‘i xon, to‘ra, katta amaldorlar va mulkdorlarning boshqa toifalariga tegishli edi. Yer sug‘orilgan - axya va sug‘orilmagan - adra yerlarga bo‘linar edi. Dashtlar, to‘qaylar, botqoqliklar va yaylovlar adra yerlariga kirar edi. Davlatga qarashli yerlar podsholik yoki amlok yerlari deb atalardi. Ularga ijarachi deqqonlar

ishlov berardi. Bundan tashqari yarimchilar ham bor edi. Ular ijara uchun xosilning yarmini berardi.

Hunarmandchilik ham xonlik iqtisodiy hayotida alohida o‘ringa ega bo‘lib, hunarmandchilik va halq amaliy san‘atning Xiva xonligi xududdarida o‘ziga xos maktabi yaratilgan edi. Xonlikda har bir shaharda ko‘plab hunar turlari bilan shug‘ullanuvchi hunarmandlar mavjud edi. Ular faqatgina ichki bozorni o‘z mahsulotlari bilan ta‘minlabgina qolmasdan, balki tashqi savdoga ham ajoyib hunarmandchilik mahsulotlarini chiqarar edilar. Tashqi savdoda chetdan qo‘rg‘oshin, mis, temir, chuyan kabi metallar va metall buyumlar asosan Rossiyadan, oltin, kumush, hunarmandchilik mahsulotlari hamda qishloq xo‘jalik mahsulotlari Buxoro, Qo‘qon, Eron va Rossiyadan keltirilgan va o‘z navbatida Xiva xonligida ham chetga shunday mahsulotlar va nafis hunarmandchilik mahsulotlari chiqarilgan.¹¹⁷

XIX asrgacha mavjud bo‘lgan pul zarb qilish ishlari Muhammad Rahimxon davriga kelib isloh qilindi. XIX asr boshida Xivada yangidan zarbxona tashkil etilib, oltin tangalar (tilla), kumush (tanga), mis (pul yoki qora pul) hamda Abbosiy, Shoxi pullar zarb qilingan. Zarb qilish vaqtida oltin tangalarning yuza tarafiga hukmronlik qilayotgan xonning ismi yorliqlari bilan, teskari tomoniga esa, zarb qilingan joy nomi bitilgan. Mis tangalarning yuza tarafida "puli" so‘zi, teskari tomonida esa "Xorazm" so‘zi zarb etilgan. Xiva xonligida Rossiya mustamlakachiligi o‘rnatilgunga qadar tillaning kattasi (3 so‘m 60 tiyin), pul (5 tiyin), shoxi (32 tanga) pullar muomalada bo‘lgan.

Asosiy pul birligi tilla va tanga bo‘lgan. Katta tilla 18, kichigi esa 11 tangaga teng bo‘lgan. Tanga 32 pulga teng bo‘lgan. Lekin tilla doim ham tangaga teng bo‘lavermagan.

Nebolsin so‘zlariga qaraganda, Xiva tillasining bir misqoli tibbiy o‘lchamga xos bo‘lgan (69-70,5 g) og‘irlikka teng bo‘lgan. Uning narxi kumushda 3 so‘m 43 tiyindan 4 so‘m 30 tiyingacha borgan.¹¹⁸

¹¹⁷ Ўша жойда.

¹¹⁸ Небольсин П.И. Статистические записки о внешней торговле Россией со Средней Азией, СПб, 1856. С. 55.

Tanga zarb qilish uchun foydalaniladigan oltin va kumushlar aralashmasiz bo'lgan. Xiva tillasidagi metall og'irligi o'rtacha 60 dolni, tangada esa 54,8 dolni tashkil etgan. 1892 yilda Peterburgdagi zarbxonada Xiva va Buxoro kumush tangalarining tekshiruvda ularning tarkibidagi qimmatbaho metallarning ulushi aniq ko'rsatib berilgan¹¹⁹. Xiva tangasida kumushning vazni va sifati Buxoro amirligidagi kabi bo'lmasa ham Xiva pul birligi boshqa O'rta Osiyo xonliklari pul birliklaridan kam farq qilgan. Xonlik iqtisodiyotida pul muomalasi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Xiva pul birliklari qiymati kumush va tillaning narxlariga qarab o'zgarib turgan.¹²⁰ Xiva pul birligi qiymatining o'zgarishini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin. Xivaga tangalarni zarb qilish uchun kumush Rossiyadan quyma va tanga tarzida keltirilgan. XIX asrning so'nggi choragida kumushni Nijniy Novgoroddan bir funtini 24-26 so'mdan sotib olganlar. Har bir funt kumushdan 163-165 tanga zarb qilingan. Bundan xazina 7-8 so'm daromad olgan.

Shu tariqa pullardagi kumush va oltin tarkibi tartibsiz belgilangan. Bundan tashqari muomala jarayonida ular o'zining dastlabki vaznini yo'qotib borgan. Lekin shunday bo'lsa ham tangalar o'zining pul vazifasini bajargan va muomala vositasi bo'lib xizmat qilgan.

1890 yilda Rossiya moliy vazirligi davlat banki va xazinasiga xazina to'lovlari sifatida O'rta Osiyo tangalarini qabul qilish to'g'risida ko'rsatma berdi. Bu choralar muomaladagi tangalarni banklarga yig'ishga qaratilgan edi. Lekin ko'zlangan natijaga erishilmadi. 1893 yilda jaxonda kumush narxining tushib ketganligi sababli tijorat bankining Buxoro bo'limi Buxoro va Xiva hududlariga tangalar olib kelishni kuchaytirdi. Tanga kursi birdan tushib ketadi. Lekin 90-yillar oxirida u yana yigirma tiyingacha ko'tariladi.¹²¹

Pul qiymatining o'zgarib turishi mehnatkashlar ahvoliga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Soliqlar to'lash va mahsulot sotib olishda ularga tanga kursiga qarab to'lashga to'g'ri keladi. Pul qiymatining o'zgarishi faqat qishloq xo'jalik mahsulotlari narxiga ta'sir qilgan, sanoat mahsulotlari narxi esa

¹¹⁹ Ўша жойда.

¹²⁰ Статистические записки о внешней торговле Россией со Средней Азией. Стр.16-17

¹²¹ Исмаатов И. Россиянинг Ўрта Осиёга ва Эрон билан бўлган савдо-алоқасида Нижний Новгород ярмаркасининг ахамияти. (XIX аср хонри XX аср боши) т.ф.н. Д.Т. 1973, 106-бет.

o'zgarishsiz qolgan. Muomalada bo'lgan Xiva kumush tangalari miqdori ichki bozor talablariga mos kelmasdi. Tanga qiymati birdan o'zgarardi.¹²² Buni quidagi ma'lumotlarda ko'rishimiz mumkin.

Shu tariqa XX asr boshida Xiva tangalari qiymati Buxoro tanga qiymatidan yuqori edi. Tashqi bozorda ularning narxi rus dvugriveni (20 tiyin tanga) bilan teng edi.

Xiva bozorlarida ikkita rus va Xiva pul birliklarining muomalada bo'lishi Xiva sarroflarining paydo bo'lishiga olib keldi. Ular o'z manfaatlaridan kelib chiqib, tanga qiymatini sun'iy ravishda oshirar yoki pasaytirar edilar. Rossiya hukumatining Xiva xonligi iqtisodini o'z manfaatlariga xizmat qilishga bo'ysundirish maqsadida amalga oshirgan ishlaridan biri pul sohasi bo'lib, Xiva xonligi qaram davlatga aylangan paytda pul zarb qilish huquqini o'zida saqlab qolgan edi. Xonlikda mis, kumush va oltindan pul zarb qilingan bo'lib, misdan tayyorlangani "pul", kumushdan tayyorlangan "tanga", oltindan tayyorlangan "tilla" deb nomlangan. Shulardan muomalada tangadan ko'proq foydalanilardi. Rus savdogarlari orqali xonlikka Rossiya pullari ham kirib keldi. Mahalliy aholi rus pullariga ishonch bildirmay, undan foydalanmadi. Ayrim rus pulini qabul qilganlar ham, uni past qiymatda qabul qilardilar.¹²³

Xiva xonligining tashqi savdo aloqalari. Xiva xonligi Rossiyaning O'rta Osiyodagi boshqa mustamlakalari qatori uning sanoat mahsulotlari sotiladigan bozorga aylana bordi. Katta imtiyozlarga ega bo'lgan rus savdo-sotiq doiralari xonlikda o'z faoliyatlarini kengaytirdilar. Xiva xonligi shaharlarida ko'plab savdo firmalarining vakolatxonalari ochildi.

70-yillarda ikki davlat o'rtasidagi savdo aloqalarida Orenburg firmalari Dyukova, Vanyushina, Vesnitsa, Konshina shuningdek Qozon va Astraxan savdogarlari, Adamov, Ibragimov, aka-uka Salimjonovlar savdo uyi va boshqa savdo firmalari xonlikda savdo operatsiyalarini o'tkazganlar. Masalan 1876 yilda aka-uka Vanyushinlar baliqchilik firmasini tashkil qildilar, bu firma Xivaga baliqchilikka kerak bo'lgan

¹²² Россиянинг Ўрта Осиёга ва Эрон билан бўлган савдо-алоқасида Нижний Новгород ярмаркасининг аҳамияти. 128 бет.

¹²³ Россиянинг Ўрта Осиёга ва Эрон билан бўлган савдо-алоқасида Нижний Новгород ярмаркасининг аҳамияти. 101-бет.

buyumlar, qayiq yetkazib berdi, buning natijasida 80-yillarda Quyi Amudaryoda 105 ta mayda baliqchilik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonlar va 250 ta qayiq mavjud bo'lgan. Rus savdogarlari 1873 yil oxiri 1874 yil boshlarida xonlikda dastlabki "Savdo sa'noat sherikchiligi"ni tashkil qildilar. Shu yillarda xonlikda Moskva va Vladimir savdogarlari va fabrikantlari aktiv faoliyat yuritishdi.¹²⁴

Xiva xonligining Rossiya bilan qilgan savdosida O'rta Osiyo temir yo'li goyat katta rol o'ynaydi, uning qurilishi o'lkalardagi ichki savdoni ancha kengaytirib, savdo yo'llarini ham o'zgartirdi va ikki davlat o'rtasida savdo munosabatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Kaspiy Orti temir yo'lining qurilishidan keyin xonlikda rus savdo-sotiq doiralarining faoliyati yanada kengaydi, xonlik shaharlarida savdo omborxonalari va aksionerlik jamiyati idoralari ochila boshlandi. Bu davrda Rossiya to'qimachilik sanoati uchun eng kerakli xom ashyo paxta bo'lib O'rta Osiyo xonliklari esa paxta yetkazib beruvchi davlatga aylanib qoldi. Ular O'rta Osiyoda paxtachilikni rivojlantirib Rossiya kapitali yurt sanoatini chet el xom ashyosidan ajratib olmoqchi edi. Rus kapitali firmalari O'rta Osiyoda sifati yaxshi bo'lgan Amerika paxta navini o'stirish bilan qiziqqan edilar. 1885 yildan boshlab O'rta Osiyoda Amerika paxtasi ekila boshlanib, 80-yillarning oxirida paxta sotuvga chiqarila boshlandi. Rus firmalari xonlikda paxta tozalash zavodi qurish uchun, omborxona va idoralar qurish uchun yer maydonlarini sotib ola boshladilar.¹²⁵

Yuqorida aytganimizdek ikki davlat o'rtasidagi savdo munosabatlarida rus savdogarlariga xonlikda savdo qilish uchun rus hukumati tomonidan barcha sharoitlar yaratilgan. Rus savdogarlari xonlik savdogarlaridan ancha ustun turgan. Rus savdogarlari Xiva bozorlarida o'z mahsulotlarini xoxlagan narxlarida sotib, savdoda ancha foyda ko'rishgan.

Xiva savdogarlarining ham savdo munosabatlarida o'z o'rnini bo'lib ularning ayrimlari rus savdogarlari bilan birga savdo-sotiq ishlarida teng huquqli bo'lib, yuqori mavqega ega bo'lishgan.¹²⁶

¹²⁴ Ўша жойда

¹²⁵ Садиков А.С. Экономические связи Хивы с Россией. Т. II. 1965. С 58.

¹²⁶ Садиков А.С. Экономические связи Хивы с Россией... с 59.

80-yillarga kelib xonlik savdogarlarining soni Rossiyada ancha oshgan Xiva xonligi kanselyariyasining bergan ma'lumotlariga ko'ra 1887 yil Rossiyaga Xivadan 30 ta savdogar kelgan. Ulardan 25 tasi Xivalik savdogarlar, 5 tasi Yangi Urganchlik savdogarlardan bo'lgan. Xiva savdogarlari xonlikda turli xil mahsulotlar asosan paxta xom ashyo eksporti bilan shug'ullanganlar. Rus savdogarlari ham xonlikda asosan paxta savdosi bilan shug'ullanganlar. 1881 yilda Orenburg-savdogarlari Dyukova va Ropsovlar xonlikda 45 ming pud paxta olib chiqqan bo'lsalar, 1882 yil 60 ming pud, 1884 yil 75 ming pud paxta Rossiyaga chiqarilgan.¹²⁷

Yuqoridagilardan shuni ko'rish mumkinki Rus Xiva savdo eksportida asosiy o'rinda paxta xom-ashyosi turgan. XIX asrning 70-90 yillarga kelib ikki davlat o'rtasidagi savdo-sotiq ishlarida Orenburg va Nijniy Novgorod yarmakalari o'rni katta ahamiyat kasb eta boshladi. Bu yarmakalar ikki davlat o'rtasidagi savdo munosabatlarida asosiy vazifa bo'lib xizmat qilardi.

Rossiya bilan Xiva o'rtasidagi bu yarmakada savdoning eng rivojlangan davri XIX asrning oxirlari bo'lgan. Xiva savdogarlari yarmakaga paxta, charm, qorako'l, hunarmandchilik buyumlar chiqarganlar. Ma'lumotlarda xonlik savdogarlari Nijniy Novgorod yarmakasiga 1879 yil 4082700 so'mlik, 1880 yil 5354725 so'mlik, 1881 yil 5793125 so'mlik, 1882 yil 6931200 so'mlik, 1883 yil 4444725 so'mlik, 1884 yil 3812045 so'mlik, 1885 yil 4606750 so'mlik, 1886 yil 6177525 so'mlik, 1887 yil 596515 so'mlik, 1887 yil 5965150 so'mlik, 1888 yil 6953460 so'mlik, 1889 yil 5686625 so'mlik mahsulot olib borganlar.¹²⁸

Xiva savdogarlari yarmakada o'z mahsulotlarini sotish bilan birga, bu yerdan rus mollarini xonlik bozorlariga ham olib kelib sotishgan. Xiva savdogarlari mahsulotlarni kumush tangada sotib olganlar. Yarmarka ikki davlat o'rtasida savdo-sotiq munosabatlarida mahsulot sotish va sotib olishdagi asosiy bozor bo'lgan.¹²⁹

¹²⁷ Ўша жойда

¹²⁸ Россиянинг Ўрта Осиёга ва Эрон билан бўлган савдо-алоқасида Нижний Новгород ярмаркасининг ахамияти. 106-бет.

¹²⁹ Ўша жойда.

XIX asrning 80-yillarida xonlikka Rossiyadan ko'proq sanoat mahsulotlari eksport qilingan. Xonlikdagi savdo vositachilarining mag'lumotiga ko'ra yiliga bu yerga hammasi bo'lib, 43770 pud mahsulot olib kelingan. Shulardan 1000 puddan ortiq temir, 1000 pudga yaqin cho'yan, 17000 pud manufaktura mahsulotlari, 1100 pud attorlik mollari va 1682 pud boshqa mahsulotlar tashkil etgan.¹³⁰

Xonlik bozorlarida rus savdo firmalari mahsulotlari narxi baland bo'lgan, ular xonliklarda yetishtirilgan mahsulotlarning narxlarini tushirishga harakat qilganlar. Natijada 80-yillarda paxta, teri, ipak ishlab chiqarish kun sayin o'sishiga qaramasdan, Xiva dehqonlari 70-yillarga qaraganda bu mahsulotlardan kam daromad olardi.¹³¹

Xiva xonligidan XIX asrning 80-yillarida 400 m. pud mahsulot eksport qilingan bo'lsa, bu ko'rsatkich 90-yillarga borib 1265 m pudga yetdi.¹³²

XIX asr mobaynida Xiva xonligi savdo munosabatlarni faqat Rossiya bilan olib bormasdan xonlik kam miqdorda bo'lsa ham o'zining qo'shni davlatlari bilan ham savdo-sotiq aloqalarini olib borgan. Rus-Xiva savdo aloqalari davrini ikki bosqichga bo'lish mumkin: birinchi bosqich 1868 yildan 1895 yilgacha bo'lib, bunda Xiva xonligi o'zining qo'shni davlatlari bilan muhim savdo aloqalarini olib borgan. Bu davlatlar, Buxoro, Turkiston o'lkasi, qozoqlar, qoraqalpoqlar, turkmanlar va Amudaryo bo'limi, Afg'oniston, Fors, Xindiston, Xitoy davlatlari bo'lib xonlikning iqtisodiy xayotida ushbu davlatlar muhim ahamiyat kasb etgan. Xonlikning tashqi savdosida Buxoro amirligi muhim o'rin tutgan. Buxorodan Xivaga choy, doka, nil buyog'i, ipak mahsulotlari, barxat, oyoq kiyimlar, gilamlar, tamaki mahsulotlari, buxoro qog'ozi, mayiz, yong'oq, bodom, pista, turli xil mevalar, davolovchi vositalar, xunarmandchilik buyumlari, rus va chet davlatlarining mahsulotlari olib kelingan.

¹³⁰ Садиков А.С. Экономические связи Хива с Россией... 67-б

¹³¹ Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши.- Т.: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1959. 38-б.

¹³² Россиянинг Ўрта Осиёга ва Эрон билан бўлган савдо-алоқасида Нижний Новгород ярмаркасининг ахамияти. 112-бет.

Qozoq, qoraqolpoq, turkmanlar va Amudaryo bo'limidagilar xonlikka kigiz, pista ko'mir, qo'y, tuya, arxar va boshqa turli xil mahsulotlarni olib kelishgan.

Turkiston o'lkasidan esa oziq-ovqat mollari kiritilgan. Ayniqsa xonlikning o'ziga yaqin qo'shni bo'lgan turkmanlar bilan savdo-sotiq ishlari ahamiyati katta bo'lgan. Turkmanlar Xivaga ko'proq chorva, hunarmandchilik sanoat buyumlarini, mis tangalar, eksport qilgan bo'lsa, xonlikdan mahalliy mahsulotlar eksport qilingan. Turkman savdogarlari xonlikka chet davlat mollarini ham olib kelishgan. Ashxobod va Chorjo'y shaharlarida xivaliklarning karvonsaroylari bo'lgan.

Shu tariqa xonlikning qo'shni davlatlari bilan savdo-sotig'ida asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlari asosiy savdo mollari bo'lgan. Chunki bu davlatlarning iqtisodiyoti qishloq xo'jaligiga asoslangan edi.

Qo'qon xonligi iqtisodi va iqtisodiy markazlar. Qo'qon xonligi shaharlarida hunarmandchilikning turli sohalari rivojlangan. Shuningdek, ba'zi shaharlar hunarmandchilikning ayrim turlari faqatgina shu yerda rivojlanganligi bilan ajralib turgan. Hunarmandlarining asosiy mashg'ulotlaridan biri to'qimachilik hisoblangan. To'qimachilikning asosiy xom-ashyosi mahalliy dehqonlar tomonidan yetishtirilgan paxta edi. Xonlikda keng tarqalgan to'qimachilik mahsuloti bo'z yoki karbas deb nomlangan. XVIII asr 70 - yillarida O'rta Osiyo xonliklari, xususan, Qo'qon xonligida bo'lgan Filipp Yefremov - "Qo'qon va uning shaharlarida ipak va yarim ipak mahsulotlari, bo'z ishlab chiqarish hamda ulardan chopon va boshqa buyumlar tayyorlash rivojlangan, qo'qonliklar savdoda buxoroliklar bilan raqobatlasha oladilar", - deb yozgan edi¹³³.

Xonlikda Qo'qon va Toshkent shaharlarida bo'z to'qish rivojlangan va sifati bo'yicha ham taniqli hisoblangan. Xususan, Toshkentda "ko'k bo'z" va "oddiy bo'z" turlari ko'p to'qilgan va mahalliy aholi bilan bir qatorda qo'shni hududlarda yashovchi chorvodor aholi tomonidan ko'plab harid qilingan. Xonlik shaharlarida to'qilgan mahsulotlarning bir qismini olacha tashkil etgan. Olacha matosining asosiy haridori chorvodor qozoq

¹³³ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. 33-б.

va qirg'izlar hisoblanib, ular savdo qiladigan asosiy markazlar - Toshkent va Namangan shaharlarida bu matoni tayyorlash rivojlangan. XIX asr 70 - yillarida Namangan bozorida bir rubl turadigan arzon va chidamli olacha matosining bir yaktak va bir ishton chiqadigan bo'lagi uchun qirg'izlar bir yarim yasharlik echki bergan bo'lsa, shunday matoning ikki bo'lagiga esa yetilgan qo'yni almashtirganlar.¹³⁴

Qo'qon to'quvchilarining mahsulotlaridan yana biri chit edi. Chitgarlar bo'zga mahsus tayyorlangan qoliplarda turli rangdagi gul bosishgan va bu mato chit hisoblangan. Chitgarlik nihoyatda nozik va murakkab kasblardan bo'lib, xonlik shaharlari orasida sifatli chit tayyorlashda Toshkent yetakchi bo'lgan. XIX asrga oid ma'lumotlarga ko'ra, Qo'qon va Qashg'ardan Toshkentga har yili katta miqdorda oq bo'z keltirilib, chitgarlarga topshirilgan. Chitgarlar matolarni bo'yashda buzg'unj, tuhmak, safsar rang, mosh rang, ro'yan kabi mahalliy bo'yoqlardan foydalangan¹³⁵.

Qo'qon xonligi aholisining asosiy mashg'ulotlaridan biri ipakchilik bo'lib, ipak va ipak matolar mamlakatning tashqi savdodagi asosiy mahsulotlaridan biri edi. XIX asr 60 - yillari oxirlarida, Qo'qon va Marg'ilonning o'zida to'qqiz yuzga yaqin xonadon ipakchilik bilan shug'ullangan bo'lib, har bir oilada 1 tadan 3 tagacha to'quv dastgohi bor edi. Oilaning 2 - 3 a'zosi shu ish bilan mashg'ul bo'lgan va har bir oila haftasiga ikki qadoqdan besh qadoqqacha ipak tayyorlagan. Taxminiy hisoblarga qaraganda Qo'qon va Marg'ilonda ishlab chiqarilgan ipakning yillik miqdori 5.560 pudga teng bo'lgan.

Xonlikda tayyorlangan ipak ancha sifatli bo'lib, mamlakat bozorlari xom ipak va ipak matolari bilan mashhur edi. Qo'qon xonligi hunarmandlari tomonidan tayyorlangan ipak sifatiga qarab - "chilla", "tafil", "sarnoq" va boshqa navlarga bo'lingan. Shuningdek, xonlikda ipak mahsuloti yigirilib, kalava ham tayyorlangan. Mamlakatdagi eng yuqori sifatli kalava "namanganniki" hisoblangan. Ipakdan turli matolar to'qishgan. Qo'qon, Marg'ilon, Namangan va Xo'jand hunarmandlari ipak

¹³⁴ Ўша жойда 34-б

¹³⁵ Агзамова Г. А. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. - Т., Ўзбекистон, 2000.-Б. 19.

matolar (shoyi, atlas va h.k.), yarim ipak matolar (beqasam, banoras, adras) ishlab chiqarganlar. Xonlikning yirik bozorlaridan biri hisoblangan Margʻilonda ipak va ipak matolar savdosi yil davomida qizgʻin amalga oshirilgan. Qoʻqon xonligi xunarmandlari tomonidan tayyorlangan matolar orasida atlas taniqli hisoblangan. Margʻilonda bu gazlama "atlas" yoki "jiba arqoq" nomi bilan mashhur boʻlgan. Arxiv maʼlumotlariga koʻra, 1876 yil Qoʻqonda 276 ta shoyi, 428 ta ip-gazlama toʻqish ustaxonasi, 232 yigiruv dastgohi va yiliga 3000 arshin atlas ishlab chiqarish imkoniyatiga ega boʻlgan koʻplab ustaxonalar ishlab turgan.¹³⁶ Shuningdek, Xoʻjandda ham "duriya" nomi bilai ataluvchi atlas turi ishlab chiqarilgan boʻlib, bu mato Margʻilon hamda Qoʻqonda tayyorlangan atlaslardan qolishmagan va xonlik bozorlaridan tashqarida ham ancha mashhur boʻlgan. Vodiy shaharlarida tayyorlangan matolar katta miqdorda Toshkent bozorlariga keltirilgan va bu mahsulotlar shu turdagi Toshkent matolari bilan raqobat qila olgan¹³⁷.

Qoʻqon xonligida yetishtirilgan ipak va paxta xom-ashyosi hamda ulardan tayyorlangan mahsulotlar Oʻrta Osiyoning ichki bozorlarida oʻziga xos mavqeiga ega boʻlgan. Biroq, bu mahsulotlar qoʻl mehnati asosida tayyorlangan va aksariyat xollarda ularning sifati talab darajasida emasligi, XIX boshlaridan Urta Osiyo bozorlariga ingliz va rus mollarini kirib kelishi bilan raqobatbardoshlik qobiliyatini yoʻqotdi. Natijada, Qoʻqon xonligi ham boshqa Urta Osiyo xonliklari kabi xom-ashyo yetishtiruvchi mamlakatlardan biriga aylana boshlagan.

Oʻrta Osiyo xalqlari orasida roʻzgʻorda keng ishlatiladigan kulolchilik mahsulotlariga talab doimo katta boʻlgan. Buxoro va Xiva xonliklari kabi Qoʻqon xonligi ham oʻziga xos kulolchilik maktabiga ega edi. Qoʻqon xonligi kulolchilik markazi Rishton shahri hisoblanib, bu yerda tayyorlangan mahsulotlar nafaqat shahar, balki qishloq aholisi ehtiyojini qondirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Xonlikda koʻplab qurilishlar olib borilishi natijasida katta shaharlarda gʻisht quyadigan xumdonlar vujudga kelgan. Xususan, Rossiya istilosiga qadar

¹³⁶ Агзамова Г. Маргилон хунармандчилигига оид айрим маълумотлар // Маргилон шаҳрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Маргилон шаҳрининг 2000 йиллик юбелейига бағишланган халқаро илмий конференцияси материаллари. - Тошкент - Маргилон., 2007. - Б. 115.

¹³⁷ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари.. 38-б

Namangandagi Yangiariq kanalining chap qirg'og'ida g'isht quyuvchi xumdonlar bo'lgan va ularda tayyorlangan g'ishtlar mahalliy inshootlarni barpo qilishda, madrasa, masjid, karvonsaroy va boshqa qurilish ishlarida keng foydalanilgan .

Xonlikda yog'och va metalga ishlov berish, temir buyumlar ishlab chiqarish ham o'ziga xos tarzda rivojlangan. Qo'qon, Toshkent, Namangan va Andijon shaharlarida yog'ochga ishlov beruvchi, temir buyumlar ishlab chiqaruvchi va boshqa ko'plab ustaxonalar mavjud bo'lib, ular asosan bozorlardagi xunarmandchilik do'konlarida joylashgan. Ularda tayyorlangan mahsulotlar do'konlarning o'zida sotilgan. Xonlik shaharlarida hunarmandlarning bunday do'konlari ko'pchilikni tashkil etib, XIX asrda birgina Qo'qonning o'zida 400 ga yaqin misgar, 100 ga yaqin kandakor faoliyat yuritgan. Shuningdek, Rossiya istilosiga qadar Toshkentda 100 dan ortiq temirchilik ustaxonasi mavjud bo'lib, ularda tayyorlangan buyumlar xonlik va qo'shni dasht aholisi tomonidan qadrlangan¹³⁸. Xonlikning daryo bo'ylarida va ularga yaqin hududlarida joylashgan shaharlarida qayiqsozlik va kemasozlik ham taraqqiy etgan. Bu shaharlar jumlasiga Qo'qon, Toshkent, Namangan va Xo'jand shaharlarini misol qilish mumkin. Metallga ishlov berish va undan turli buyumlar yasash markazi sifatida xonlikdagina emas, balki O'rta Osiyoda ham o'z o'rniga ega bo'lgan shaharlaridan biri Namangan hisoblangan. Kurolozlik rivojlangan bu markazda miltiq va qilichlar tayyorlangan¹³⁹. Temirchilik xonlikning boshqa shaharlarida ham taraqqiy etgan. Xususan, Chust, Shahrixon, Qo'qon, Poytug', Qorasuv shaharlari Farg'ona vodiysining 5 ta metall buyumlar, asosan, pichoq ishlab chiqarish markazlari bo'lib, ularning uchtasining bozori Andijonda joylashgan.

Qo'qon xonligida taraqqiy etgan o'ziga xos hunarmandchilik turlaridan biri aravazozlik edi. Aravazozlik Qo'qon, Toshkent, Namangan va Marg'ilon shaharlarida rivojlangan bo'lib, xonlikda tayyorlangan aravalari "Qo'qon arava" nomi bilan O'rta Osiyoda tanilgan. Chunki,

¹³⁸ Абдуллаев Т. XIX - XX асрларда ўзбек кандакорлиги. - Т., 1974. - Б/103

¹³⁹ Мусаев Д., Ҳошимов Ҳ. Андижоннинг XIX аср охири - XX аср бошлари даври хунармандчилиги тарихини ўрганилишига доир // Маргилон шаҳрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Маргилон шаҳрининг 2000 йиллик юбелейига бағишланган халқаро илмий конференцияси материаллари. - Тошкент - Маргилон. 2007.-Б. 123.

Qo‘qon aravasozi va egar-jabduq tayyorlash bo‘yicha O‘rta Osiyoda yetakchilik qilgan. Qo‘qon arava 25 – 40 pudgacha¹⁴⁰ yuk ko‘tara olgan va asosan otlar yordamida manzilga olib borilgan. Bu aravalardan ichki va tashqi savdoda faol foydalanilgan.

Zargarlik qadimdan O‘rta Osiyo xalqlari orasida qadrli kasblardan bo‘lgan. Qo‘qon xonligida ham bu soha o‘ziga xos tarzda taraqqiy etgan bo‘lib, O‘rta Osiyo xalqlari an‘analariga mos ravishda zargarlik ustaxonalari yirik shaharlarning markazlarida joylashgan. Zargarlik buyumlari tayyorlash borasida poytaxt Qo‘qon yaqqol ajralib turgan va O‘rta Osiyoda faqatgina Buxoro u bilan raqobat qila olgan. Shuningdek, Toshkent zargarlari ham o‘z uslubiga ega bo‘lganlar. Ular qo‘shni dasht hudud aholisi uchun mo‘ljallab, nisbatan arzon zargarlik buyumlarini ko‘proq tayyorlaganlar.

Xonlik aholisining ko‘chmanchi xalqlar bilan iqtisodiy aloqalarining rivoji mamlakatda ko‘nchilik va teriga ishlov berish xunarining taraqqiyotiga samarali ta‘sir ko‘rsatgan. Bunday hunarlar rivojlangan markazlar shaharlar edi. Qo‘qon, Toshkent, Andijon va O‘sh shaharlari ko‘nchilik markazlari bo‘lib, bu yerlarda terini qayta ishlash va undan poyabzal tayyorlash bilan birga teridan kiyim-kechak, bosh kiyim, suv va qimiz uchun meshlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilgan. Xususan, mamlakat poytaxti Qo‘qonda chorva terilarini oshlash, ishlov berish, turli rangga bo‘yash va ulardan etik, kavush, mahsi tayyorlash ham ancha ravnaq topgan edi. XIX asr 60 - yillarida Toshkentda teridan tayyor mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan 60 ta do‘kon shug‘ullangan. Xonlikda tayyorlangan poyabzallarga mahalliy aholi bilan bir qatorda chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi cho‘l va tog‘ oldi hududlar aholisi, asosan, qozoq va qirg‘izlar orasida talab katta bo‘lgan.

Xonlik shaharlarida sovun ishlab chiqarish hunari ham o‘ziga xos tarzda rivojlangan. Sovungarlar tomonidan tayyorlangan mahsulotlar orqali mahalliy aholining sovunga bo‘lgan ehtiyoji qondirilgan. Marg‘ilon o‘zining ipak matolari qatorida kulrang va qora rangdagi sovuni bilan

¹⁴⁰ Пуд - огирлик ўлчов бирлиги бўлиб, 1884 йилги маълумотларга кўра 10 Қўқон пуди 163,805 кг.га тенг бўлган.

mashhur bo'lgan bo'lsa, Toshkentda tayyorlangan kulrang sovunga mahalliy aholi orasida talab katta edi.¹⁴¹

Poytaxt Qo'qonda tayyorlangan qog'oz O'rta Osiyoda mashhur hisoblangan va ilm-ahli orasida qadrlangan. XVIII asr boshlarida Qo'qonda ikkita qog'oz ishlab chiqarish korxonasi mavjud bo'lib, ularning biri shaharning "Mo'yi Muborak" darvozasi yaqinida, ikkinchisi shahar yaqinidagi Chorsu qishlog'ida joylashgan edi. Qo'qonda ishlab chiqarilgan qog'oz butun O'rta Osiyo bozorlariga olib ketilgan.¹⁴²

Xonlikning poytaxti Qo'qonda muqovasozlik hunari ham rivojlangan bo'lib, Namangan Qo'qon kabi muqovalash hunari rivojlangan shaharlardan bo'lgan, bu yerda charm va qog'ozdan yaratilgan muqovalar O'rta Osiyoning yirik markazlari - Samarqand va Xivada tayyorlangan muqovalardan qolishmas edi.¹⁴³

Xonlik shaharlarida o'simliklardan turli rangdagi bo'yoq tayyorlash va ip-gazlama, ipak hamda ipak matolarni bo'yash hunari rivojlangan edi. Xonlikda bu sohada Namangan yetakchilik qilgan. Bu shaharda ipakni bo'yashda asosan norpus (qora anor) bo'yog'idan foydalanilgan bo'lib, xonlikning turli hududlaridan bu yerga katta miqdorda ipakni bo'yatish uchun olib kelganlar⁹⁶. Qo'qon xonligida O'rta Osiyoning boshqa xonliklari kabi ro'yan (marena) deb nomlangan butasimon o'simlik ildizidan tabiiy qizil rangdagi bo'yoq tayyorlangan va u bilan qizg'in savdo amalga oshirilgan. Bu bo'yoq ham xonlik hududida asosan Namanganda tayyorlangan⁹⁷.

Xonlik shaharlari aholisi dehqonchilik, bog'dorchilik bilan ham faol shug'ullangan. Shaharlar va ularning atroflaridagi dalalar, polizlar va bog'larda yetishtirilgan mahsulotlar bilan xonlik bozorlarida qizg'in savdo amalga oshirilgan. Jumladan, Farg'ona vodiysi qadimdan bog'dorchilik mahsulotlari bilan qo'shni hududlarda ham tanilgan. Qo'qon xonligi davrida ham vodiyy bu borada o'z mavqeini saqlab qolgan. Namangan, Marg'ilon, Qo'qon bog'lari o'zining mo'l-ko'lligi, mevalarining ta'mi va sifati bilan mashhur hisoblangan. Bu sohada Namangan yaqqol ajralib

¹⁴¹ Ўша жойда. 42-б

¹⁴² Ўша жойда

¹⁴³ Ўша жойда

turgan. P.I.Nebolsinning yozishicha, XIX asr o'rtalarida Namanganda mevalarning turlari ko'p bo'lib, xususan, o'rik juda lazzatli bo'ladi va Toshkentga sotish uchun ko'plab olib boriladi, deb qayd etadi. Yana bir rus olimi N.Aristov uzumning sifati bo'yicha eng yaxshisi Namanganniki, deb ta'riflagan.¹⁴⁴

Sayyoh va shifokor I.Krauze ma'lumotlariga ko'ra, xonlikda anjir va anor yetishtirishda Namangan mashhur bo'lib, anjir mevasi, anor guli, ildizi, po'stlog'i va yaprog'idan mahalliy tabiblar turli kasalliklarni davolashda foydalanganlar. Shuningdek, Namangan olmalari xonlikdan tashqarida ham taniqli va xaridorgir hisoblangan.

Bog'dorchilik Farg'ona vodiysining boshqa ko'plab shaharlari, ularning atrofi va qishloqlarida ham taraqqiy etgan. Marg'ilonning "Dona Kalon" nomli anori va Konibodom bodomi ham xonlik bozorlarida taniqli edi. Farg'ona vodiysi bog'larida yetishtirilgan mevalarga qo'shni hududlarda talab katta bo'lib, yil davomida bu yerdan quruq va xo'l mevalar orilgan karvonlar qo'shni xonliklar, dasht hududlari va boshqa mamlakatlarga borib turgan.

Xonlik shaharlari o'zining dehqonchilik mahsulotlari bilan ham mashhur edi. Xususan, Namangan atroflarida bug'doy yetishtirish rivojlangan bo'lib, xonlik davrida Qo'qon va uning atrofi bug'doy bilan o'zini ta'minlay olmagan va Namangan dehqonlari yetishtirgan bug'doy poytaxt Qo'qon bozorlariga yil davomida yetkazib turilgan¹⁴⁵. Namangan o'zining tamakisi bilan ham mashhur bo'lgan. XIX asr 30 - yillarida Qo'qon xonligida bo'lgan kazak Maksimov xonlikning eng boy va yirik shaharlari Qo'qon va Toshkent bo'lsa-da, aholi hayotining farovonligi bo'yicha Namangan xonlikda ajralib turadi, bu yerdagi bog'larning o'xshashi yo'q. Namangan tamakisining sifati yuqori bo'lib, u sariq rangda va huddi Amerika tamakisiga o'xshaydi, - deb yozgan edi. V.V.Velyaminov-Zernov xudsi shunday fikrni keltirib, O'rta Osiyoda Namangan tamakasi bilan raqobatlasha oladigan tamaki yo'q – deb, ta'kidlaydi.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Агзамова Г. А. Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. - Т., Ўзбекистон, 2000.-Б. 31.

¹⁴⁵ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. 44-б

¹⁴⁶ Исоқхон Ибрат. Тарихи Фаргона. Т. Мерос. 1991.

XIX asr boshlarida O'sh atroflarida yashovchi aholi katta yerlarni o'zlashtirganligi sababli Andijon atroflariga Oqbura daryosi suvi kelmay qolgan. Natijada, Andijon atroflaridagi botqoqliklar qurib, sholikorlik taraqqiy etgan va Andijon sholisi atrofda mashhur bo'lgan. Xo'jand atroflari ham sholi yetishtirish markazlaridan bo'lib, har yili katta miqdorda guruch xonlik shaharlariga va Buxoro bozorlariga olib borib sotilgan.

XVIII asr boshlarida tashkil topgan Qo'qon xonligida asta-sekin iqtisodiy hayot izga tushdi. Ichki va tashqi savdo taraqqiy etib, aholining farovonligi oshdi. O'z navbatida xonlik hukmdorlari ham savdoning rivojlanishiga xomiylik qilib, bozorlar, karvonsaroylar, savdo rastalari va do'konlar barpo etdilar, bozorlardagi savdo-sotiq jarayonini nazorat ostiga oldilar. XVIII asr oxirlarida Qo'qon xonligining o'z puliga ega bo'lishi savdo munosabatlarini rivojida muhim omil vazifasini o'tadi. Savdo-sotiq xonlik aholisi hayotining ajralmas qismi hisoblanib, yirik shaharlarda ikki va uch marta, katta qishloqlarda hamda bir nechta kichik qishloqlarni tutashtiruvchi hududlarda haftada bir marta bozorlar tashkil etilgan.

XVIII asr ikkinchi yarmida Qo'qon xonligida iqtisodiy islohotlarning o'tkazilishi va uning natijasida xonlik o'z puliga ega bo'lishi ham savdoni munosabatlari taraqqiyotida muhim omillardan biri vazifasini bajargan. Xonlik bozorlarida turli mahalliy og'irlik va uzunlik o'lchov birliklari bo'lganligi, bu yerda asrlar davomida shakllangan savdo madaniyati davom ettirilganligi, bu birliklar tarixiy taraqqiyotga qarab o'zgarib turganligini ko'rsatadi. Ichki va tashqi savdo munosabatlarining taraqqiy etishi natijasida xonlik hududiga Yevropa og'irlik va uzunlik o'lchov birliklari kirib kelgan.

Xonlik shaharlari yirik iqtisodiyot markazlar edi. Ularda istiqomat qiluvchi aholining asosiy mashg'uloti hunarmandchilik, savdo, qisman dehqonchilik va bog'dorchilikdan iborat bo'lgan.

Avvallari unchalik ahamiyati yuqori bo'lmagan, xonlik davrida yirik iqtisodiy markazlardan biriga aylangan shaharlardan biri Namangan hisoblanadi. XIX asr boshlariga kelib, Qo'qon xonligida iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri sifatida Namangan shahrining mavqei ortib bordi. 1803 yilda Norin daryosidan suv oluvchi Yangiariq kanalining

qazilishi va uni 1819 yili kelib Umarxon tomonidan kengaytirilishi qo‘riq yerlar o‘zlashtirilishiga va Namangan shahri yanada kengayishiga sabab bo‘ldi. Siyosiy va iqtisodiy jihatdan yuksalib borgan Namangan 1842 - 1845 yillarida mudofaa devori bilan o‘ralgan¹⁴⁷. Ma’lumotlarga qaraganda, XIX asr 20 - yillarida Namanganda tahminan 5000 uy bo‘lgan va ularda 25 mingdan ortiq aholi yashagan. XIX asr o‘rtalarida Qo‘qon xonligida bo‘lgan rus sharqshunosi V. V. Velyaminov-Zernov, Namangan shahri xonlik hayotida Qo‘qon va Toshkent shaharlari kabi muhim ahamiyat kasb etishi, yerlari asosan Yangiariq va Podsho Ota kanallaridan suv ichishi va shahar aholisining asosiy qismini Chig‘atoy urugiga mansub o‘zbeklar tashkil etishi xususida malumot keltirib o‘tgan¹⁴⁸.

Qo‘qon xonligi davrida tashkil topib, yirik savdo markazlaridan biriga aylangan shaharlardan yana biri Avliyoota bo‘lib, u Qo‘qon xoni Muhammad Alixon tomonidan 1826 - 1827 yillarda qurdirgan harbiy qal’a asosida rivojlangan. Bu yerda dastlab faqatgina harbiylar turgan bo‘lsa, asta-sekin chorva savdosi bilan shug‘ullanuvchi savdogarlar joylashgan. 1837 yil qal’ada qo‘y savdosi bilan shug‘ullanuvchi savdogarlarning "Namangan" deb ataluvchi ko‘chasi paydo bo‘lgan. Avliyoota asta-sekin kengayib, yirik savdo shahriga aylangan va bu yerda O‘rta Osiyoga mashhur "qozoq bozori" faoliyat yuritgan.¹⁴⁹

Qo‘qon xonligi davrida asos solingan va asta-sekin yirik iqtisodiy markazlardan biriga aylangan shaharlardan yana biri Shahrixon hisoblangan. Qo‘qon xoni Umarxon (1810 - 1822) ning zamondoshi Dilshodi Barnoning "Tarixi Muhojiron" asaridagi ma’lumotga ko‘ra, Umarxon Shahrixonga 1821- 1822 yillarda asos solgan¹⁵⁰. Umarxon yangi shaharga asos solganidan so‘ng, xonlikning turli hududlaridan hunarmandlarni ko‘chirib keltirgan va bu yerda savdoni rivojlantirish maqsadida savdogarlardan bir necha yil boj olmaslikni buyurgan. Shuningdek, Umarxon Shahrixonsoy kanalini qazdirganidan so‘ng, ko‘p yerlar o‘zlashtirilgan va Shahrixon yanada kengaygan. Tarixchi Mirzo

¹⁴⁷Зотов А., Якубов Б., Смирнов Н., Чабров Г. Города Ферганской долины - Т., 1963. - С. 140.

¹⁴⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских. // ИРГО. - СПб. 1854. - С. 42.

¹⁴⁹ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. 30-б.

¹⁵⁰ Ш.Воҳидов. Қўқон тарихнавислик мактабининг шаклланиши. Тар.фан.док...дисс. Т.1998.

Olim Mushrif, "Shahrixon obod bo'lib, g'allasi Xo'qand askariga kifoyat qilib, yana ziyodasi ombor qilinur edi", - deb yozgan edi.¹⁵¹

XIX asr boshlarida xonlikda siyosiy va iqtisodiy yuksalish davri boshlangan. Natijada, mamlakat shaharlarining mavqei ko'tarilishi bilan bir qatorda, Toshkent, Turkiston, Chimkent, Sayram kabi yirik siyosiy va iqtisodiy markazlar qo'shib olindi. Shuningdek, xonlikning chegara hududlarida Oqmasjid, To'qmoq, Pishpak va boshqa qal'alarga asos solindi. Toshkent O'rta Osiyoning yirik iqtisodiy markazlaridan bo'lib, xonlikning ichki va tashqi savdo aloqalarida muhim ahamiyat kasb etgan. Xonlikning Rossiya va qozoq dashtlari bilan savdo aloqalarida hamda mamlakat bozorlarini chorva bilan ta'minlashda Turkiston, Chimkent, Sayram va Oqmasjid shaharlari muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Shuni alohida qayd etish lozimki, xonlikning ayrim shaharlari yirik karvon yo'llarida joylashgan bo'lib, bu ularning taraqqiyotga erishishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ular jumlasiga Toshkent, Qo'qon, O'sh, Xo'jand, Turkiston, Chimkent shaharlarini kiritish mumkin.

Shaharlar - atrof qishloqlarda istiqomat qiluvchi aholining iqtisodiy farovonligi ko'tarilishida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Xususan, qishloq aholisi tomonidan yetishtirilgan mahsulotlar shahar hunarmandlari uchun xom-ashyo vazifasini o'tagan. O'z navbatida, shahar hunarmandlari tomonidan tayyorlangan mahsulotlarning asosiy iste'molchilari qishloq aholisi hisoblangan. Bu esa, qishloq aholisining hayot tarzini yaxshilanib borishiga va o'z navbatida shahar hunarmandchiligi taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Xonlik shaharlari yirik iqtisodiyot markazlar edi. Ularda istiqomat qiluvchi aholining asosiy mashguloti hunarmandchilik, savdo, qisman dehqonchilik va bog'dorchilikdan iborat bo'lgan.

Iqtisodiy markazlarning ko'payishi xonlik aholisining hayoti farovonlashishiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Shaharlarda hunarmandchilikning taraqqiy etib borishi natijasida ustaxonalarda atrofdagi qishloqlarda yetipggirilgan xom-ashyodan tayyor mahsulot ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Xonlikda ma'lum bir hunarmandchilik turining rivojlanganligi va o'ziga xos mahsulot turlari bilan alohida

¹⁵¹ Мирза Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.1995.

markazlar ajrala boshladi. Xususan, Qo‘qon qogoz, zargarlik buyumlari, egar va ot-aravalari, Toshkent qo‘shni dasht aholisi orasida talab katta bo‘lgan ipdan tayyorlangan matolari va hunarmandchilik buyumlari, Margilon va Xo‘jand ipak mahsulotlari, O‘sh va Andijon ko‘nchilik va chorvachilik mahsulotlari, Namangan bog‘dorchilik mahsulotlari va yog‘och buyumlari, Turkiston, Chimkent, Avliyoota, Sayram shaharlari chorva va chorvachilik mahsulotlari bilan ajralib turgan. Shaharlarda hunarmandchilikning taraqqiy etib borishi raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarilishini ham ko‘paytirdi. Natijada, mahalliy o‘troq aholi bilan bir qatorda cho‘l va tog‘ zonalarida yashovchi aholi xonlik hunarmandlari tomonidan tayyorlangan mahsulotlar bilan o‘z ehtiyojlarini qondira boshladi. Iqtisodiy markazlar sonini ko‘payib, hunarmandchilikning taraqqiy etib borishi qo‘shni xudud aholisini shaharlarga intilishini kuchayishiga olib keldi va etno-integratsion jarayonlarni tezlashtirdi.

Mamlakat bozorlariga shahar va qishloq aholisi dehqonchilik hamda hunarmandchilik mahsulotlari, tog‘li hudud aholisi va ko‘chmanchi chorvadorlar chorva va chorvachilik mahsulotlarini olib chiqqan. Mahalliy savdogarlar xonlikning chekka qishloqlariga borib, o‘sha hududda yetishtiriladigan yoki tayyorlanadigan mahsulotlarini arzon bahoda, ulgurjasiga sotib olgan va yirik shahar bozorlariga keltirgan. O‘z navbatida, hunarmandlarning mollarini sotib olib, o‘zlari bozorma-bozor, shaharma-shahar, qishloqma-qishloq sotib yuruvchi savdogarlar ham faoliyat yuritgan.

Bu davrda xonlikdagi to‘kin-sochinlik va arzonchilik haqida Muhammad Aziz Marg‘iloniy, - "Qo‘qon xonlari vaqtida Farg‘ona ahli orasida pul oz va narx arzonchilik edi. Yoz faslida bir arava xandalak ikki yarim tangadan 5 tangagacha turgan, bir arava qovun 3,5 tangagacha sotilgan, bir savat o‘rik uch miri va 1 tanga, bir chaksa gurunchning baxosi bir tangadan ikki tangagacha, bir chaksa toza un bir tangadan ziyodroq, toza pista ellik paysadan bir tangagacha, toza sariq mag‘iz yuz paysagacha, qandak o‘rik, sabzi va piyozni bir puldan olti pulgacha xarid qilinib, zo‘rg‘a ko‘tarib ketardingiz, bir tangaga 40 chaqa berur, bu chaqani hamyoningizga solib bozorga borib to kechgacha sarf qilishingiz mumkin va hammasi sarf bo‘lmasdan qaytib ham keladi" va yana "...bozorlarda

narxlar arzonligi uchun fuqarolar podsholik xaqklarini o'z vaqtida jamlab berolmasdan ko'p qiynalardilar", - deb yozgan edi.¹⁵²

Qo'qon shahri xonlikning yirik iqtisodiy markazi bo'lib, ichki savdoda ham muhim ahamiyat kasb etgan. Mahalliy aholi Qo'qon bozorlariga hunarmandchilik va shahar atroflaridan dehqonchilik mahsulotlarini olib chiqqan. Shuningdek, xonlikning turli hududlarida tayyorlangan va yetishtirilgan mahsulotlarning sarasi Qo'qon bozorlarida sotilgan. Qo'qon bozori Farg'ona vodiysiga qo'shni hududlardan kirib kelayotgan mollarning asosiy tarqatuvchi markazi bo'lib, uning bozorlarida xonlikning turli hududlaridan kelgan savdogarlarni ko'rish mumkin edi.

Qo'qondan Toshkentga xom-ashyo paxta, xom ipak hamda ipak va yarim ipak, ip matolar, xo'l va quruq mevalar, Qashqar va Xitoy mollari keltirilgan. Toshkent bozori - Xo'jand, Buxoro, Qo'qon, Marg'ilon ipak matolarining o'zaro raqobat qiladigan markaz hisoblangan. XIX asrning o'rtalarida Farg'ona vodiysidan Qo'qon orqali Toshkentga har yili 10-15 ming tuyada paxta, qog'oz, xom ipak va ipak matolar, quritilgan mevalar, Namangandan to'g'ridan-to'g'ri Toshkent bilan savdo qilish imkoniyatiga ega bo'lgani uchun har yili 500 tuyada quritilgan meva, 1000 tuyada ipak va ipak matolar, ro'yan bo'yog'i va boshqalar olib borilgan.¹⁵³ Namangan mevalari, Qo'qon, Xo'jandxonlik bozorlarida, xususan, Toshkentda "namanganniki" nomi bilan tanilgan. Shu asr boshlarida, Farg'ona vodiysidan har yili fevral oyidan aprelgacha paxta, oktabr va noyabr oylarida quritilgan mevalar orilgan karvonlar Toshkentga kelgan. Toshkent bozorida 1847 - 1848 yillarda 1 botmon¹⁵⁴ paxta 4 tillo, bir tuya paxta esa 9-10 tillodan baholangan. XIX asr 60 – yillarida Namangan bozorida paxtaning botmoni 15 tillo, 1871 yil oktabr oyida Qo'qon bozorida paxta pudi naqd pulga 17 tillo, 1 oyga nasiyaga 18 tilloga 121 sotilgan. Bu ma'lumotlar siyosiy vaziyatning yomonlashib borishi natijasida narx-navoning yildan-yilga ko'tarilib borganligini ko'rsatadi.

¹⁵² Мухаммад Азю Маргилоний. Тарихи Азизий. Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. - Т., Маънавият, 1999. - Б. 70 - 71.

¹⁵³ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. 42-б

¹⁵⁴ Ботмон - оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб, 1884 йилги маълумотларга кўра бир Қўқон ботмони 10 пудга ва 163,805 кг.га тенг бўлган.

XIX asrning birinchi yarmida Fargʻona vodiysiga Toshkentdan har yili 10 mingdan ortiq tuyada gʻalla, temir, poʻlat, choʻyan, mis va ulardan yasalgan buyumlar, shakar, charm, moʻyna va boshqa rus sanoat mollari, qozoq dashtlaridan chorva olib ketilgan. Qoʻqon xonligi davrida Fargʻona vodiysi - Toshkent savdo aloqalarida vodiylilik savdogarlar katta oʻrin tutgan boʻlib, ikki oʻrtadagi savdoning faqat 30 foizi toshkentlik savdogarlar hissasiga toʻgʻri kelgan. XIX asrning oʻrtalarida vodiydin Toshkentga 4 mln. 580 ming rubllik mol olib borilgan boʻlsa, Toshkentdan 2 mln 375 ming rubllik mol olib ketilgan. Bu davrda Toshkent va Qoʻqonning yillik savdo aylanmasi 7 mln. rublga teng boʻlgan.¹⁵⁵

Qoʻqon xonligi aholisining asosiy mashgʻulotlaridan biri ipakchilik boʻlib, ipakchilik markazlari Margʻilon, Namangan hisoblangan. Tayyorlangan pilla, xom ipak va ipak mahsulotlari xonlik bozorlariga va u yerdan qoʻshni mamlakatlarga olib chiqilgan. Ipakchilikning ilk mahsuloti hisoblangan pilla yangi yetishtirilgan xolatda baxorda va quritilgan xolatda kuzda bozorlarga keltirilgan. Xususan, Xoʻjandda (1871) yiliga 1000 pud atrofida pilla yetishtirilgan hamda bahorda pudi 7 rub. 60 kop.dan 12 rublgacha, kuzda 32 rubldan 38 rublgacha sotilgan¹⁵⁶.

Mahalliy aholi tomonidan tayyorlangan ipak turli navlarga ajratilgan va sifatiga qarab narx belgilangan. 1871 yil oktabr oyida Qoʻqon bozorida eng sifatli ipak hisoblangan "chilla" ning pudi 50 - 52 tillo, "tafil" 50 tillo, Qoʻqon kalavasi 28 - 30 tillo, sarnoq 3,5 - 4,5 tillodan sotilgan¹⁵⁷.

Ichki savdoda muhim oʻrin tutgan mahsulotlarning katta qismi toʻqimachilik mahsulotlari hisoblangan. Bu borada faol ichki savdo olib borilgan mahsulotlarining katta qismini boʻz (karbas) tashkil qilgan. Bu mato asosan astarlik uchun ishlatilgan va arshini Qoʻqon bozorida 4 - 6 kop., bosma - oddiy boʻz 5 - 6 kop.dan sotilgan. Rossiya istilosi arafasida Toshkent boʻzining 18 arshinli boʻlagi 1,5 tangadan 2,5 tangagacha sotilgan. Ichki savdoda boʻyalgan ipdan tayyorlangan yoʻl-yoʻl mato olacha ham muhim ahamiyatga ega boʻlgan va undan yaktak va choponlar tikishda foydalanilgan. XIX asr oʻrtalarida olachaning arshini

¹⁵⁵ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари.. 45-б.

¹⁵⁶ Ўша жойда

¹⁵⁷ Ўша жойда

Qo'qonda 10-15 kop., Toshkentda 8 arshinli bo'lagi 50 - 75 kop., bir bo'lagining jufti 2 tangadan sotilgan.¹⁵⁸ Xonlik hududida chit eng haridorgir matolardan hisoblangan. 1874 yilda Qo'qonda oliy navli qizil chitning bir bo'lagi 26 tangadan 1,5 tillogacha, xushvaqt (och qizil rangli chit) deb nomlanuvchi chit esa 4 - 5 oy muddatga qarzga 68 - 78 tangaga sotilgan. Qo'qon bozorlarida ipak gazlamalar hamda ip va ipak aralashgan matolar rang-barangligi bilan ajralib turgan. XIX asr o'rtalarida Qo'qon bozorida shoyi, duriya, beqasab, adras, banoraslarning arshini 70 – 95 kop.dan sotilgan. Atlas mahalliy bozorlarda yuqori baholangan bo'lib, XIX asr o'rtalarida poytaxt bozorida 12 arshin atlas 7 - 8 rublga baholangan. Vodiy shaharlarida tayyorlangan yarim ipak matolarning sifatlilari asosan Toshkent bozorlarida sotilgan. Ko'rsatilgan davrda, Toshkent bozorlarida Marg'ilonda ishlab chiqarilgan bir choponlik banoras 20 - 25 tanga, beqasam 14-18 tanga, adras 18-20 tangadan baholangan.¹⁵⁹

Qo'qon xonligining Turkiston, Chimkent, Avliyoota, Toshkent, Xo'jand va boshqa shaharlari Rossiya tarkibiga kir itilganidan so'ng, xonlik hududi asosan Farg'ona vodiysidan iborat bo'lib qoldi. Shunday bo'lsada, xonlik bozorlari Turkiston general-gubernatorligining shaharlari bozorlaridan mahsulotlar narxining arzonligi bilan ajralib turgan. XIX asr 60 - yillari oxirlarida Qo'qonda ipakning funti 3 rub. 50 kop., O'ratepada 4 rub. 40 kop., Toshkentda 5 - 6 rub., bug'doyning pudi Qo'qonda 20 - 30 kop., Toshkentda 50 - 60 kop., arpa Qo'qonda 10-15 kop., Toshkentda 40 kop., tarik Toshkentda 40 - 50 kop., Qo'qonda ikki barobar arzon, guruch Qo'qonda 50 kop., Toshkentda 1 rub. 10 kop., XIX asr 70 - yillarida paxta tolasi Toshkentda pudi 3 - 7 rub., Qo'qonda 50 kopdan 1 rub.gacha sotilgan.¹⁶⁰

O'rta Osiyo xonliklariga xos ravishda Qo'qon xonligi bozorlarida o'g'irlik xolatlari juda kam ro'y bergan va shunday xolat yuz bersa jiddiy jazo qo'llanilgan. Xususan, 1814 yil xonlikda bo'lgan F.Nazarovning yozishicha, qo'y o'g'irlagan kishining barmoqlari kesilgan va qaynab

¹⁵⁸ Мухаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. - Т., 1999. - Б. 71.

¹⁵⁹ Бобобёков Ҳ. Қўкон тарихи. - Т., 1996. - Б. 112.

¹⁶⁰ Ўша жойда

turgan chelakka tiqilgan hamda eshakka teskari o'tkazilib, bozor aylantirilgan. Tarozidan urgan kishi esa yalang'och holda bozorda qamchilab yurilgan. Bu kabi keskin chora-tadbirlar bozorlarda haridor va sotuvchilarni erkin harakat qilishlariga imkoniyat yaratgan.¹⁶¹

Qo'qon xonligining tashqi iqtisodiy aloqalari. XVIII asr boshlarida tashkil topgan Qo'qon xonligi O'rta Osiyodagi qudratli davlatlarning biriga aylana bordi. Buning natijasida mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy hayot iziga tushdi, ichki va tashqi savdo rivojlandi. Yangi bozorlar, savdo rastalari, do'konlar qurildi, mavjudlari ta'mirlandi. O'z navbatida savdo-sotiq jarayoni ham tartibga solindi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab siyosiy mavqeini tiklab olgan Qo'qon xonligi o'z puliga ega bo'ldi va tovar-pul munosabatlari nazorat ostiga olindi. Savdo xonlik iqtisodining ajralmas qismi hisoblanib, mamlakat uchun ham muhim daromad manbai bo'lgan.

Qo'qon xonligi Rossiya, qozoq dashtlari, Qashqar, Xitoy, Afg'oniston, Eron, Hindiston, arab mamlakatlari, Turkiya va boshqa davlatlar bilan faol savdo aloqalarini olib borgan.¹⁶²

Qo'qon xonligi bilan tashqi savdo aloqalariga ega mamlakatlardan biri Hindiston edi. Ikki davlat hududi bir biridan uzoqligi va karvon yo'llari bir necha mamlakatlar hududlaridan o'tishi savdo aloqalariga muayyan salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsada, bu aloqalar davom etavergan.

Qo'qon xonligidan Hindistonga asosan xom ipak, ipak va yarim ipak matolar, quritilgan mevalar, ro'yan, echki momigi jo'natilgan. Shuningdek, qo'qonlik savdogarlar tomonidan Hindistonga mahalliy hunarmandchilik mahsulotlaridan tashqari, Urta Osiyoning boshqa hududlarida tayyorlangan va Rossiya mollari ham olib borilgan. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, XIX asr 60 - yillarida o'rtalarida Qo'qon xonligidan yiliga Buxoro amirligi, Afg'oniston va Hindistonga 200.000 rubllik mol chiqarilgan. Ular ichida 8000 pud ipak ham bo'lgan.¹⁶³

¹⁶¹ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари.. 47-б

¹⁶² Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Қашкар ўртасидаги савдо алоқалари // "Қўқон асрлар силсиласида" Республика илмий-назарий анжумани.-Қўқон., 2004. -Б. 301-303.; Қўқон хонлигининг Шарқий Туркистон билан иқтисодий алоқаларида Марғилоннинг тутган ўрни // "Марғилон асрлар силсиласида" Республика илмий-амалий семинар материаллари. Фарғона., 2005. 77-80-бб

¹⁶³ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. 64-б.

Qo‘qon xonligida tayyorlangan ipakning «chilla» deb ataladigan navi Sharq mamlakatlarida, xususan, Hindistonda ham mashhur bo‘lgan. "Chilla" ipagining bahosi o‘sha davr uchun ancha yuqori bo‘lib, XIX asr 60 - yillarida Qo‘qon xonligi bozorlarida bir pudi 197 rub. 60 kop. dan sotilgan bo‘lsa, uning Buxoro bozorlaridagi narxi 240 rublgacha bo‘lgan hamda u Hindistonga ko‘plab olib ketilgan.¹⁶⁴

XIX asr 30 - yillarida Hindiston, Afg‘oniston orqali O‘rta Osiyoga kelgan ingliz ofitseri A.Berns ma‘lumotlariga ko‘ra, sifatli Qo‘qon ipagi Qobul orqali Hindistonga olib borilgan. 1867 yil Hindistonga Qo‘qon va Buxoro amirligidan 1000 tuyada ipak jo‘natilgan va uning og‘irligi o‘rtacha 12 ming pud atrofida bo‘lgan. Ipakning katta qismi Mo‘ltonda tayyor mahsulotga aylantirilgan va bir qismi Bombeyga jo‘natilgan. Bombeyda ipak savdosi samarali bo‘lib, bu port shahar orqali Qo‘qon ipagi Yevropa davlatlariga ham olib ketilgan.¹⁶⁵

Qo‘qon xonligidan Buxoro va Qobul orqali Hindistonga ip-kalava, xususan, Namangan kalavasi olib borilgan. Ingliz G. Morgan ma‘lumotlariga ko‘ra, XIX asr o‘rtalarida yiliga O‘rta Osiyo xonliklaridan Buxoro orqali Hindistonga 800 to‘p ipak, 6000 pud ipak mahsulotlari - kanaus, ro‘mol, dasturxonlar keltirilgan.¹⁶⁶

Hind savdogarlari Qo‘qon xonligidan oltin yombi va tilla tangalarni ham olib ketganlar.

V.V.Velyaminov-Zernov ma‘lumotlariga ko‘ra, XIX asr o‘rtalarida qorateginliklar xonlik bozorlariga mahalliy usulda tayyorlangan oltin yombilarni olib kelganlar va Qo‘qon bozorida Qorategin oltinining misqoli 16,5 tanga, kichikrog‘i 14,5tangadan sotilgan. Ba‘zi vaqtlarda bir misqol Qorategin oltinining narxi 18 tanga, kichikrog‘ining misqoli 16 tangaga sotilgan hamda bu oltinning katta qismi hind va afg‘on savdogarlari tomonidan harid qilinib Buxoro orqali vatanlariga olib ketilgan. Shuningdek, hindlarning Qo‘qon xonligi bozorlaridan mahalliy oltin va kumush tangalarni o‘z pullariga almashtirib, Hindistonga olib ketish holatlari ham ko‘plab uchragan. Xususan, D.I.Romanovskiy 1865 yilda

¹⁶⁴ Ўша жойда

¹⁶⁵ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари.. 66-б

¹⁶⁶ Ўша жойда.

hindlar Toshkent bozorida Qo‘qon va Buxoro oltin, kumush tangalarini qimmat narxda sotib olayotganliklari haqida ma’lumot bergan.¹⁶⁷

Hindistondan mosh rangdagi koshenil’ bo‘yog‘i ham keltirilgan bo‘lib, bu bo‘yokdan ham asosan ipakni bo‘yashda foydalanilgan. Hindistondan keladigan mollarning katta qismini choy tashkil etgan. Hindistondan Qo‘qon xonligiga keltiriladigan mahsulotlarning bir qismini mashhur Kashmir ro‘mollari tashkil qilgan. Hindiston va Qo‘qon xonligi savdo aloqalarining ijobiy samarasi sifatida XIX asrdayoq Marg‘ilon, O‘ratepa va Qo‘qonda Kashmir ro‘mollariga o‘xshash jun ro‘mollar to‘qish yo‘lga qo‘yilgan¹⁶⁸. Hindistonning Qashqar orqali Qo‘qon bilan savdo aloqalari ham ancha samarali va daromadli bo‘lgan. 1812 yil 7 mayda Rossiya imperiyasi generali Glazenapaning tatar savdogari Mehti Rafilov bilan uchrashuvidan so‘ng rus hukumatiga bergan hisobotida, Kashmir-Oqsu-Qo‘qon shaharlarining savdo aylanmasi yiliga bir necha million rub. bo‘lganligi haqidagi ma’lumoti buni tasdiqlaydi.¹⁶⁹

Rossiya hukumati 1868 yilda Turkiston general-gubernatorligi hududiga Yevropa mollari keltirishni ta’qiqlab qo‘ygan.¹⁷⁰ Shu sababli, Buxoro amirligi orqali Turkiston general-gubernatorligi hududiga o‘tgan karvonlar tazyiq ostiga olingan va ulardan katta mikdorda boj undirilgan.

Oqibatda, chetdan keltirilgan mahsulotlarning tannarxini oshib ketishi, Qo‘qon xonligiga Buxoro amirligi orqali ingliz va hind mollarini kirib kelishini kamayishiga, Qashqar orqali kirib kelishining kuchayishiga sabab bo‘lgan. Qo‘qon xonligi Afg‘oniston bilan ham faol savdo aloqalarini o‘rnatgan edi. Afg‘oniston shaharlari bilan Qo‘qon xonligini bog‘lovchi karvon yo‘llari asosan Buxoro amirligi hududidan o‘tgan va amirlik bozorlari orqali ham Afg‘oniston - Qo‘qon xonligi savdo aloqalari amalga oshirilgan. Buxoro amirligi orqali Afg‘onistonning Maymana, Saripul, Axcha, Andxoy, Qobul va Xirotd shaharlariga Qo‘qon xonligidan savdo karvonlari qatnagan. Shuningdek, Afgoniston va uning shaharlari O‘rta Osiyo xonliklari uchun muhim bo‘lgan tranzit yo‘lida joylashgan bo‘lib, ularning aksariyati Qo‘qon xonligining Hindiston, Eron, arab

¹⁶⁷ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари.. 67-б

¹⁶⁸ Ўша жойда.

¹⁶⁹ Ўша жойда

¹⁷⁰ ЎЗР МДА, И. 1 - фонд, 20 - рўйхат, 1394 - иш, 8 - варак.

mamlakatlari, Turkiya va Yevropa mamlakatlari bilan savdo aloqalarida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qo'qon xonligi Afg'oniston bilan Buxoro orqali o'tgan karvon yo'lidan tashkari Qorategin - Darvoz orqali Badaxshonga va u yerdan afg'on shaharlari va shimoliy Hindistonga olib boruvchi karvon yo'li orqali ham savdo qilish imkoniyatiga ega bo'lgan. Xonlikning Afg'onistonga eksport qiluvchi asosiy mahsuloti ipak hisoblangan. Bu davlat shaharlariga keltirilgan ipakning bir qismi mahalliy hunarmandlar tomonidan harid qilingan bo'lsa, katta qismi qo'shni mamlakatlarga olib ketilgan. Hindistonda bo'lgan yevropalik sayyohlar ma'lumotlariga ko'ra, XIX asr 50 - yillarida Xirotdan Shikorpurga oliy navli "Qo'qon ipagi" olib kelingan bo'lib, Qobulda ham eng sifatli ipak "Qo'qon ipagi" nomi bilan taniqli bo'lgan. Qo'qon xonligi Afg'onistonning Qashqar va Xitoy bilan savdo aloqalarida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Xonlik savdogarlari mahalliy mollar bilan bir qatorda Qashqar va Xitoy mollarini Buxoro amirligi orqali afg'on shaharlariga olib borgan. Xitoydan Afg'onistonga Qashqar va Qo'qon orqali choy olib kelingan bo'lib, bu choy dengiz orqali Xitoydan Hindiston va Afg'onistonga keltiriladigan choydan ta'mi bo'yicha ajralib turgan. Xitoydan keltirilgan choyning turli navlari Qashqar orqali Qo'qon savdogarlari vositachiligida Buxoro va Afg'onistonga ham olib kelingan¹⁷¹. O'rta Osiyoning bir qismini Rossiya tomonidan istilo qilinishi va Turkiston general-gubernatorligi hududida Yevropa mollariga cheklov joriy qilinishi Afg'onistondan mol kirib kelishini kamaytirgan.

Qo'qon xonligining Eron bilan savdo aloqalari Buxoro amirligi va Afg'oniston bozorlari hamda ularning hududidan o'tgan karvon yo'llari orqali amalga oshirgan. Biroq, O'rta Osiyo va Eron aholisi o'rtasidagi diniy kelishmovchilik ikki hudud savdo aloqalariga salbiy ta'sir ko'rsatgan. O'rta Osiyo savdogarlari Eron shaharlarida ko'plab to'siqlarga uchragan, fors savdogarlaridan O'rta Osiyo xonliklarida xristianlar kabi besh foiz miqdorida boj olingan. Natijada, asosan sunniy mazxabida bo'lgan o'rta osiyolik savdogarlar Eronga, shia mazxabida bo'lgan forslar esa O'rta Osiyo shaharlariga juda kam tashrif buyurganlar. Shuningdek,

¹⁷¹ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари..71-б

ikki hudud karvon yo'llari uncha uzoq bo'lmasa-da, g'oyat xavfli bo'lib, ko'chmanchi qabilalar xujumi ko'p kuzatilgan. Biroq, bu to'siqlarga qaramasdan ikki hudud o'rtasidagi muayyan savdo aloqalari mavjud bo'lgan. Xususan, N. Xanikov, XIX asr 40 - yillarida Erondan Mashhad orqali Buxoroga yiliga 4 marta, A. K. Geyns ma'lumotlariga ko'ra, shu davrda bir yilda bir marta karvon kelgan. Mashhaddan yo'lga chiqqan savdo karvonlari afg'on va Xuroson shaharlari orqali Buxoro, Samarqand, Xo'jand, Qo'qon, Yorkent, G'arbiy Xitoy va Kashmirgacha borgan. Qo'qon xonligidan Eronga asosan xom ipak, ipak gazlama va yarim ipak gazlamalar va xonlik hududi orqali hamda savdogarlari tomonidan Qashqar ipagi va ipak matolari, Xitoy chinni idishlari, attorlik mollari, choy va boshqalar olib borilgan. 1870 yilda Buxorodan Eronga 23 ming pud, ya'ni 2 mln. 120 ming rubllik ipak jo'natilgan va bu ipakning bir qismi Qo'qon xonligidan olib borilgan.¹⁷²

Xonlik savdogarlari Usmoniylar davlati (Turkiya) va arab shaharlariga savdo maqsadida borib turganlar. Ular arab mamlakatlari va Turkiya shaharlari bilan ham asosan Buxoro, Afgoniston yoki Xuroson, Eron hududlaridan o'tgan karvon yo'llari orqali savdo aloqalarini olib borganlar. Qo'qon xonligidan arab mamlakatlari va Usmoniylar davlati shaharlariga ipak va yarim ipak matolar, mahalliy hunarmandlar tomonidan tayyorlangan mahsulotlar va Xitoy mollari olib borilgan. Bu mamlakatlarga xonlik savdogarlarining har bir safari bir necha oylab, yillab davom etgan.¹⁷³

Qo'qonlik savdogarlar O'rta Yer dengizining sharqiy sohillarida joylashgan arab shaharlari bilan qizg'in savdo aloqalarini olib borgan. O'z navbatida, xonlik savdogarlarining arab hukmdorlari xizmatiga kirish jarayoni ham kuzatila boshlangan. Misr hukumatida O'rta Osiyodan kelgan savdogarning faoliyat olib borishi ikki mintaqada manfaatlari yo'lida savdo aloqalari olib borilishi uchun xizmat qilgan. Misrning poytaxti Qohira bozori va Iskandariya shahri portida ko'plab o'rta osiyolik, jumladan qo'qonlik savdogarlarni uchratish mumkin edi. Iskandariya porti Janubiy Yevropaga jo'natilayotgan Osiyo mollarining asosiy bandargohi

¹⁷² Кўқон хонлигида савдо муносабатлари..74-б

¹⁷³ Ўша жойда 77-б

hisoblanib, bu yerdan O'rta Osiyodan ham olib borilgan oynalar, gilam, echki terilari Yevropaga chiqarilgan. "Muntaxab ut-tavorix" asarining muallifi Muhammad Hakimxon to'ra Misrga qilgan safari chogida Qohira bozorida savdo ishi bilan yurgan ikki qo'qonlik savdogarni uchratgan¹⁷⁴. Bu shundan dalolat beradiki, Misr bilan aloqalar tufayli Qo'qon mollari Afrika qit'asiga va Misr portlaridan Yevropa mamlakatlariga chiqarilgan.

Tashqi savdoning taraqqiy etib borishi natijasida xonlikka bozorlariga zamonaviy Yevropa tajribalari ham kirib kela boshlagan. Xususan, XIX asr 60 - yillaridan boshlab xonlikning yirik shaharlarida turli savdo kompaniyalari tashkil etila boshlangan. Xususan, 1864 yil Solih Olimjonov va Muhammadjonovlar Qo'qonda manufaktura va paxta bilan savdo qiluvchi, 1870 yilda G'ofur Jabayev va Mirvohid ismli savdogar manufaktura, gilam, mo'yna, ipak va paxta bilan savdo qiluvchi kompaniya tashkil qilgan. Shuningdek, 1874 yil esa Bobokalon Ne'matullayev Qo'qonda choy bilan savdo qiluvchi savdo kompaniyasi ochgan. Bunday savdo kompaniyalarining tashkil etilishi natijasida, muayyan bir turdagi mahsulotlar savdosi bir kompaniyaning qo'liga o'tib o'tgan.¹⁷⁵

XVIII - XIX asr 70 - yillarida mavjud bo'lgan Qo'qon xonligi O'rta Osiyo xonliklari bilan bir qatorda, Rossiya, Xitoy, Qashqar, Hindiston, Afgoniston, Eron, arab mamlakatlari, Turkiya va boshqa hududlar bilan faol savdo aloqalarini olib borgan. XIX asr boshlarida Toshkent shahrining xonlik tarkibiga qo'shib olinishi Qo'qonning tashqi savdo aloqalari yanada rivojlanishiga sabab bo'lgan.

Qo'qon xonligining yirik - Qo'qon, Toshkent, Namangan, Marg'ilon, Andijon, O'sh va boshqa shaharlarida turli davlatlardan kelgan savdogarlarni va turli mamlakatlar mollarini uchratish mumkin bo'lgan. O'z navbatida xonlik hunarmandlari ishlab chiqargan mahsulotlar dunyoning ko'plab mamlakatlari bozorlariga olib borilgan.

Qo'qon xonligi Hindiston, Afg'oniston, Eron, Turkiya, arab va Yevropa mamlakatlari bilan asosan Buxoro amirligi va uning hududidan o'tgan karvon yo'llari orqali savdo aloqalarini olib borgan. Shuningdek,

¹⁷⁴ Хуршут Энвер. Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёхатлари. - Т., Фан, 1987. - Б. 32.

¹⁷⁵ Қўқон хонлигида савдо муносабатлари.. 82-б

Turkiya va arab mamlakatlari bilan qisman Rossiya hududidan o'tgan karvon yo'llari orqali, Xitoy va Hindiston bilan Qashqar va uning hududidan o'tgan karvon yo'llari orqali savdo aloqalari o'rnatilgan. O'z navbatida Qo'qon xonligi orqali Buxoro amirligi, Afg'oniston, Eron, arab mamlakatlari - Qashqar va Xitoy bilan savdo qilish imkoniyatiga ega bo'lgan. Qo'qon xonligining tashqi savdosida xonlik savdogarlari faol ishtirok etganlar va o'z navbatida tashqi savdoning samarasi o'laroq xonlik shaharlarida turli mamlakatlardan kelgan savdogarlarni tez-tez uchratish mumkin bo'lgan.

Tayanch tushunchalar:	tarixiy geografiya, xonliklar aholisi va mashg'ulotlari, xonliklar iqtisodi va iqtisodiy markazlar, tashqi iqtisodiy munosabatlar, Kitob bekligi, Denov bekligi, Karmana bekligi, Boysun bekligi, Sarijo 'y bekligi, Sherobod bekligi, beklik, noiblik, sajen, arshin, daryolar, verst, shaharlar, Xazorasp bekligi, Marg'ilon bekligi, Toshkent bekligi.
----------------------------------	---

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Xonliklar hududlari haqida ma'lumot bering
2. Buxoro xonligi iqtisodiy geografiyasi haqida ma'lumot bering.
3. Xiva xonligi iqtisodiy geografiyasi haqida ma'lumot bering.
4. Qo'qon xonligi iqtisodiy geografiyasi haqida ma'lumot bering.
5. Buxoro xonligi iqtisodiy markazlari va ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotdagi o'rni?
6. Buxoro amirligining iqtisodiy markazlari va ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotdagi o'rni?
7. Xiva xonligining iqtisodiy markazlari va ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotdagi o'rni?
8. Qo'qon xonligining iqtisodiy markazlari va ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotdagi o'rni?
9. Xonliklar aholisi va ularning mashg'ulotlari, xo'jalik turlari haqida ma'lumot bering.
10. Xonliklarning tashqi iqtisodiy aloqalari va tashqi munosabatlari haqida ma'lumot bering.

**MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN
TEST TOPSHIRIQLARI**

1. Buxoro amirligining hududi XIX asrda ... ming kv. km dan ortiqroq edi.

- A. 100
- B. 200
- C. 100
- D. 600

2. Buxoro amirligining chegarasi XIX asrda janubda qayergacha borgan?

- A. Pomir togʻlari
- B. Amudaryoning chap qirgʻogʻidan boshlanib, Sirdaryogacha
- C. Xiva xonligining chegarasigacha
- D. Kaspiy dengizigacha

3. Buxoro amirligining chegarasi XIX asrda sharqda qayergacha borgan?

- A. Pomir togʻlari
- B. Amudaryoning chap qirgʻogʻidan boshlanib, Sirdaryogacha
- C. Xiva xonligining chegarasigacha
- D. Kaspiy dengizigacha

4. Oʻrta Osiyo xonliklarida dehqonlar ijaraga olgan yerlari uchun hosilning bir qismi koʻp hollarda hosilning qancha qismini xiroj sifatida toʻlaganlar?

- A. 1\5
- B. 1\3
- C. 4\6
- D. A va B

5. Xiva xonligida ijaraga yer olgan dehqonlar qanday nom bilan atalgan?

- A. kadivar
- B. "yarimchi"
- C. "adra"
- D. "qoʻshchi"

6. Buxoro amirligining chegarasi XIX asrda gʻarbda qayergacha borgan?

- A. Pomir togʻlari
- B. Amudaryoning chap qirgʻogʻidan boshlanib, Sirdaryogacha
- C. Xiva xonligining chegarasigacha
- D. Kaspiy dengizigacha

7. XIX asr oʻrtalarida Buxoro amirli bilan chegaradosh boʻlgan?

- A. Eron. Afgʻoniston
- B. Qoʻqon, Xiva xonligi
- C. qozoq juzlari

D. ABC

8. XIX asrda Buxoroning yirik savdo-sotiq, hunarmandchilik markazlar hisoblangan shaharlarni belgilang?

- A. Buxoro, Shahrisabz, Samarqand, Qarshi, Kitob, Gʻuzor, Termiz
- B. Sherobod, Hisor, Koʻlob
- C. Vaxsh. Kofirnihon
- D. ABC

9. XIX asrda Buxoroning markaziy qismi Buxoro va Samarqand shaharlari joylashgan ... hisoblangan.

- A. Qashqadaryo vohasi
- B. Sirdaryo havzasi
- C. Zarafshon vodiysi
- D. ABC

10. XIX asrda Buxoroga hozirgi Tojikistondagi qaysi hududlar qarashii boʻlgan?

- A. Buxoro, Shahrisabz, Samarqand, Qarshi, Kitob, Gʻuzor, Termiz
- B. Sherobod, Hisor, Koʻlob
- C. Vaxsh. Kofirnihon, Panj daryolari vodiysidagi yerlar
- D. Murgʻob daryosi vohalaridagi joylar

11. XIX asrda Buxoroga hozirgi Turkmanistondagi qaysi hududlar qarashli boʻlgan?

- A. Buxoro, Shahrisabz, Samarqand, Qarshi, Kitob, Gʻuzor, Termiz
- B. Sherobod, Hisor, Koʻlob
- C. Vaxsh. Kofirnihon, Panj daryolari vodiysidagi yerlar
- D. Murgʻob daryosi vohalaridagi joylar

12. XIX asrda Buxoro amirligida nechta beklik boʻlgan?

- A. 40
- B. 27
- C. 45
- D. 34

13. Xiva xonligining hududi XIX asrda ... ming kv. kni dan ortiqroq edi.

- A. 300
- B. 200
- C. 400
- D. 130

14. Xiva xonligining hududi XIX asrda janubda qayergacha borgan?

- A. Eron

- B. Amudaryoning chap qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryogacha
- C. Qo'qon xonligining chegarasigacha
- D. Kaspiy dengizigacha

15. Xiva xonligining hududi XIX asrda sharqda qayergacha borgan?

- A. Pomir tog'lari
- B. Buxoro amirligi
- C. Qo'qon xonligining chegarasigacha
- D. Kaspiy dengizigacha

16. Xiva xonligining hududi XIX asrda g'arbda qayergacha borgan?

- A. Pomir tog'lari
- B. Buxoro amirligi
- C. Qo'qon xonligining chegarasigacha
- D. Kaspiy dengizigacha

17. Xiva xonligining hududi XIX asrda shimolda qayer bilan chegaradosh bo'lgan?

- A. Eron, Afg'oniston
- B. Qo'qon
- C. Qozoq juzlari
- D. ABC

18. Xiva xonligining XIX asrdagi yirik shaharlarini belgilang?

- A. Xiva, Kat, Yangi Urganch
- B. Hazorasp, Qo'ng'iroq, Xo'jayli
- C. Vaxsh, Kofirnihon
- D. A va B

19. XIX asrda Xiva xonligida nechta beklik bo'lgan?

- A. 40
- B. 27
- C. 45
- D. 34

20. XVIII asrning boshlarida asosan, Farg'ona vodiysi va Sirdaryoning quyi qismigacha bo'lgan hududlar... dan ajrab, mustaqil davlat - Qo'qon xonligi tashkil topdi.

- A. Xiva xonligidan
- B. Buxoro xonligidan
- C. Qozoq juzlaridan
- D. A va C

21. Qo'qon xonligining hududi XIX asrda sharqda qayergacha borgan?

- A. Sharqiy Turkiston
- B. Qorategin, Ko'lob, Darboz, Shog'non singari tog'li o'lkalarni
- C. Xiva xonliginiig chegarasigacha
- D. Buxoro amirligi va Xiva xonligigacha

22. Qo'qon xonligining hududi XIX asrda g'arbda qayergacha borgan?

- A. Sharqiy Turkiston
- B. Qorategin, Ko'lob, Darboz, Shog'non singari tog'li o'lkalarni
- C. Xiva xonliginiig chegarasigacha
- D. Buxoro amirligi va Xiva xonligigacha

23. Qo'qon xonligining hududi XIX asrda janubda qayergacha borgan?

- A. Sharqiy Turkiston
- B. Qorategin, Ko'lob, Darboz, Shog'non singari tog'li o'lkalarni
- C. Xiva xonliginiig chegarasigacha
- D. Buxoro amirligi va Xiva xonligigacha

24. Qo'qon va Buxoro amirligi bilan tez-tez to'qnashuvlar bo'lib turgan hududlar?

- A. Sharqiy Turkiston
- B. Qorategin, Ko'lob, Darboz, Shog'non singari tog'li o'lkalarni
- C. Xiva xonliginiig chegarasigacha
- D. Buxoro amirligi va Xiva xonligigacha

25. XIX asrda Qo'qonning yirik savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniy markazlar hisoblangan shaharlarni belgilang?

- A. Qo'qon, Toshkent, Andijon, Marg'ilon
- B. Namangan, O'zgan, O'sh
- C. Pishpak, Turkiston. Chimkent
- D. ABC

26. ... ga kelib Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari aholisining etnik tarkibi bir-biriga yaqin bo'lib, ularda asosan o'zbeklar yashagan.

- A. XVIII asr oxirlari
- B. XIX asrning o'rtalari C. XVII asr o'rtalari
- D. A va B

27. Qaysi davrda Buxoro amirligining aholisi soni 2 million atrofida bo'lgan?

- A. XVIII asr oxirlari
- B. XIX asrning o'rtalari
- C. XVIII asr o'rtalari
- D. A va B

28. XIX asr o'rtalarida Xiva xonligining aholisining soni qancha edi?

- A. 3 millionga yaqin
- B. 900 ming
- C. 800 ming
- D. 4500 ming

29. XIX asr o'rtalarida Qo'qon xonligining aholisining soni qancha edt?

- A. 3 millionga yaqin
- B. 900 ming
- C. 800 ming
- D. 4500 ming

30. XIX asrda O'rta Osiyo xonliklari qanday davlat edi?

- A. industrial
- B. agrar
- C. agrar - industrial
- D. industrial - agrar

II. O'RTA OSIYONING XIX ASR O'RTALARI-XX ASR BOSHLARI TARIXIY GEOGRAFIYASI

- 1. Turkiston general gubernatorligi**
- 2. Sirdaryo viloyati**
- 3. Farg'ona viloyati**
- 4. Samarqand viloyati**
- 5. Yettisuv viloyati**
- 6. Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati**
- 7. Turkiston general gubernatorligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot**
- 8. XX asr boshlarida amalga oshirilgan ilmiy ekspeditsiyalar tomonidan Turkiston tarixiy geografiyasining yoritilishi**

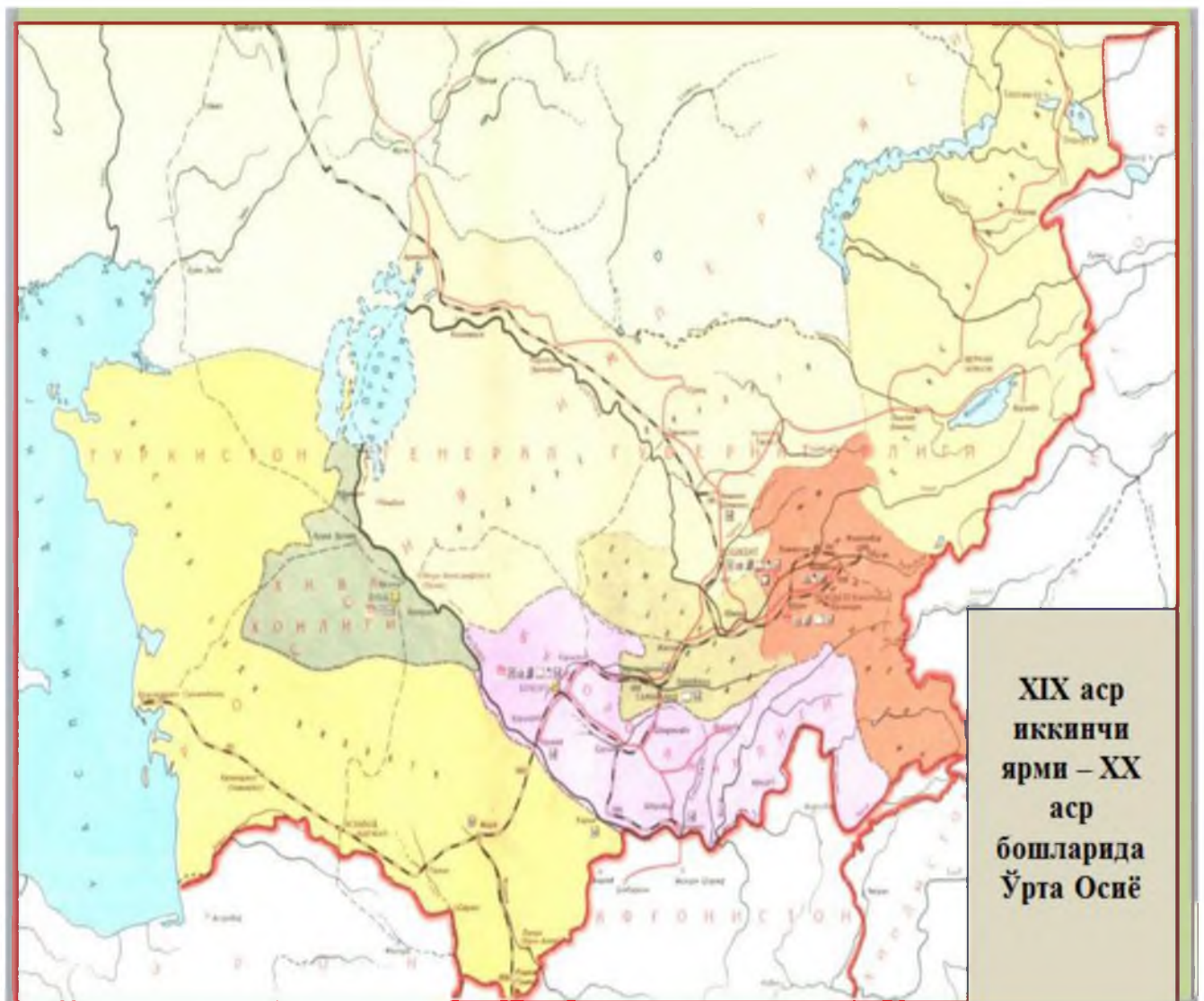
1. Turkiston general gubernatorligi

O'rta Osiyo xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va mustamlakaga aylantirilishi hamda podsho Rossiyasining Turkistonda olib borgan mustamlaka siyosatiga doir manbalar boy va salohiyatlidir. Bu manbalarni bir necha xilga bo'lib o'rganishimiz mumkin. Manbalar orasida eng ishonarli va nufuzli hisoblanganlari mahalliy tarixchilarimiz tomonidan XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida yaratilgan. Ular orasidan Muhammad Solix Toshkandiyning «**Tarixi jadidi Toshkand**», Avaz Muhammad Attor Xukandiyning «**Tarixi Jahonnamoyi**», Muhammad Yunus Toibning «**Tarixi Aliquli Amirlashkar**», Mullo Holiboy Mambetovning «**Urus lashkarlarining Turkistonda tarixi 1269-1281 sanalarda qilgan futuxotlari**», Mullo Olim Maxmudxojaning «**Tarixi Turkiston**», Niyoz Muhammad Xuqandiyning «**Tarixi Shohruxiy**», Ibratning «**Tarixi Farg'ona**», Muhammad Yunus Bayoniyning «**Shajarai Xorazmshohiy**» va boshqa bir qator asarlarini alohida ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Bu manbalar bilan bir qatorda O'zbekiston Respublikasi **Markaziy Davlat arxivida** saqlanayotgan ko'plab hujjatlar, rus harbiyolari va tarixchilari tomonidan

yoziq qoldirilgan asarlar va hujjatlar ham mavzuni o'rganishda muhim manbalar bo'lib hizmat qiladi. Biroq bu asarlar va hujjatlarni o'rganishda ularga tanqidiy nuqtai nazardan yondashib, haqqoniy va holis xulosalar chiqarish maqsadga muvofiqdir.

XIX asr o'rtalariga kelib chor Rossiyasi va Angliya davlatlarning mustamlakachilik siyosatidagi manfaatlari O'rta Osiyoda to'qnashdi. Har ikki davlatning Turkistonga bo'lgan qiziqishlari bundan ancha avvalroq boshlangan bo'lib, har ikki davlat ham Turkistonni o'z manfaatlari doirasiga kiritishga harakat qilardilar. XIX asr boshlaridanoq Angliya o'zining Hindiston va Afg'onistondagi mulklaridan turib o'zbek xonliklari bilan savdo-sotiq va diplomatik aloqalarini boshlab yubordi. Angliya siyosatchilari Rossiyaning o'zbek xonliklari bilan tobora iqtisodiy jihatdan yaqinlashib borayotganidan tashvishga tushib, xonliklarning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishidan xavsirardi. O'z navbatida Rossiya ham Buyuk Britaniyaning Turkiston va Kaspiy dengizi sharqidagi yerlarni bosib olishdan tashvishga tushgan edi. Bu siyosiy o'yinda Angliyaning asosiy maqsadi o'zbek xonliklarini birlashtirib, Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishiga yo'l qo'ymaslik va shu bilan birga O'rta Osiyo bozorlarini egallashdan iborat edi. Angliya o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun XIX asr 30 - yillaridan boshlab O'rta Osiyo xonliklariga o'z elchilari va missionlarini yubora boshladi. **A. Berns, Stoddart, Konnoli, Abbot, Shekspir** kabi bir qancha ingliz missionerlari XIX asrning 30-50 yillari davomida bir necha bor o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun kelgan bo'lsalarda, ularning hammasi o'z maqsadlariga yeta olmadilar. XIX asr o'rtalariga kelib, Rossiya va Angliya o'rtasidagi raqobat va keskinlik chuqurlashdi. 1856 yil 19 martda har ikki davlat o'zaro keskinlikni yumshatish maqsadida bitim imzolaydi. Biroq bu bitim ham vaziyatning yumshashiga ta'sir ko'rsata olmadi. 1858 Hindistonda mustamlaka siyosatini amalga oshirish va Turkiston xonliklari bilan savdo aloqalarini kengaytirish ko'zda tutuvchi qarori va mahsus qo'mita tashkil etdi. Bu esa rus hukumatining qattiq tashvishga soldi va o'zbek xonliklarini bosib olish masalasini kun tartibidagi birinchi o'ringa olib chiqdi. Dastlabki harbiy harakatlar qo'qon xonligiga qarshi qaratildi. Rossiya imperiyasining keyingi yillaridagi olib borgan tashqi siyosati

Angliya bilan keskin vaziyatning yuzaga kelishiga olib keldi. Har ikki davlat ham yuz berishi muqarrar bo'lgan harbiy to'qnashuvning oldini olib, 1869 yilda muzokaralar o'tkazdi. Bu muzokaralar ikki davlat o'rtasidagi betaraf hududni aniqlab berishi lozim edi. Biroq Rossiya hukumati Angliyaning betaraf hudud Afg'oniston va O'rta Osiyo bo'lishi kerak degan talabiga qarshi chiqib, betaraf hudud Afg'oniston bo'lishi, yil

mart oyida Angliya parlamenti O'rta Osiyo esa Rossiya imperiyasi ta'sir doirasida bo'lishi kerak degan siyosatni ilgari surdi. Oqibatda bu masala ochiq qoldi. Keyinchalik Rossiyaning O'rta Osiyodagi bosqinchilik siyosatini kuzatib turgan Angliya hukumati vakili, Hindiston vitse-qiroli **Forsayt** 1873 yildi yashirincha Toshkentga keldi va Kaufman bilan uchrashib, Rossiyaning O'rta Osiyoni butunlay bosib olishga roziligini va

Afg'oniston betaraf hudud bo'lib qolishni bildirdi. Shu tariqa Angliya va Rossiya o'rtasidagi O'rta Osiyo masalasida yuzaga kelgan raqobatchilik rus diplomatiyasining ustunligi bilan tugadi. Biroq Angliyaning aralashuvi bilan Buxoro amirligi o'z mustaqilligini qisman saqlab qolishga erishdi.

Rossiya imperiyasi XIX asr boshlaridanoq Turkistonni hududiy – geografik, harbiy-siyosiy, ilmiy o'rganishga jiddiy kirishdi. 1803 yilda **Ivanov** boshchiligidagi dastlabki missiya xonliklar orasida harbiy, siyosiy, iqtisodiy jihatdan katta kuchga ega bo'lgan Buxoroga yetib keldi va amirlik haqida bir qancha ma'lumotlarni qo'lga kiritdi. 1920 yilda **A.F.Negri** boshchiligidagi o'z tarkibida olimlardan **G.Meyendorf**, **E.Eversman**, **Budrinlarga** ega bo'lgan ikkinchi missiya amirlik haqida ko'proq ma'lumot yig'ish uchun keldi. G.Meyendorf kelajakda rus qo'shinlarining Buxoroga harbiy bosqinchilik bilan kelganlarida foydalanishlari uchun butun tafsilotlarni o'zida mujasam etgan xaritalar tuzish bilan shug'ullandi. 1834 yilda Buxoroga yangi missiya yuborildi. Bu missiya mutlaqo josuslik maqsadidagi topshiriqlarni bajardi. Bu missiyaga turkiy tillarni va bu xalqlarning tarixini yaxshi bilgan qozon universitetining Sharqshunoslik fakulteti talabasi **P.CH.Demizon** rahbarlik qildi. Unga tatar mullasi Mirza Ja'far nomi bilan soxta pasport va diplomatligini tasdiqlovchi hujjat berildi. Unga yuklatilgan vazifa o'ta muhim bo'lib, Rossiya bilan Xiva o'rtasida urush kelib chiqsa Buxoro bunga qanday munosabatda bo'lishini aniqlashdan iborat edi. 1835 yilda praporshik **Vitkevich** maxfiy ko'rsatmalar bilan Buxoroga jo'natildi. 1839 yil aprelda Buxoroga muhandis – geolog, kapitan **Kovalevskiy** boshchiligidagi ekspeditsiya yuborildji va unga Turkistondagi mavjud oltin va boshqa ma'dan konlarini xaritalashtirish topshirildi. Shuningdek Buxoro amirligining geologik tuzilishi, Buxoroda oltin buyumlar bilan savdo qilishning ahvoli va amirlikning tashqi savdo munosabatlari haqida statistik ma'lumotlar to'plash vazifasi yuklatilgan edi. 1841 yil Buxoroga **N.Xanikov** boshchiligidagi missiya o'z tarkibida **N.Zalesov**, **Leman** kabi olimlar bilan birgalikda keldi va O'rta Osiyo flora va faunasini o'rganishga kirishdi. 1843 yilda N.Xanikov o'z safar natijalari haqida hisobot to'plab tashqi ishlar vazirligiga topshirdi va shu yiliyoq hisobot tegishli idoralar uchun yo'llanma sifatida «**Opisaniye Buxarskogo**

xanstva» nomi bilan kitob holida nashr etildi. Bu kitob Oʻrta Osiyoga yurish qiladigan qoʻshinning zobit va askarlariga tarqatish uchun Orenburg general – gubernatorligiga joʻnatildi. Kitobda Buxoro xaritasi, Samarqand shahri plani ilk marta eʼlon qilindi. 1842 yilda Buxoro amirligiga yuborilgan **K.Butenevga** yanada maxfiy topshiriq berildi. U bu topshiriqlarni qoyil qilib bajardi. Rus hukumatiga **«Buxoroga qoʻshin tortib borish imkoniyatlari»** deb atalgan maxfiy ish topshirdi. Unda amirlikni bosib olish mumkinligi aniq tavsiflab berilgan. Hukumatni va rus generallarini amirlikni tezroq bosib olishga undadi. Xuddi shunday missiyalar Xiva va qoʻqon xonliklariga nisbatan ham amalga oshirilgan. 1820 yilda kapitan **Muravyov** boshchiligidagi missiya Xiva xonligini bosib olish Rossiya uchun Buxoro va Hindistonga yoʻl ochadi va butun Oʻrta Osiyoni Rossiya taʼsirida ushlab turish imkoniyatini beradi degan xulosaga keladi va bu xulosalarga tayangan hamda Muravyovning maslahatlariga amal qilgan graf Perovskiy rus hukumatining roziligini olib, 1839 yil Xivaga yurish qiladi va toʻla magʻlubiyatga uchraydi. Yurish ishtirokchisi M.Ivanin **«Opisaniye zimnego poxoda v Xivu(1839-1840gg)»** nomli asarida Xiva xonligi ustidan tamomila oʻlim hukmini chiqarish va unga xatto kerak boʻlsa eklogik urush eʼlon qilish, yaʼni, Amudaryoni Kaspiy dengiziga burib yuborish takliflarini kiritadi. Bu gʻoyalari bilan rus mustamlakachilari shafqatsizlik borasida Chingizxondan ham oʻtib ketgan edilar. 1858 yil Oʻrta Osiyoga yuborilgan polkovnik **Ignatyev** boshchiligidagi missiya oʻz ishini tugatar ekan, «Oʻrta Osiyo xonliklari bilan teng asosdagi savdo va boshqa aloqalar foyda bermaydi. Elchilarni kutish va joʻnatishga ketadigan barcha harajatlarni harbiy yurishglarga sarflab, bu hududlarni bosib olish kerak» – mazmunidagi oʻta shovinistik va bosqinchilik ruhi yaqqol namoyon boʻlib turgan xulosalarni chiqaradi. Yuqoridagi kabi missiyalar va ekspeditsiyalar, elchiliklar yordamida Rossiya imperiyasi Oʻrta Osiyo xonliklari toʻgʻrisida koʻplab qimmatli maʼlumotlarga ega boʻldi. Xonliklar orasida birlikning yoʻqligi, ular oʻrtasida davom etib turgan qonli nizolardan foydalanib tezroq xonlikularni bosib olish rejasini ishlab chiqa boshladi va ularni amalga oshirishni eng tajribali rus generallariga topshirdi.

Rossiya imperiyasi Oʻrta Osiyo xonliklarini bosib olishi va uning bitmas tuganmas boyliklariga egalik qilishni bir asrlar avval oʻz oldiga maqsad qilib qoʻygan edi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun amaliy harakatlar Petr I davridayoq boshlangan edi. Bir necha bor amalga oshirilgan elchilik va josuslik maʼlumotlariga tayangan holda Petr I Oʻrta Osiyoni qoʻlga kiritish uchun dastlab qozoq juzlarini boʻysundirish va ulardan keyinchalik vosita sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Degan fikrni ilgari surgan edi. Turli yoʻllar bilan qozoq yerlariga kirib kelgan ruslar birin ketin zab etilgan yerlarda harbiy qalʼalar va istehkomlar koʻra boshladi. 1717 yilda qurilgan **Omsk**, 1718 yilda qurilgan **Semipalatinsk**, 1720 yilda qurilgan **Ust-Kamenogorsk**, 1735 (1742 -?) yil qurilgan **Orenburg** qalʼalari kabi mustahkam harbiy istehkomlar ruslarning bu yerdagi harbiy hukmronligi hali uzoq davom etishi va ular faqatgina qoʻlga kiritgan yerlar bilan qanoatlanib qolmasliklarni bildirardi. 1731-1740 yillar davomida **Kichik** va **Katta** qozoq juzlarining Rossiya tobeligiga oʻtish Rossiya imperiyasining Oʻrta Osiyoning ichki hududlariga bostirib kirishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yuzaga keltirdi. Yuqoridagi hududlarni qoʻlga kiritganlaridan soʻng, Rossiya davlati chegaralari bevosita oʻzbek xonliklari chegaralari bilan tutashib qolgan edi. Biroq Rossiyaning Yevropada yuzaga kelgan siyosiy vaziyat va tashqi davlatlari bilan harbiy harakatlarning olib borilishi Oʻrta Osiyo xonliklariga qarshi qaratilgan harbiy harakatlarini yana bir asr kechiktirishga majbur qildi. Bu davr mobaynida bosib olingan hududlarda erkparvar qozoq sultonlaridan biri Kenasari qosimov ruslarga qarshi ozodlik kurashlari olib boradi. Bu qoʻzgʻolonlarni bostirish uchun minglab qurolli kuchlarga ega boʻlgan general Obruchev, polkovnik Lebedev, Dushikovskiy, podpolkovnik Gorskiylar hech qanday natijaga erisha olmadilar. Bunda xulosa chiqarganrus hukumati bepayon qozoq dashtlarida koʻplab harbiy qalʼalar va istehkomlar koʻrishga kirishdi. Natija XIX asr oʻrtalariga kelib qozogʻiston hududlarida **60 ga yaqin harbiy** va **100 dan ortiq kichikroq istehkomlar** barpo etildi. Bu ishlarning hammasi kelgusida oʻzbek xonliklariga qarshi kurashga puxta tayyorgarlik koʻrilganligini bildirar edi. Chor Rossiyasining xonlikarga qarshi harbiy yurishlardan dastlabkilaridan biri 1839 yilda Xiva xonligiga

qarshi Orenburg general gubernatori graf Pervskiy tomonidan amalga oshirildi. 1839 yil 16 fevralda tasdiqlangan rejaga ko'ra Xivagacha bo'lgan 1300 chaqirim masofa uch oy ichida bosib o'tilishi lozim edi. 5333 kishilik armiya mahalliy aholining kuchli qarshiligiga duch keldi va 1045 kishi o'ldirildi, 609 kishi yarador bo'ldi. Harbiy yurish esa to'laligicha mag'lubiyatga uchradi. Keyingi yillarda ruslar xonliklar bilan chegaralarda kichik-kichik harbiy to'qnashuvlar bilan cheklangan bo'lsalarda, bu hududlarda o'z harbiy imkoniyatlarini kengaytirish va endi qo'qon xonligiga qarshi harbiy harakatlarni boshlashni maqsad qilib qo'ygan edilar. XIX asrning 50 - yillariga kelib Rossiya mohiyatiga ko'ra adolatsiz va bosqinchilik xususiyatiga ega bo'lgan mustamlakachilik yurishlarini qo'qon xonligiga qarshi faollashtirib yubordi va xonlikka qarshi rosmiyan urush harakatlarini boshlab yubordi. Deyarli o'rta asrlarga xos qurollanishga ega bo'lgan qo'qon xonligi zamonaviy quro-yarog'larga ega bo'lgan va Yevropadagi urushlarda katta tajriba orttirgan dahshatli dushmanga qarshi urushga kirdi. Bu vaqtga kelib qozog'iston hududlarini egallab olgan Rossiya imperiyasi harbiy qo'shinlari qo'qon xonligi hududlariga ikki yo'nalishda Orenburg harbiy okrugi va /arbiy Sibir harbiy okrugi tomonidan harbiy harakatlarni boshlab yubordi. 1851-1852 yillarda polkovnik **Karabashev** boshchiligidagi harbiy otryad **Ili** daryosidan kechib o'tib, **To'ychibek qal'asini** bosib oldi, Orenburg yo'nalishida mayor Engman **Yoqubbek Badavlat** boshchilik qilgan qo'qon xonligi sarbozlarini mag'lubiyatga uchratdi va yordamga yetib kelgan polkovnik Blaramberg otryadlari yordamida qushqo'rg'on, Chimqo'rg'on va Kumushqo'rg'on istehkomlarini qo'lga kiritib, vayron qildi. 1852 yilda xonlikning **Oqmachit** qal'asiga qilingan dastlabki hujumda mag'lubiyatga uchragan rus qo'shinlari 1853 yilda general-adyutant Perovskiy rahbarligida Oqmachitga ikkinchi marta hujum qildi. Shiddatli o'tgan janglardan so'ng Oqmachit qal'asi bosib olindi va unga "**Perovskiy forti**" deb nom berildi. qo'qon xonligi Oqmachitni qaytarib olish uchun 1853 yil avgustida ikki marta Toshkent hokimi **Shabdonxo'ja** boshchiligidagi qo'shin jo'natadi, biroq, bu qo'shinlarning barcha harakatlari muvaffaqiyatsiz tugaydi. 1854-1855 yillarda **Kaskelen** daryosi bo'ylarida Uzuneg'och mudofaalarida ham shiddatli janglar bo'lib

o'tadi. Bu janglarda Sulton Kenasarining o'g'li Sulton Sodiq katta jonbozlik ko'rsatib, ruslarga qarshi qaqshatqich zarbalar beradi. Biroq yordamga yetib kelgan general Kolpaokvskiy boshchiligidagi rus qo'shinlari hujumi natijasida Vatan himoyachilari mag'lubiyatga uchraydi. Shu vaqtda Ili vodiysini egallab olgan ruslar avvalgi Olma-Ota o'rnida **Verniy** istehkomini ko'radilar. 1858-1860 yillar davomida podpolkovnik Peremilskiy, polkovnik Simerman boshchiligidagi otryadlar **To'qmoq** va **Pishpek** qal'alarini bosib oldi va vayron qildi. 1861 yil

podsho Aleksandr II ishtirok etgan saroy kengashida qo‘qon xonligiga qarshi hujum harakatlarini kuchaytirish va uning ichkari hududlarga kirish masalalari ko‘rib chiqildi. Xonlikni bosib olish uchun yanada ko‘proq harbiy kuchlar safarbar etiladi. Natijada shu yilning o‘zidayoq **Oqsuv, Pishak, Choldevor qal’alari** ruslar tomonidan bosib olinadi.

1864 yilga kelib harbiy harakatlari yanada shiddatli tus oldi. Xonlikning ichkari hududlariga suqulib kirayotgan chor qo‘shinlari oldida **Avliyo ota, Turkiston, Chimkent, Toshkent** kabi qudratli harbiy kuchga va muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lgan shaharlar turardi. 1864 yil 1 may kuni **Avliyootaga** yetib kelgan polkovnik Chernyayev otryadlari shaharlarga qarshi shiddatli janglar olib bordi. Vatan himoyachilarining qattiq qarshiligiga qaramay shu yilning 4 iyunida ruslar tomonidan bosib olindi. 4 iyulda **Chinoz**, 11 iyulda esa **Manket** bosib olindi. Orenburg yo‘nalishi bo‘yicha harakat qilayotgan polkovnik Verevkin otryablari 1864 yil Turkiston shahrini qamal qildi. qattiq janglardan so‘ng 12 iyunda **Turkiston** shahri ham ruslar tomonidan bosib olindi. Navbatdagi shahar Chimkent edi. Chimkent shahri ikki yo‘nalishni birlashtiruvchi nuqta sifatida ham muhim ahamiyatga ega bo‘lsa, vatan himoyachilari uchun xonlikning ichkari hududlariga ruslarning kirib kelishiga to‘siq bo‘luvchi so‘nggi kuchli tayanch edi. Chimkent uchun jangga bosqinchilar ham, himoyachilar ham qattiq tayyorgarlik ko‘radilar. Avliyo ota va Turkistondan kelgan harbiy kuchlari iyul oyida Chimkentga hujum boshlaydilar. Vatan himoyachilari rus bosqinchiligiga qarshi kurashlarga rahbarlik qilgan eng mahoratli sarkarda Mullo Aliquli Amirlashkar boshchiligida ruslarga qaqshatqich zarba beradi va 22 iyul kuni mag‘lubiyatga uchragan rus qo‘mondonlari sulh so‘rab Aliquli Amirlashkargi murojaat qiladi. Amirlashkar ularga Oqmachit, Avliyoota, Turkiston shaharlarini qaytarish va 200 ming tillo tovon to‘lash sharti bilan omonlik beradi. Biroq ruslar ikki oy davomida qaytadan kuch to‘plab, Chimkentga qayta hujum qiladi. Shiddatli kechgan muxorabada ruslarning zamonaviy qurollari ustunlik qilib, himoyachilarni mag‘lubiyatga uchratadi. 22 sentabr kuni **Chimkent** bosib olinadi. 1864 yilning kuzida qo‘qonga qaytgan **Aliquli** davlat ishlari mashg‘ul bo‘ladi. 1 oktabrda general Chernyayevning Toshkentga hujum qilganligi haqidagi habar

qo‘qonga yetib borishi bilanoq 10 ming kishilik qo‘shin bilan Toshkent mudofaasiga o‘tlanadi. Bu vaqtda esa toshkentliklar Kush parvonachi va Mirzo Axmad boshchiligida ruslarga qattiq zarba berib, ularni Chimkentga qochishga majbur qiladi. Toshkentga yetib kelgan Aliquli Amirlashkar bu yerda bir muncha vaqt bo‘lib, Toshkent qal‘asini mustahkamlash va ta‘mirlash ishlarini amalga oshiradi. 4-6 dekabr kunlari esa ruslarni g‘aflatda qoldirib, 10 ming kishilik qo‘shin bilan bu vaqt ruslar qo‘lida bo‘lgan Turkistonga qarashli **Ikonga** yurish qilib, yuz boshi Serov boshchiligidagi otryadni mag‘lubiyatga uchratadi. Aliqulining bu yurishi rus generallari tomonidan urushlar davridagi eng ajoyib harbiy san‘at sifatida e‘tirof etilgan edi. Keyingi oylarda Amirlashkar tashqi siyosat va elchilik ishlari bilan mashg‘ul bo‘lib turgan vaqtda rus harbiylari Toshkentni bosib olishga tayyorgarlik qurayotgan edilar. Avvalgi mag‘lubiyatdan alamzada bo‘lgan rus generali M.G.Chernyayev 1865 yilning aprelida Toshkent bekligiga qarshili va shaharni suv bilan ta‘minlovchi **Niyozbek** qal‘asiga hujum qiladi. Ruslar bilan hozirgi qibray tumanidagi Do‘rmon, Uymovut atroflarida bo‘lib o‘tgan qisqa to‘qnashuvlardan so‘ng Niyozbek qal‘asi bosib olinadi. Bu voqea 29 aprelda sodir bo‘lgan va bunda shaharlik ayrim xoin kimsalar ruslarga yordam ko‘rsatgan edilar. Bosqinchilar shaharga kiradigan suvni Chirchiq daryosiga burib yuboradilar. Bu habar qo‘qonga yetishi bilanoq Aliquli Amirlashkar barcha harbiy kuchlarni olib Toshkent mudofaasiga o‘tlanadi. U Toshkentning Mingo‘rlik mavzesiga 8 may kechasi yetib keladi va ortiqcha tayyorgarliklarsiz 9 may erta tongdanoq ruslarga qarshi janglarni boshlab yuboradi. Salor arig‘i atroflarida bo‘lib o‘tgan jangda mudofaachilar dastlab ruslarga qattiq zarba berib ularni chekinishga majbur qiladilar, kunning o‘rtalariga yaqin ruslar zambaraklardan o‘q otib jangni boshlaydilar. Aliquli ham keyingi yillarda takomillashtirilgan xonlik zambaraklarining ruslarga qarshi o‘q otishlarini shaxsan o‘zi boshqarib boradi. Shu vaqtda uning yaqinida ruslarning zambarak snaryadi portlaydi va Amirlashkar og‘ir yarador bo‘ladi. Kunning ikkinchi yarmida u vafot etadi va bundan habardor bo‘lgan fitnachi qirg‘iz va qipchoq sarbozlari jang maydonini tashlab ketadilar. Mudofaa ishlarining butun og‘irligi shahar aholisi ustiga tushadi. Shahar ulamolarining say-

harakatlari bilan Buxoro amridan soʻralishi ham natijasiz tugaydi. Shaharliklar bosqinchilarga qarshi qattiq kurash olib boradilar. Biroq kuchlarning teng emasligi, oziq-ovqat va suvsizlik, qurol-yarogʻlarning kamligi mudofaachilarning magʻlubiyatiga sabab boʻladi. Ruslar 1865 yilning 16-17 iyun kunlari shiddatli janglar qilib, Toshkent shahrini bosib oladilar. Ruslar tomonidan bosib olingan joylarning barchasi Rossiya mulki eʼyon qilindi.

Jizzaxning bosib olinishi va erjar yonidagi magʻlubiyat amir Muzaffarxonning K.P. Fon Kaufman bilan sulh shartnomasi tuzish fikriga olib keldi va u Kaufmanga sulh shartnomasi imzolashni taklif qildi. Biroq, Kaufman amir Muzaffar oldiga ogʻir shartlarni qoʻygach, sulhdan umidini uzgan amir Muzaffar Turkiya sultoni Abdulazizxonga, Afgʻoniston amiri SHERALIXONGA va Turkmanlarga oʻz elchilarini yuborib, Rossiyaga qarshi kurashda harbiy madad soʻradi. Biroq bu elchiliklar ijobiy natijaga erisha olmadilar. Fon Kaufman Buxoro amiriga qarshi harbiy harakatlarni davom ettirib 1868 yil 1 may kuni Samarqandga qarshi kurash boshladi. Amirlik Rossiya imperiyasi harbiy qoʻshinlari oʻrtasidagi jang Samarqand yonidagi CHOʻPONOTA tepaligida boʻlib oʻtdi. qattiq va shiddatli tarzda kechgan harbiy toʻqnashuvdan soʻng, 2 may kuni Samarqanda shahri ruslar tomonidan bosib olindi. Oʻrta Osiyodagi yuz berayotgan voqealarni kuzatib turgan chet el ommaviy axborot vositalari bu voqealarni oʻz matbuotlarida yoritib oʻtdilar. Ulardan birida ruslar Samarqandni bosib olishi butun urushlar tarixida eng katta shovqshuvli voqea boʻldi, Jahongir Temur poytaxtning bosib olinishi rus qurolining qudrati deya baholangan boʻlsa, Samarqandning ruslar tomonidan bosib olinishi halqlarimiz uchun juda katta yoʻqotish boʻldi. Garchi amir qoʻshinlari magʻlubiyatga uchragan boʻlsalarda, halq urushni davom ettirish va bir tomchi qonlari qolguncha dushmanga qarshi kurashga harakat qiladilar. Samarqanda shahrini qaytarib olish uchun jang Zirabuloqda boʻladi. Zamonaviy qurol-yarogʻlar va 8000 dan ortiq qoʻshinga ega boʻlgan Kaufman amir Muzaffar qoʻshinlari bilan shiddatli janglar olib borishga majbur boʻladi. Buxoroliklar Zirabuloq jangida katta qaxramonliklar koʻrsatishga qaramay magʻlubiyatga uchraydilar. Zirabuloqda janglar davom etayotgan bir paytda qarshi, Kitob va Shahrizabz beklari oʻz qoʻshinlari bilan

Samarqandliklarga yordamga yetib keladilar va Samarqandda qoldirilgan rus garnizonini magʻlubiyatga uchratadilar. Bundan habar topgan Kaufman zudlik bilan Samarqandga yetib keladi va vatan himoyachilariga qarshi kurash boshlaydi. 1868 yilning 2 iyunidan boshlangan Samarqand qoʻzgʻolonida Kitob Begi Bobobek va Shahrisabz begi Joʻrabeklar katta jasorat koʻrsatadilar. Bu qoʻzgʻolon rus qoʻshinlari tomonidan 8 iyunda bostiriladi va juda koʻp begunoh shahar aholisi qirgʻin qilinadi. Samarqanda va Kattaqoʻrgʻonning bosib olinishi, Choʻponotp va Zirbuloqdagi magʻlubiyatlardan soʻng amir Muzaffar 1868 yil 23 iyunda general-gubernator Fon Kaufman bilan sulh tuzishga majbur boʻladi. Bunga koʻra amirlik oʻz mustaqilligini yoʻqotib, Samarqand, Kattaqoʻrgʻon, Zarafshon daryosining yuqori oqimidagi yerlardan mahrum etiladi va 500 ming oltin toʻlashga, mustaqil tashqi siyosat yuritmaslikka majbur etiladi. Bu voqealardan soʻng amirning katta oʻgʻli Abdumalik toʻra Joʻrabek, Bobobek, Sulton Sodiqlar bilan birgalikda ruslarga qarshi qattiq kurash olib boradilar. Ruslarga va amir Muzaffarga qarshi qaratilgan bu kurash rus harbiylar tomonidan bostiriladi. Buxoro amirligi esa bundan buyon Rossiya imperiyasining vassal davlatiga aylanadi.

Xiva xonligi va Rossiya imperiyasi oʻrtasidagi harbiy toʻqnashuvlar XIX asrning 30 yillari oxiridan boshlandi. Petr I tomonidan uyushtirilgan harbiy ekspeditsiyaning magʻlubiyatga uchraganligi bu davrga kelganda ham rus hukumatiga tinchlik bermasdi. Ular oʻzbek xonliklariga qilinadigan hujumlarning dastlabkilaridan birini Xiva xonligiga qarshi qaratishga intilib, 1839 yil boshlarida Orenburg general al-gubernatori graf Perovskiy boshchiligida Xiva xonligiga qarshi harbiy harakatlarni boshlab yubordilar. Biroq bu harbiy harakat Xivaliklar tomonidan magʻlubiyatga uchratildi va graf Perovskiy sharmandalarcha ortga qaytishga majbur boʻldi. Natijada rus hukumati harbiy-siyosiy doiralari tomonidan Xiva xonligi “Boʻysunmagan Oʻrta Osiyo jazoiri” deya eʼtirof etildi. Bundan xulosa chiqargan rus hukumati Xiva xonligini bosib olishga shishilmadi. 1868 yil Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro amirligi boʻysundirilgach, Xiva xonligi imperiyaga qarashli uchta harbiy okrug-Turkiston, Orenburg va Kavkaz harbiy okruglari qurshovida qoldi. Shuningdek "Orol" harbiy flotiliyasi ham kuchaytirilgan holda Xiva

xonligiga qarshi bo'lish mumkin bo'lgan janglar uchun tayyorlab qo'yildi. Xonlikka qarshi harbiy harakatlarni boshlashdan avval rus harbiylari xonlikka eltuvchi barcha yo'llar, joylar, xonlikning harbiy qudrati va imkoniyatlarini batafsil o'rganib chiqdilar. Xonlikka qarshi harbiy harakatlar uchun 12 mingdan ortiq harbiy askarlar tayyorlandi. Xiva xonligiga qarshi harbiy harakatlar 1873 yil bahorida boshlandi. Bu yurishda ishtirok etayotgan barcha harbiy kuchlarning bosh qo'mondoni etib general-gubernator Fon Kaufman belgilandi. Bu harbiy harakatlarda ishtirok etayotgan Orenburg harbiy okrugi qo'shinlariga general Verevkin, Mingqishloq otryadiga polkovnik Lomakinlar boshchilik qilishdi. "Orol" flotiliyasiga qarashli "Samarqand", "Perovski" kemalari va uchta barchja ham yurishlarda ishtirok etdi. General Kaufman urush harakatlarini boshlar ekan bunga bahona qilib Xiva xoni Muhammad Rahimxon II tomonidan xonlik hududlarda mavjud ruslardan iborat qullarni ozod qilmasligini ko'rsatadi. Ruslarning hujumi haqida habar eshitish bilanoq xon amaldorlar bilan mashvarat o'tkazadi va Kaufmanning yo'lini to'sish uchun Matmurod devonbegini qo'shin bilan jo'natadi. qo'ng'irot yo'nalishi bo'yicha hujum qilayotgan general Verevkinga qarshi esa Eltuzar inoq jo'natiladi. Xiva xonligi sarbozlari va ruslar o'rtasida dastlabki to'qnashuv 10-11 may kunlari Uchuchoq yaqinida bo'lib o'tadi va devonbegi qo'shinlari mag'lubiyatga uchraydi. 18 mayda esa Kaufman qo'shinlari Amudaryodan kechib o'tadi. Bosqinchilar hujumini kuchaytirib borib, 23 may kuni Xazorasp qal'asini egallab oladilar. qattiq janglardan so'ng birin-ketin qo'ng'irot, Xo'jayli va boshqa qal'alar bosib olinadi. 1873 yil 29 may kuni esa xonlik poytaxti Xiva shahri ham ruslarga taslim bo'ladi. Bu vaqtda mag'lubiyatga uchrayotganligini payqagan Muhammad Rahimxon II Izmiqshur tarafga qochib ketagan edi. Xonning nomidan muzokaralar olib bormoqchi bo'lgan Otajon to'ra va Amir to'ralarni Kaufman qaytaradi va faqatgina xon bilan muzokaralar olib bormoqchi ekanligini bildiradi. Bu orada xon saroyi talon-taroj qilinib, ko'plab qimmatbaho boyliklar, nodir qo'lyozmalar imperiya markaziga jo'natiladi. General Kaufman va Muhammad Rahimxon II o'rtasida muzokaralar Gandimiye qishlog'ida o'tkaziladi. Gandimiye shartnomasi deb nom olgan bu hujjatga asosan Xiva xonligi Rossiya

miperiyasining vassaliga aylantiriladi va xon huzurida saroy amaldorlari va rus qo'mondonlaridan iborat kengash (devon) tuziladi. Bu devon Xiva xonligining barcha sohalari faoliyatini kuzatib borishi va nazorat qilishi lozim edi. Shuningdek, shartnomaga ko'ra Xiva xoni siyosiy huquqlaridan va tashqi mustaqil siyosat yuritishdan mahrum etildi, quyi Amudaryoning o'ng sohilidagi yerlar Rossiya mulki deb e'lon qilindi va bu yerda Rossiyaga qarashli Amudaryo bo'limi tashkil etildi. Xonlikka 2 million 200 ming so'm miqdorda tovon puli to'lash yuklatildi. Shu tariqa Xiva xonligi ham Rossiya imperiyasining mustamlakachiligi siyosati yo'lida bo'ysundirildi.

Xiva xonligi bosib olingach, xonlikka qarashli bo'lgan hududlarda yashovchi turkman qabilalariga ham tovon puli to'lash yuklatildi. Tovuq miqdori turkmanlarga 310500 so'm bo'lsa, yevmutlarga 106 ming so'm kumush miqdorida belgilandi. Tovuq pulini to'lashdan bu urug'lar va qabilalar bosh torta boshladi. Bunga javoban esa rus hukumati tovon puli to'lashdan bosh tortgan oilalarning mol-mulkklarini talash va barcha oila a'zolarini qirib tashlash haqida ko'rsatma berdi va turkmanlarga qarshi jazo otryadlarini kuchaytirdi. Bu jazo otryadlariga general Golovochev boshchilik qildi. Tovuq to'lashdan bosh tortib o'z joylaridan ko'chib ketayotgan turkmanlar 1873 yil 9 iyul kuni general Golovochev qo'shinlariga olmachi ariq mavzesida duch kelib qoldi va barchasi qirib tashlandi. Bu barcha turkmanlarga qattiq g'azab uyg'otdi. Ular Xiva xonligi bilan aloqalarini uzdilar va ruslarga qarshi oxirigacha kurashishga qasamyod qildilar. 14 iyuldan 15 iyulgacha kechasi jazo otryadlari turkmanlar turgan joyga hujum uyushtirdilar 700 ga yaqin kishini o'ldirdilar. 17 iyul kuni Kukchuk mavzesida 3000 aravada cho'lga ketayotgan karvon odamlari ham rus jallodlari tomonidan qirib tashlandi. Turkmanlarning ruslarga qarshi g'alayonlari rosmama milliy-ozodlik harakteridagi kurash tusini oldi. Katta harbiy kuchlar bilan rus hukumati turkmanlarga qarshi kurashni 1881 yilgacha davom ettirish majbur bo'ldi. Bundan katta harbiy tajribaga ega bo'lgan rus generali Skobelev o'zining shafqatsizligi bilan nom chiqardi. U turkmanlarning Gukdepe (Ko'ktepa) qal'asini yer bilan yakson qildi va harbiy jazo ekspeditsiyasi vaqtida 40000 kishini qatl qildirdi. Shu tariqa o'z erki uchun

kurashgan turkman halqi ham zo'rlik bilan rus imperiyasi hukmronligiga bo'ysundirildi.

Bu davr mobaynida qo'qon xonligida ham siyosiy keskinliklar saqlanib qoldi. Turkiston general-gubernatorligi Qo'qon xonligini Rossiyaning vassaliga aylantirish siyosatini ilgari surdi va 1868 yil 13 fevral kuni polkovnik Shaufusni qo'qon xoni Xudoyorxon bilan shartnoma imzolash uchun muzokaralarga yubordi. Shu kuni tuzilgan shartnomaga ko'ra qo'qon xonligi Rossiya imperiyasining vassal davlatiga aylantirildi. Bu shartnomaning imzolanishi xonlikda katta noroziliklarning boshlanishiga sabab bo'ldi. Bir tomondan siyosiy keskinlik, ikkinchi tomondan soliqlarning oshib ketishi oqibatida yuzaga kelgan iqtisodiy qiyinchiliklar halqning Xudoyorxondan noroziligining oshib ketishiga sabab bo'ldi. Xudoyorxonga qarshi qurolli kurashga aylanib ketgan harakatga Po'latxon nomi bilan mashhur bo'lgan Mullo Isxoq Xasan o'g'li boshchilik qildi. Tarixchi X. Bobobekov Po'latxon qo'zg'olonining borishini uchta davr va olti bosqichga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi. Bunga ko'ra birinchi davr 1873 yil bahoridan 1875 yil avgustigacha: Ikkinchi davr- 1875 yil avgusti 1876 yil fevralgacha: Uchinchi davr 1876 yil mart-dekabr oylarini o'z ichiga oldi. 1873 yil bahorida asosan qirg'izlardan iborat qo'zg'olonchilar qipchoqlar bilan birgalikda xonga qarshi harakatlari olib bordilar. 1874 yil bahoriga kelib qo'zg'olonga o'troq aholi ham qo'shildi va qo'qon xonligining turli viloyatlarida qo'zg'olonlar avj olib ketdi. Bahor va yoz oylarida kuchaygan qo'zg'olon kuz oylariga kelib bir oz susaydi. qo'zg'olonning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari bo'lgan dexqonlar xo'jaligi ishlari bilan band bo'ldilar va qo'zg'olonning susayishiga sababchi bo'ldilar. 1875 yil bahoriga kelib yana avj oldi. Endi qo'zg'olonga rahbarlik vazifalarini Xudoyorxonning nabirasi Nazarbek va Po'latxon bajara boshladilar. qorategin va O'zgan atroflarida harakat qilayotgan qo'zg'olonchilarga qarshi Xudoyorxon Abdurahmon Oftobachi, Iso Avliyo va Sarimsoqlar boshchiligida qo'shin jo'natdi. Biroq yuborilgan qo'shin Abdurahmon Oftobachi va Iso Avliyo boshchiligida qo'zg'olonchilar tomoniga o'tib ketdi. 1875 yilning 18 iyulida esa xonning o'g'li Nasriddinbek ham qo'zg'olonchilar tarafiga o'tdi. Yuzaga kelgan

qaltis vaziyat Xudoyorxonni general Kaufmandan yordam so‘rashga majbur qildi. qo‘zg‘olonchilar tomonidan O‘sh, Asaka, Namangan, Andijon bosib olindi. 20 iyulda esa xonning ukasi Sulton Murodbek ham qo‘zg‘olonchilar tarafiga o‘tib ketdi. Shu kuni xon yordam so‘rab Kaufmanga maktub bitdi. Biroq ruslarning tezda yetib kelmasligiga ishonmagani uchun qochib ketish harakatiga tushdi. 22 iyulda xonning ikkinchi o‘g‘li Muhammad Aminbek ham qo‘zg‘olonchilar tarafiga o‘tib ketdi. Xudoyorxon A.A.Vaynberg va M.D. Skobelevlar hamroxligida qo‘qondan Xo‘jandga qochdi va u yerdan Toshkentga keldi. U kaufman bilan uchrashgandan so‘ng Orenburgga jo‘natildi. Keyinchalik u yerdan qochishga muvaffaq bo‘lgan Xudoyorxon xajga bordi va ortga qaytishda 1886 yilda Afg‘onistonda vafot etdi. Po‘latxonni qo‘llab quvvatlagan va u tomonga o‘tgan barcha sarkarda va amaldorlar, xonning o‘g‘illari va qarindoshlari Po‘latxonni «valiahd» deb tan olgan edilar. Biroq xon qochib ketgach, taxtga Nasriddinbek o‘tirdi. Bu esa Po‘latxonning Nasriddinbekka qarshi kurash boshlashiga sabab bo‘ldi. Xonlikdagi kuchlar ikki qismga ajralib qoladi. Yuzaga kelishi muqarrar bo‘lib qolgan fuqarolar urushining odini olish maqsadida Abdurahmon Oftobachi kuchlarni birlashtirish va ruslarga qarshi kuyish maqsadida g‘azavot urushi e‘lon qiladi. Po‘latxon bu kurashga ochiqdan-ochiq qarshi chiqmasada, o‘zining katta janglardan torta boshladi. Xonga va amaldorga qarashli bo‘lgan yer-mulklarni halqqa bo‘lib bera boshladi. Bu esa xonlikda Po‘latxonning harbiy-siyosiy mavqei kuchayishiga sabab bo‘ldi. Shu bilan birga milliy-ozodlik kurashlari ham olib borildi. Kurashlar natijasida Toshkentdan 40 km masofada bo‘lgan Parkentgacha bo‘lgan yerlar ruslarda ozod etildi. Bundan qattiq tashvishga tushgan rus hukumati 1875 yil 9 avgusti qo‘qon xonligiga qarshi urush e‘lon qildi. Bu kurashda Kaufman «bo‘lib tashla, hukmronlik qil» aqidasi ga amal qildi. 1875 yil 22 sentabr kuni Marg‘ilonda Nasriddinbek va Kaufman o‘rtasida shartnoma imzolanib, Nasriddinbek o‘zining Rossiyaga tobe ekanligini bildirdi. Bu shartnomada ko‘zda tutilishicha, Sirdaryoning o‘ng sohilidagi yerlar, Namangan, Chust Rossiya ixtiyoriga o‘tdi va xonlik 2 million so‘m tovon to‘lash majburiyatini oldi. Bu yerda tashkil etilgan Namangan bo‘limiga M.D.Skobelev boshliq etib tayinlandi. Bu voqealardan so‘ng

qo'zg'olonchilar yana Nasriddinxonga qarshi kurashni kuchaytirib yubordilar. qo'zg'olon eng kuchaygan Andijon shahriga ruslar hujum uyushtirdilar va 2 sentabrdan 5 oktabrgacha bo'lib o'tgan janglardan so'ng shahar qonga botirildi. Valixon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar qo'qonni ishg'ol qildilar, Nasriddinxon bu yerdan qochib ketdi. Botir To'ra va Iso Avliyo Namanganni ozod qilish uchun kurashdilar. Keyingi kunlarda qo'zg'olonchilar tomonidan Beligchi, Andijon, Marg'ilon, O'ratepa, qo'rg'ontepa va boshqa joylar egallab olinib, bu yerlarda Pulatxonning hukmronligi o'rnatildi. Rus hukumati qo'qonda bo'layotgan voqealarni daxshat bilan kuzatib turardi. Ular qo'zg'olonchilarga zarba berish va xonlikni qo'lga kiritish maqsadida «Ikki suv orasi operatsiyasi» nomli tadbir ishlab chiqidilar. Bunga ko'ra qo'zg'olonchilarni Norin va qoradaryo oralig'ida o'rab olib, mag'lubiyatga uchratish ko'zda tutilgan edi. Asosiy zarba esa Andijonga qaratilgan edi. 1876 yil 8 yanvarda rus qo'shinlari general Skobelev boshchiligidagi Andijonga yurish boshladi. Shu yilning yanvar-fevral oylarida bo'lib o'tgan janglar natijasida qo'zg'olonchilar mag'lubiyatga uchratildi. 18 fevraldan 19 fevralga o'tar kechasi Po'latxon xoinlar tomonidan ushlab olindi va rus xukumtiga topshirildi. 1 mart kuni esa Marg'ilon Bozorida dorga osildi. Kaufmanning Skobelevga bergan ko'rsatmasiga ko'ra qo'qon xonligi butunlay tugatildi va uning o'rnida Turkiston general gubernatorligiga qarashli Farg'ona viloyati tashkil etildi. Shu tariqa asrlar davomida mavjud bo'lib turgan qo'qon xonligi davlat sifatida tarix sahnasidan butunlay o'chirildi va uning davlatchilik faoliyatiga barham berildi. XIX asrning o'rtalaridan faollashgan Rossiya imperiyasining mustamlakachilik harbiy bosqinchilik siyosati natijasida ikki o'zbek xonligi Rossiyaning vassal davlatlariga aylantirildi va bu yerlarda mustamlaka idora usuli qaror topdirildi.

1867 yilda harbiy vazir Milyutin Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Vaqtli Nizom loyihasini podsholik vazirlar qo'mitasi taqdim etdi va bu qo'mita tomonidan tasdiqlangan ushbu loyiha qonun sifatida kuchga kiritildi. Bunga ko'ra markaziy fuqarolik va harbiy boshqaruv tizimi to'laligicha general gubernator ko'liga topshirildi. U ayni vaqtning o'zida Turkiston harbiy okrugi bosh qo'mondoni ham edi. Markaziy davlat

boshqaruvidan boshqaruvning eng quyi pogʻonalarigacha hokimiyat harbiy qoʻliga topshirildi. Bu boshqaruv tizimi Turkiston oʻlkasi va aholisini har tomonlama mustamlakachilik sirtmogʻiga solish bilan mashgʻul boʻldi va ayrim oʻzgarishlar bilan 1917 yilga qadar davom etdi.

Turkiston general-gubernatorligida joriy qilingan boshqaruv usuli mahalliy aholi ustidan toʻla nazorat qilish imkonini bera oladigan tarzda qilib tashkil etilgan edi.

1867 yil iyulda tashkil etilgan Turkiston general-gubernatorligi imperiya harbiy vazirligi nazorati ostida boʻlib, u tarkibiy jihatdan viloyatlar, uездlar va volostlarga boʻlingan edi. XX asr boshlariga kelib Turkistonda “general-gubernatorlik” boshqaruv tizimi toʻlaligicha qaror topdi.

1886 yilga qadar Turkiston oʻlkasi (1886 yilgacha Turkiston general – gubernatorligi) quyidagi toʻrtta “Boshqaruv toʻgʻrisidagi vaqtli Nizom” loyihalari asosida, jumladan

1. Sirdaryo va Yettisuv viloyatlari – 1867 yilgi Vaqtli Nizom asosida;

2. Zarafshon okrugi - Turkiston general – gubernatorligi birinchi gubernatori general K.P.fon Kaufman tomonidan 1868 yilda ishlab chiqilgan Vaqtli Nizom asosida;

3. Amudaryo boʻlimi – 1874 yilda ishlab chiqilgan Vaqtinchalik tartiblar asosida boshqarilgan boʻlsa, shu oʻrinda yana bir hujjat haqida ham maʼlumotlar keltirib oʻtiladi, yaʼni, 1873 yil 26 avgustda K.P.fon Kaufman “Amudaryo okrugini boshqarish toʻgʻrisida vaqtli Nizom”ni tasdiqladi. Bu Nizomga koʻra Amudaryo boʻlimida Rossiya imperiyasi hokimiyatini taʼminlovchi lavozim egasining xizmat vakolatlari va majburiyatlari, Amudaryo boʻlimining maʼmuriy-hududiy boʻlinishi, boshqaruv apparatining tuzilishi, boshqaruvdagi amaldorlarning xizmat vaziflari kabilarni tartibga solish belgilab qoʻyilgan edi.¹⁷⁶

4. Fargʻona viloyati – 1873 yilgi tasdiqlanmagan Nizom loyihasi asosida boshqaruv amalga oshirilgan.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Ниязматов М. Статус Хивинского ханства в составе Российской империи. <http://xorazmiy.uz>

¹⁷⁷ Шушкова М.Е. Реформа управления Туркестанским краем в начале XX в.: разногласия между Петербургом и Ташкентом. <http://shosh.uz>

Markaziy o'lk boshqaruvi general gubernatori, uning Kengashi va mahkamasidan iborat bo'lgan.

Turkiston general gubernatori o'z qo'lida harbiy va fuqarolik hokimiyatini birlashtirgan edi. Ayni vaqtning o'zida u podsho noibi, harbiy okrug qo'shinlari qo'mondoni, Yettisuv kazak qo'shinlari qo'mondoni, bosh mirshab va bosh prokuror vazifalarini ham o'z qo'lida birlashtirgan edi.

Turkiston general gubernatori Rossiyaga vassal hisoblangan Buxoro amirligini Rossiya imperator siyosiy agentligi (1885-1917) va Xiva xonligini Amudaryo bo'limi (1873-1918) boshliqlari orqali nazorat qilingan. O'lk boshqaruvining eng dolzarb masalalari general gubernatorlik kengashi tomonidan hal etilgan. Bu kengash o'z tarkibiga

harbiy guernator, sud palatasi raisi, prokuror, okrug shtabi boshlig'i, general gubernator yordamchisini kiritgan edi.

Shuningdek, markaziy boshqaruvda to'rt mahkamadan iborat general gubernator mahkamasining ham o'рни katta bo'lgan. Birinchi bo'lim ma'muriy va nazorat ishlarini, ikkinchi bo'lim bosh boshqarmaning moliyaviy xo'jalik ishlarini, uchinchi bo'lim soliqlar, shaharlar mablag'lari va boshqaruvga doir loyihalar tayyorlash ishlarini nazorat qilgan bo'lsa, to'rtinchi bo'lim mahsus bo'lim bo'lgan. Bu bo'lim 1886 yilgacha faoliyat yuritgan va harbiy hamda adliya vazirliklari ko'rsatmalariga ham amal qilmagan. General gubernatorning diplomatiya idorasi Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Afg'oniston va Qoshg'ar bilan munosabatlarini muvofiqlashtirish ishlari bilan shug'ullangan. General gubernator mahkamasi ixtiyorida Turkiston ommaviy kutubxonasi, Toshkent muzeyi, markaziy arxiv, «Turkestarskiye vedomosti» va «Turkiston viloyatining gazeti» gazetalari va bosmaxona ham bo'lgan.

Turkiston o'lkasi markaziy bosh boshqarmasida general gubernatorga bo'ysunmaydigan adliya, moliya, ziroat va davlat mulklari vazirliklariga qarashli idoralar ham bo'lgan va ular to'g'ridan-to'g'ri podshoga bo'ysungan. Turkiston general gubernatorligi beshta viloyatdan iborat bo'lib, ular Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yettisuv va Kaspiyorti viloyatlari edi. Viloyatlar podsho tomonidan tayinlangan harbiy gubernatorlar ixtiyorida bo'lgan. Bir vaqtning o'zida ular viloyat harbiy qo'shinlari qo'mondoni vazifasini ham bajarganlar. Viloyatdagi ma'muriy, politsiya va sud hokimiyatlari ham harbiy gubernatorlarga bo'ysungan.

Viloyatlar o'z navbatida uezdlariga bo'lib boshqarilgan. Uezdlar uezd boshliqlari tomonidan idora etilgan. Viloyatlar tarkibi quyidagi tartibda bo'lingan.

Sirdaryo viloyati Toshkent, Avliyoota, Kazalinsk, Perovsk, Chimkent;

Farg'ona viloyati Marg'ilon, Andijon, O'sh, Qo'qon, Namangan;

Samarqand viloyati Jizzax, Xo'jand, Samarqand;

Yettisuv viloyati Verniy, Kopal, Lersin, Pishpak, Prjevalsk;

Kaspiyorti viloyati Ashxobod, Krasnovodsk, Mang'ishloq, Marv, Tajan, uездlariga bo'lingan.

Bulardan tashqari Turkiston general gubernatorligi tarkibiga kiruvchi **Amudaryo bo'limi** ham mavjud bo'lib, u 1873 yilda Rossiya imperiyasi va Xiva xonligi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng Xiva xonligidan tortib olingan hududlarda tashkil qilingan, **Amudaryo bo'limi** – Turkiston general- gubernatorligi tarkibidagi ma'muriy-hududiy birlik (1873-1917 yy). Rossiya podsho hukumati Xiva xonligini bo'ysundirgach (1873 y), Amudaryoning so'l qirg'og'ida yashovchi qoraqalpoqlar xonlik tarkibida qoldi, o'ng qirg'og'idagilar esa imperiya tobeligiga o'tkazildi. Bu joyda 1873 yilda Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi Amudaryo okrugi, 1874 yildan Amudaryo bo'limi tashkil etildi. 1886 yilga kelib, Amudaryo bo'limi Sirdaryo viloyatiga kiritildi. Bo'lim hududida 95 ming qoraqalpoq, 55 ming o'zbek, 40 ming qozoq va 16 ming turkman istiqomat qilgan. Amudaryo bo'limi SHo'roxon va Chimboy degan ikki qismdan iborat bo'lib, Biybozor, To'rtko'l, Tomdi, Shayx Abbos Vali, Mingbuloq, Soriboy, Chimboy, Nukus, Davqaron, Ishim, Naupir, Ko'kko'l, Qo'ng'iro't, Toldi va Kegayli (bo'lis)larni o'z ichiga olgan. Amudaryo bo'limining yer maydoni 111,5 ming km² ni tashkil qilgan.

1868 yilda Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlar natijasida buxoro amirligidan tortib olingan hududlarda tashkil qilingan **Zarafshon okrugi** alohida maxsus okrug statusiga ega bo'lgan, bunday mavqega ega okruglar Rossiya imperiyasida 2 ta bo'lgan (ikinchisi Chernomorsk okrugi). Uездlar uchastkalarga bo'lib idora qilingan. Uchastkalar esa o'z navbatida mahalliy ma'muriy amaldorlar (oqsoqollar, mingboshilar, biylar) boshqaradigan ma'muriy hududlarga bo'lingan.

Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi va Turkiston general gubernatorligi xaritasi

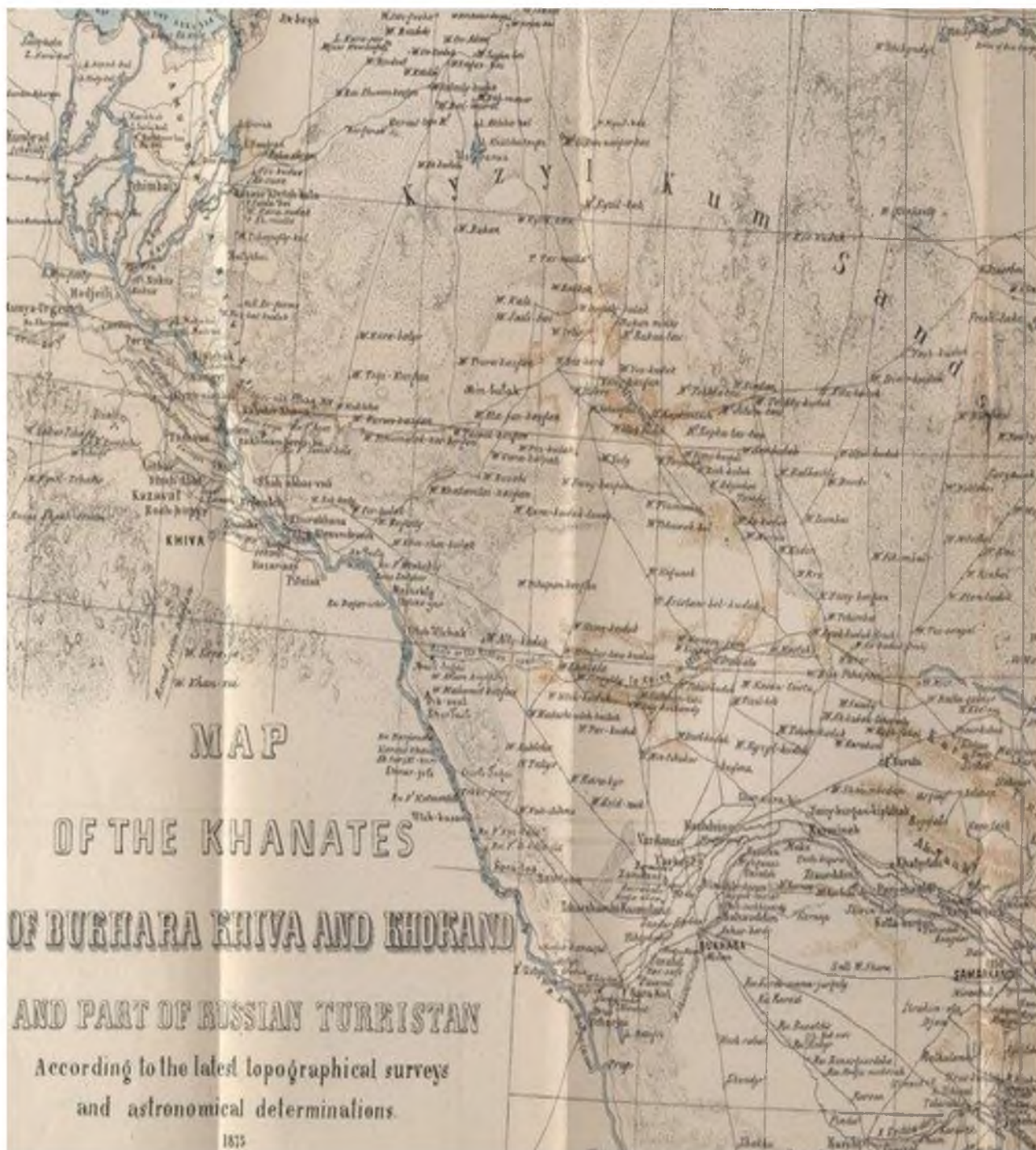
Buxoro amirligi, Xiva Qo‘qon xonliklari mustaqil davlatlar bo‘lib, XIX asrning 60-70 yillarida uzoq davom etgan harbiy to‘qnashuvlardan so‘ng Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olindi. 1867 yilda imperiya tomonidan bosib olingan o‘zbek xonliklari hududlarida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Bu davrda O‘rta Osiyoga tarkibida Rossiya geografiya jamiyati olimlari va mutaxassislari bo‘lgan bir necha o‘nlab elchiliklar, ekspeditsiyalar yuborilgan holda o‘zbek xonliklarining tabiiy va siyosiy xaritalarini yaratish masalasi ham qo‘yilgan bo‘lib, kartografiya va harbiy topografiya sohalarida bir qator ishlar amalga oshirildi, O‘rta Osiyoning barcha hududlari, jumladan Orol dengizi va uning atroflari ham tadqiq qilindi va bu borada ma‘lum natijalarga erishildi. Biroq bu xaritalar orasida amerikalik sayohatchi Yudjin Skayler tomonidan yaratilgan O‘rta Osiyo xaritasi alohida o‘rin tutadi.

O‘zbek xonliklarining shu vaqtdagi hududlari va Turkiston general – gubernatorligiga qarashli bo‘lgan joylar keyinchalik amerikalik diplomat, yozuvchi, olim va sayohatchi Yudjin Skayler tomonidan XIX asrning so‘nggi choragida xaritalashtirilgan. 1873 yilda AQSH diplomatik idorasining kotibi sifatida Sankt-Peterburgda faoliyat olib borayotgan Yudjin Skayler (1840–1890 yy) rus hukumatining taklifi bilan O‘rta Osiyoga sayohat qiladi.

8 oy davom etgan sayohati davomida Yudjin Skayler juda katta hajmdagi geografik ma‘lumotlar to‘plash bilan birga o‘zining ilmiy izlanishlari yuzasidan AQSH Davlat departamentida ilmiy ma‘ruza qildi. Keyinchalik uning ma‘ruzasi va to‘plagan ma‘lumotlari umumlashtirilgan holda 1876 yilda AQSH va Buyuk Britaniyada ikki jildlik kitob tarzida nashrda chiqarildi¹⁷⁸.

Yudjin Skaylarning Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi va Turkiston general gubernatorligi tasvirlangan xaritasi esa 1875 yilda alohida bosib chiqarildi.

¹⁷⁸ Юджин Скайлер. "Туркестан: записки о путешествии в Русский Туркестан, Коканд, Бухару и Кульджу". 1876.

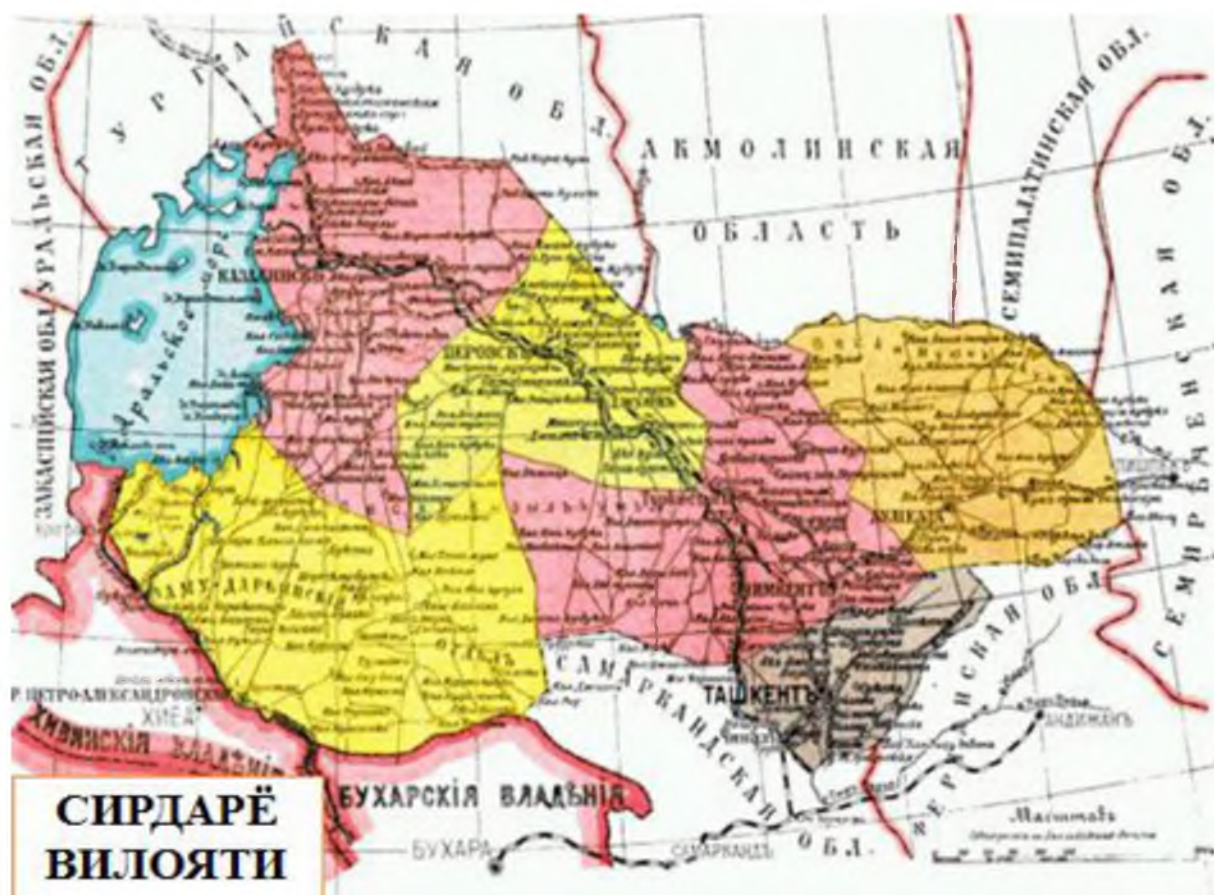

Yudjin Skaylerning Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi va Turkiston general gubernatorligi tasvirlangan xaritasi. 1875 yil.

1. Sirdaryo viloyati

Sirdaryo viloyati 1867 yil 11 (23) iyulda rasman tashkil etilgan, hududlari asosan Rossiya imperiyasi va Qo‘qon xonligi o‘rtasidagi harbiy to‘qnashuvlardan so‘ng bosib olingan va Qo‘qon xonligidan tortib olingan yerlarda tashkil etilgan, viloyatning ma‘muriy markazi Toshkent shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 452840,0 vyorst² (504700 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisoblash natijalariga ko‘ra 1478398 kishidan iborat bo‘lib, aholisining asosiy ko‘pchilik qismini asosan o‘zbeklar, tojiklar va qozoqlar tashkil qilgan.

Sirdaryo viloyati xaritasi

2. Farg‘ona viloyati

Farg‘ona viloyati 1876 yil 5 (17) mart kuni rasman tashkil etilgan, hududlari asosan Rossiya imperiyasi va Qo‘qon xonligi o‘rtasidagi harbiy to‘qnashuvlardan so‘ng bosib olingan va Qo‘qon xonligidan tortib olingan yerlarda tashkil etilgan, viloyatning ma‘muriy markazi Skobelev (Farg‘ona, Qo‘qon) shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 121141,0 vyorst² (160141 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisoblash natijalariga ko‘ra 1572214 kishidan iborat bo‘lib, aholisining asosiy ko‘pchilik qismini asosan o‘zbeklar va tojiklar tashkil qilgan.

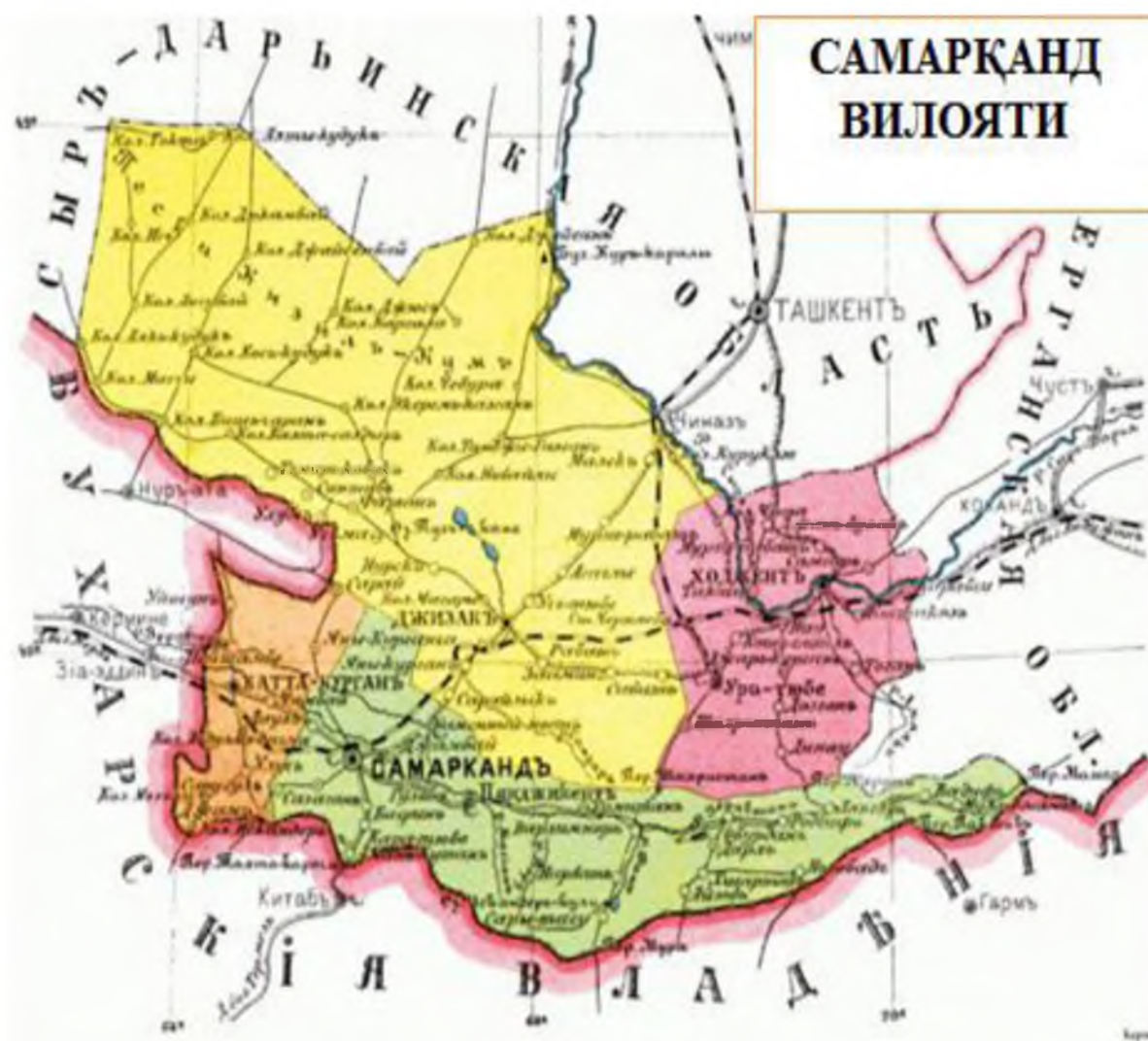
Farg‘ona viloyati xaritasi

3. Samarqand viloyati

Samarqand viloyati 1887 yil 1 (13) yanvarda rasman tashkil etilgan, hududlari asosan Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi oʻrtasidagi harbiy toʻqnashuvlardan soʻng bosib olingan va Buxoro amirligidan tortib olingan yerlarda tashkil etilgan, viloyatning maʼmuriy markazi Samarqand shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 60 597 vyorst² (68962 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisoblash natijalariga koʻra 860021 kishidan iborat boʻlib, aholisining asosiy koʻpchilik qismini asosan oʻzbeklar va tojiklar tashkil qilgan.

Samarqand viloyati xaritasi

4. Yettisuv viloyati

Yettisuv viloyati 1867 yil 11 (23) iyulda rasman tashkil etilgan, hududlari asosan Rossiya imperiyasi va Qo‘qon xonligi hamda qozoq juzlari o‘rtasidagi harbiy to‘qnashuvlardan so‘ng bosib olingan va tortib olingan yerlarda tashkil etilgan, viloyatning ma‘muriy markazi Verniy (Olmaota) shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 347910,0 vyorst² (402200 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisoblash natijalariga ko‘ra 987863 kishidan iborat bo‘lib, aholisining asosiy ko‘pchilik qismini asosan o‘zbeklar va qozoqlar tashkil qilgan. 1924 yil 27 oktabrda Yettisuv viloyati tugatilgan.

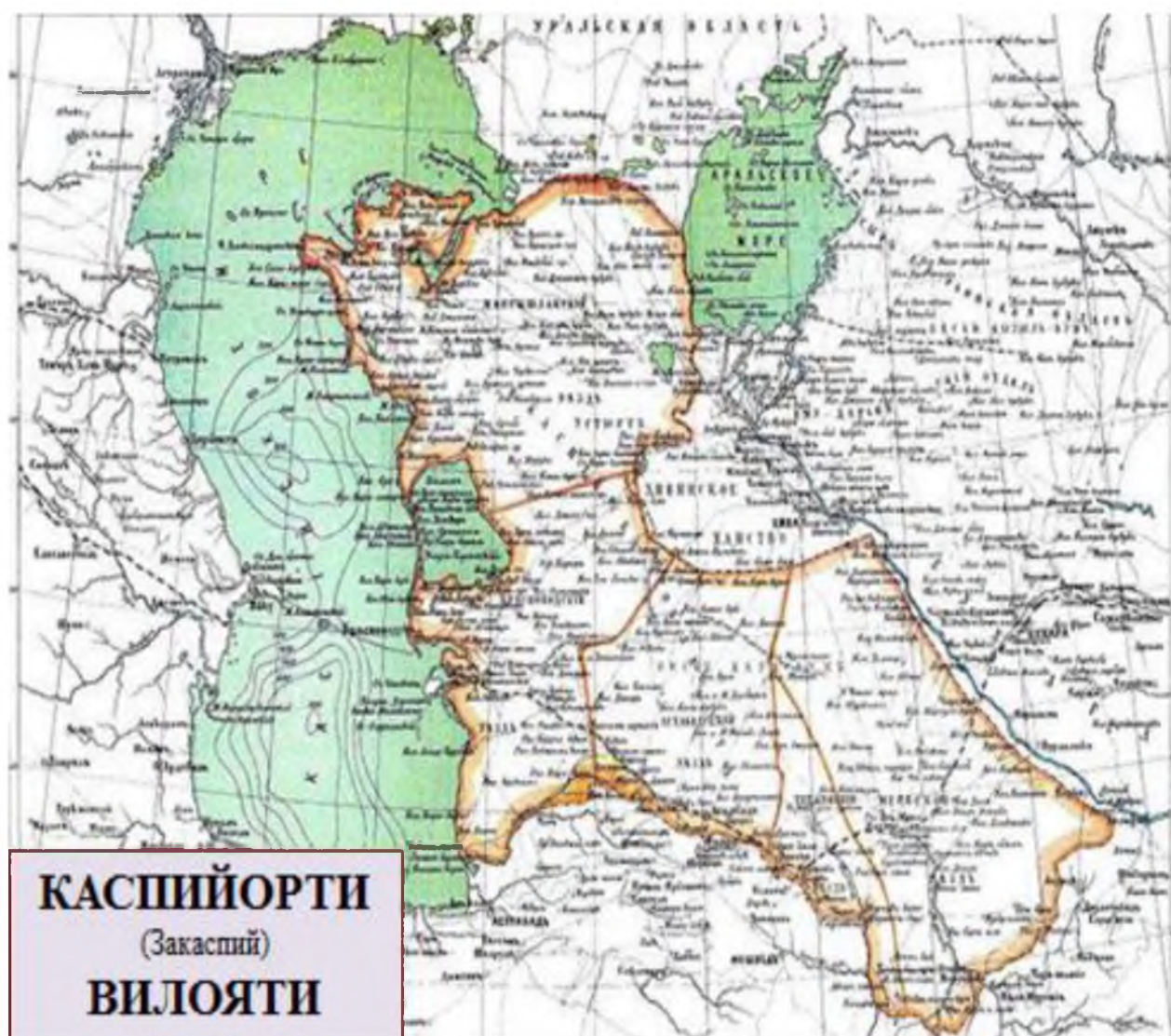
Yettisuv viloyati xaritasi

5. Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati

Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati 1881 yil 6 (18) mayda rasman tashkil etilgan, hududlari asosan Rossiya imperiyasi va Xiva xonligi hamda turkmanlar o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng bosib olingan va tortib olingan yerlarda tashkil etilgan, viloyatning ma'muriy markazi Asxabad (Ashxobod) shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 531738,0 vyorst² (571000 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisoblash natijalariga ko'ra 382487 kishidan iborat bo'lib, aholisining asosiy ko'pchilik qismini asosan o'zbeklar, turkmanlar va qozoqlar tashkil qilgan. 1921 yil 7 avgustda Kaspiyorti viloyati tugatilgan.

Kaspiyorti (Zaksapiy) viloyati xaritasi

TURKISTON O'LKASI VILOYATLARI GERBLARI

Sirdarvo viloyati gerbi. 1878 y 5
iyulda 50684 – sonli qonun bilan
tasdiqlangan

Yettisuv viloyati gerbi.
1878 y 5 iyulda 50684 – sonli
qonun bilan tasdiqlangan

Farg'ona viloyati gerbi.
1890 yil 31 yanvarda tasdiqlangan

Samarqand viloyati gerbi. Adliya
vazirlig'ig. 1890 y 5 fevral 4332-sonli
orderi bilan tasdiqlangan

Kaspiyorti viloyati gerbi. 1890 yil 31
yanvarda tasdiqlangan

6. Turkiston general gubernatorligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Mustamlakachi sud hokimiyati Turkistonda imperiyaning mustamlaka siyosatini amalga oshirishda asosiy tayanch ma'muriy va majburiy qiluvchi hokimiyat bo'g'ini bo'lgan. Turkistondagi mustamlakachi sud hokimiyati cheklanmagan katta vakolatlarga ega bo'lgan. Bosh mirshab va bosh prokuror vazifalarini general-gubernatorning o'zi bajargan. Ma'muriy boshqaruvning har bir bugini boshlig'i o'z qo'llarida sud ishlari va mirshablik ishlari bo'yicha ham katta vakolatlarga ega bo'lganlar.

Turkiston shaharlarida politsmeyster lavozimi joriy etilgan bo'lsa, Toshkentda yangi va eski shaharlarda alohida politsmeysterlar ish olib

borganlar. Ularga politsiya pristavlari bo'ysungan va ko'p sonli mirshablar ham ularning izmida bo'lgan.

Turkistonda sud hokimiyati ikki xil - imperiya sudlari va halq sudlaridan iborat bo'lgan

Imperiya sudlari imperiya qonunlari asosida faoliyat yuritgan bo'lsa, halq sudlari shariat qonun-qoidalarini asosida faoliyat yuritgan.

Sudlar, tuman sudlari, sud palatasi huquqidagi viloyatlar boshqarmalari, mirovoy sudlar qurultoylari va harbiy sudlardan iborat bo'lgan. Davlatga qarshi jinoyatlar va boshqa turdagi siyosiy jinoyatlar, davlat mulkini o'g'irlash va talon-taroj etish va boshqa shu kabi jinoyatlar imperiya sudlari tomonidan ko'rib chiqilgan. Muhim va og'ir hisoblangan jinoiy ishlar esa harbiy sudlar tomonidan ko'rilgan. siyosiy bo'lmagan va asosan mahalliy aholi tomonidan sodir etilgan mayda jinoyatlar shariat qozilari tomonidan ko'rib chiqilgan, biroq ular rus millatiga va yevropaliklarga mansub shaxslarning jinoiy ishlarini ko'rishga huquqsiz bo'lganlar.

1886 yil 12 iyunda Imperiya harbiy vazirligi huzurida takshil etilgan maxsus komissiya tomonidan ishlab chiqilgan yagona "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" imperator Aleksandr III tomonidan tasdiqlandi.

Biroq, Nizom tasdiqlanib, amaliyotga joriy etilgandan so'ng Nizom borasida bir qator e'tirozlar bildirila boshlandi, e'tirozlarning ko'pchiligi asosan Nizomni amaliyotga joriy etishda bevosita ishtirok etayotgan amaldorlar tomonidan bildirilgan edi. Shulardan biri 1901-1906 yillarda Turkiston general-gubernatorligi kanselyariyasi ish boshqaruvchisi lavozimida ishlagan G.P.Fedorov tomonidan bildirilgan bo'lib, unda "Nizomni amalga qo'llash borasida amalga oshirilgan ilk harakatlardayoq uning mutlaqo yaroqsiz ekanligi ma'lum bo'ldi", - degan fikrlar bildirilgan edi.¹⁷⁹

1886 yilgi "Nizom"ga asosan mahalliy boshqaruv munosabatlari ma'lum darajada tartibga solindi, sud ishlari, moliyaviy boshqaruv sohasi,

¹⁷⁹ Федоров Г.П. Моя служба в Туркестанском крае // Исторический вестник. 1913. Т. 134. № 11. С. 444-445.

nazorat, ta'lim, pochta-telegraf xizmati sohalari Turkiston general gubernatori nazorati ostidan chiqarildi.¹⁸⁰

Turkiston o'lkasi boshqaruvining o'ziga xos jihatlaridan biri shunda ediki, Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasining boshqa gubernyalari kabi ichki ishlar vazirligiga emas, balki imperiya harbiy vazirligiga bo'ysundirilgan edi. Shu sababli dastlab boshqaruvning barcha bo'g'inlaridagi amaldorlar asosan harbiylardan tayinlangan bo'lsalar, 1886 yilgi "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" amal qilishi boshlangandan so'ng ma'muriy lavozimlar harbiy bo'lmagan kishilarga topshirildi, faqatgina bir vaqtning o'zida Turkiston harbiy okrugi qo'shinlari qo'mondoni sanalgan general-gubernator lavozimiga harbiylardan tayinlash qoidasi saqlanib qoldi.

1886 yilda qabul qilingan «Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom» ga ko'ra, sudlar faoliyatiga bir oz o'zgartirishlar kiritildi va tuman sudlari bekor qilindi. Viloyat prokurori va unga yordamchi muovini, sud tergovchisi lavozimlari joriy etildi.

1893 yil 2 iyunda Rossiya imperiyasi Davlat Kengashi tomonidan sud sohasidagi islohotlar tizimi tasdiqlandi. Unga ko'ra, Toshkent shahrida sud palatasi, viloyatlarda esa bittadan okrug sudlari ta'sis etildi.

1899 yil 14 mayda ochilgan Toshkent sud palatasi barcha sudlar ustidan nazorat ishlarini ham olib borardi.

Mahalliy sudlar esa, yuqorida ta'kidlaganimizdek, siyosiy tusga bo'lmagan barcha fuqarolik ishlarini ko'rib chiqish huquqiga ega edi.

Shaharlar hamma tarixiy davrlarda bo'lganidek, XIX asr ikkinchi yarmida ham siyosiy harbiy, iqtisodiy va madaniy markazlar vazifalarini bajarganlar.

Turkiston general gubernatorligiga qarashli Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, Namangan, Ashxobod yirik shaharlardan sanalsa, mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan Chimkent, Turkiston, Xo'jand, Jizzax, Kattaqo'rg'on kabi shaharlar ham o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan shaharlardan hisoblangan.

¹⁸⁰ Шушкова М.Е. Реформа управления Туркестанским краем в начале XX в.: разногласия между Петербургом и Ташкентом. <http://shosh.uz>

Bosqinchilarning O'rta Osiyoni mustamlakaga aylantirishi barobarida Kazalinsk, Petro-Aleksandrovsk, Skobelev, Chernyayevka kabi shaharlar va aholi turar joylari barpo etildi. Bosib olingan shaharlarda ruslar yashaydigan alohida turar-joylar barpo etildi va shaharlar yangi hamda eski shaharlar qismlarga ajratildi. Eski shahar aholisining yangi shaharlar hududlariga o'tishlari mat'iyani ta'qiqlab qo'yildi. Bu ham milliy kamsitishning bir ko'rinishi edi. Yangi shaharlarda aholining yashashlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi. Shaharlarda rus millatiga mansub fuqarolarning savdo-sotiq qilishlari uchun katta imtiyozlar berildi. Aksincha, musulmon fuqarolarining iqtisodiy jihatdan kuchayib ketmasliklari uchun turli-tuman choralar ko'rilib turildi.

Turkiston O'lkasida shaharlar boshqaruviga mahsus e'tibor XIX asrning 70-yillaridan boshlab kuchaydi. «Shaharlar Nizomini qo'llash» bo'yicha ishlab chiqilgan qonun loyihasi 1872 yilda Sirdaryo viloyati boshqarmasida ko'rib chiqildi va 1877 yildan boshlab bu Nizomni qo'llash haqida qaror qilindi. Bu Nizom bosib olingan shaharlardan faqatgina Toshkent va Olmaota shaharlariga nisbatan qo'llanildi.

Toshkent o'zining harbiy, strategik va iqtisodiy jihatdan tutgan o'rni va joylashuviga asosan Turkiston o'lkasi shaharlari orasida alohida ahamiyatga ega edi. Shuning uchun ham Toshkent shahri general gubernatorlikning markazi etib belgilangan edi.

1877 yilda mahsus muvaqqat komissiya tuzilib, Toshkent shahri dumasi saylovlari uchun mahsus tartiblarni belgilab chiqdi. Bunga ko'ra, Dumaga saylovchilar mol-mulklariga asosan uch toifaga ajratildi. Yetarli miqdorda mulk bo'lmaganlar saylov huquqidan mahrum etildi.

2400 saylovchi ishtirokida bo'lib o'tgan saylovda shahar Dumasi va boshqarmasi saylandi. Bunda yevropalik millatlariga mansub noiblar uchun uchdan ikki qismi o'rni ajratildi.

Shahar boshqaruv faoliyatini nazorat qiluvchi harbiy gubernatori boshchiligidagi viloyat idorasi tuzildi. 1888 yilda imperator tomonidan Toshkent shahrini boshqaruv ishi ma'qullandi va shu bilan birga uni nazorat qilish general gubernatorga yuklatildi. Ichki ishlar vaziri huquqi harbiy okrug qo'mondoni zimmasiga yuklatildi. Duma oqsoqoli harbiy vazir tomonidan tayinlangan va 1877-1907 yillarda bu vazifani

hokim to'raning o'zi bajargan. Shahar ma'muriy politsiya tartiblari asosida boshqarilgan.

Rossiya imperiyasining Turkistondagi agrar siyosatidan ko'zlagan asosiy va bosh maqsadi o'lkani Rossiya manfaatlari uchun xizmat qiluvchi xom-ashyo bazasiga aylantirish va eng serhosil yerlar joylashgan hududlarga rus dexqonlarini keltirib o'rnatish edi. Shuningdek, Rossiya imperiyasi yer suv munosabatlari O'rta Osiyoda o'z hukmronligini mustahkamlash va uning imkoniyatlaridan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishni ko'zda tutgan edi. 1886 yilgi nizomga ko'ra, rus dexqonlarning O'rta Osiyoga ko'chib kelishlari uchun katta imtiyozlar berildi. Shuningdek, bu nizomga ko'ra, «bo'sh yotgan davlat yerlariga» birinchi navbatda harbiy xizmatdan bo'shatilgan harbiy xizmatchilarni qo'yish ko'zda tutildi. Imperiyaning Turkistondagi yer suv masalalariga doir siyosatida quyidagi siyosat amalga oshirildi:

Turkistonda barcha yerlar davlat mulki deb e'lon qilindi, o'troq mahalliy aholiga yer merosi yakka jamoa ekanligi tariqasida, ko'chmanchi aholiga esa azaliy dehqonchilik odatlariga rioya etilgan holda, muddati cheklanmagan holda jamoa bo'lib foydalanish uchun topshirildi;

O'troq aholi yashaydigan joylarda yer, undan amalda foydalanganga birlashtirib qo'yildi;

Dastlab vaqf yerlariga soliq joriy etilgan bo'lsa, keyinroq bu mulklar butunlay tugatilib yuborildi;

Shahar tashqarisida mahsus ko'chiruv fondlaridan tashqari rus aholisiga yer ajratish ta'qiqlandi;

Yevropaliklar, xususan, ruslar tomonidan mahalliy aholi yerlarini sotib olish mutlaqo ta'qiqlab qo'yildi va bu qonun 90-yillarning oxirigacha saqlanib qolindi.

Bular bilan birga soliqlar ham imperiya manfaatlari nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqildi va kuchaytirib yuborildi. Asosiy e'tibor paxta yetishtirishga qaratildi va yangi yerlar sug'orish tarmoqlarini kengaytirish ko'zda tutildi.

Rus mustamlakachi hukumati Turkistonda qishloqlarni boshqarishda 1867 yilgi «Vaqtli Nizom loyihasi»ga amal qildi. Bu idora usuli mahalliy

halqlar boshqaruv siyosatiga zid bo'lib, Rossiyadagi ruscha idora usulida edi.

Bu Nizomga ko'ra, ko'chmanchi aholiga ikki bosqichli (volost va ovul), o'troq aholiga esa bir bosqichli (oqsoqollar) boshqaruv tizimi joriy etildi. Volost asosini mingdan ikki minggacha xonadon tashkil etsa, ovul jamoalarini yuzdan ikki yuzgacha bo'lgan o'tovlar aholisi tashkil etgan. Bu bilan ko'chmanchi aholi o'rtasidagi urug'chilik asosidagi bo'linish barham topdi. Bu siyosat hokimiyatga soliqlarni belgilash va yig'ib olishda ham qo'l kelib uni takomillashtirishga harakat qildi.

1886 yilgi «Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom»ga ko'ra o'troq aholining bir bosqichli boshqaruv tizimi bekor qilindi va ikki bosqichga aylantirilib, oqsoqolliklar volostlarga birlashtirildi. Ovul jamoalari va oqsoqollar vakillari yig'ini barcha saylovchilar yig'ilishi bilan almashtirildi.

Aholi saylovlar yo'li bilan volost va oqsoqolliklarga mingboshilarni saylardi. Mingboshi volost boshqaruvchisi bo'lib, qishloq, ovul oqsoqoli tomonidan uch yil muddatga saylangan. U o'z faoliyatini rus mustamlakachi ma'muriyati tasdig'idan o'tgandan so'nggina boshlagan. Aholining «qirg'izlar va sartlar» iborasi bilan atash 1886 yilgi Nizomga ko'ra «o'troq va ko'chmanchi» tarzida o'zgartirildi. Volost boshqaruvchisini saylovchilar vakillarining qurultoyi saylagan. Bunda ikki nomzod ko'rsatilib, ikkinchisi uning muovini bo'lgan. Bu nomzodlar harbiy gubernator tomonidan tasdiqlanmasa, bekor qilingan va boshqasi tayinlangan yoki harbiy gubernator ko'rsatgan shaxs bu vazifaga kirishgan. Shu tariqa Rossiya imperiyasi mustamlakachi hokimiyati qishloqlardagi boshqaruv faoliyatini ham o'z qo'lida mustahkam saqlab turgan.

Chor hukumati o'lkani harbiy kuch bilan uzoq muddat saqlab turish mumkin emasligini yaxshi anglardi. Shu boisdan ham u Turkistonda assimilyatsiya, ya'ni rus millatiga mansub aholi bilan mahalliy aholini aralashtirib yuborish siyosatini tutdi. Bu borada imperiyaning ko'chiruvchilik siyosati alohida o'rin tutadi.

Ko'chiruvchilik siyosati Turkiston general gubernatorligi tashkil etilgan 1867 yildayoq boshlab yuborildi. 1869 yilda Yettisuvdagi

dexqonlar manzilgohlari to'g'risida qoidalar ishlab chiqdi. Bu hududda 1869-1882 yillarda 25 ming kishilik aholisi bo'lgan 29 ta rus qishlog'i, Sirdaryo viloyatida esa 1300 kishilik aholisi bo'lgan 19 ta rus qishlog'i barpo etildi.

1886 yilgi Nizomga ko'ra, o'lkaga rus aholisining ko'chib kelishiga siyosiy tus berildi va har bir ko'chib keluvchiga 10 desyatinadan kam bo'lmagan yer ajratilishi ko'zda tutildi.

Yuqorida aytganimizdek, 1875 yilda Avliyootada ilk rus qishlog'i barpo etilgandan boshlab o'tgan 15 yil davomida, ya'ni 1890 yilgacha Turkiston o'lkasida 1300 oiladan iborat 19 ta rus qishlog'i barpo etilgan bo'lsa, Rossiyada ocharchilik yuz bergan 1891-1892 yillarda Turkistonga ko'chib keluvchilar soni keskin ortdi va shu ikki yil davomida 25 ta rus qishlog'i paydo bo'ldi. O'lkadagi rus deqonlarining soni ikki barobar ortdi. Bu davrda Rossiya imperiyasining ichki hududlaridan ko'chirib keltirilgan dexqonlarning Turkistonga kelib joylashishi tartibsiz ravishda ommaviy tus ola boshladi va hokimiyat tomonidan ularga yaratib berilgan imkoniyat tufayli mahalliy dexqonlarga qarashli bo'lgan hosildor yerlardan o'z egalari mahrum qilindi, bu yerlar esa «bo'sh yotgan davlat yerlari» sifatida kelgindi rus dexqonlariga taqsimlab berildi. O'lkada ko'chirib keltirilganlarning salmog'i bir oz ortgach, mustamlakachi ma'muriyat ularni qurollantirish va zurur bo'lgan hollarda mahalliy aholi noroziliklari, qo'zg'olonlari, isyonlarini bostirishda foydalanish siyosatini amalga oshira boshladi. Shu maqsadlarda 1896-1897 yillarda to'rt mingga yaqin ko'chirib keltirilganlar miltiq va o'q-dorilar bilan ta'minlandi. Bu bilan Rossiya imperiyasi ko'chiruvchilik siyosati harbiy- siyosiy maqsadlarni ko'zlab amalga oshirilganligini ko'rsatdi.

XX asr boshlariga kelib Turkiston o'lkasi boshqaruv tizimining mukammal emasligi o'zining bir qator sohalarda ham namoyon qildi. Masalan, bunday holatni ko'chiruvchilik siyosatida ham ko'rish mumkin. Ko'chiruvchilik ishlari bilan shug'ullanuvchi boshqarma 1905 yilga qadar Imperiya Ichki ishlar vazirligiga bo'ysungan bo'lsada, asosiy ko'rsatmalarni general-gubernator hamda viloyatlarning harbiy gubernatorlaridan olardi, bundan ko'rish mumkinki, ularning bevosita aynan kimga bo'ysunishlar noma'lumligicha qolgan edi. Nazoratning

noma'lumligi va umuman amalga oshirilmasligi natijasida ko'chiruvchilik boshqarmasi va Turkiston o'lkasi boshqaruv ma'muriyati o'rtasida jiddiy ziddiyat kelib chiqdi. Ziddiyatning asosiy muammosi shunda ediki, ko'chiruvchilik boshqarmasi mutasaddilari Turkiston o'lkasidagi eng yaxshi, hosildor yerlarni ko'chib keluvchilarga taqsimlab berish siyosatini yuritgan bo'lsalar, Turkiston o'lkasi boshqaruv ma'muriyati bu siyosatning noto'g'riligi va u mahalliy halqlarning jiddiy noroziligi keltirib chiqarishga olib kelishini, bunda aksincha, yangi yerlarni o'zlashtirish, ularni sug'oriladigan yerlarga aylantirish, mahalliy xalqlarning yerlarini o'zida saqlab qolgan holda ko'chib keluvchilarga yangi o'zlashtirilgan yerlardan taqsimlab berish lozimligi ko'rsatdilar. Ko'chiruvchilik boshqarmasi esa o'z navbatida Turkiston o'lkasida mahalliy aholiga kerak bo'lmagan va o'troq ho'jalik yuritish mumkin bo'lgan yerlarning ko'pligini tasdilashga harakat qilardi. Ziddiyatning yakuni sifatida Imperiya harbiy vaziri infanteriya generali A.F.Redigerning 1908 yil fevralda Imperiya Vazirlar Mahkamasiga Turkistonga ko'chiruvchilik jarayonlarini vaqtinchalik to'xtatish haqidagi murojaat qilishini ko'rsatib o'tish mumkin, natijada Rossiya imperiyasining barcha gubernatorlari vazirlar mahkamasi tomonidan "Turkistonda bo'sh yerlar yo'q" degan qarori bilan tanishtirildi.¹⁸¹

Chor Rossiyasi O'rta Osiyoni bosib olgach, bu yerda o'z manfaatlarini oshirish borasida turli siyosatlar va tadbirlarni amalga oshira boshladi. Mustamlaka hukumatning amalga oshirgan ishlaridan biri Turkistonda temir yo'lining barpo etilishi bo'ldi.

Turkistonda temir yo'l ikki asosiy maqsadni harbiy strategik va iqtisodiy maqsadlarni ko'zlab qurildi. Harbiy strategik nuqtai nazardan olsak, o'lkaning qay bir yerida mustamlakachilikka qarshi kurashlar yuzaga kelmasin, uni bostirish uchun harbiy kuchlarni safarbar etish va yetkazib berish, mustamlaka hokimiyatini saqlab turishda harbiy soha imkoniyatlarini kengaytirish ko'zda tutilgan.

¹⁸¹ Шушкова М.Е. Реформа управления Туркестанским краем в начале XX в.: разногласия между с Петербургом и Ташкентом. <http://shosh.uz>

Keyingi yillarda ko'plab yetishtirilayotgan xom-ashyolar va yer osti va yer usti boyliklarini ko'plab miqdorda va tezroq Rossiya hududlariga yetkazib borish iqtisodiy maqsadlarni ko'zlagan edi. O'rta Osiyo temir yo'lining dastlabki izlari 1880 yilda Mixaylovo postidan Mullaqorigacha bo'lgan 26 km masofada yetkazildi. 1881 yil 20 sentabrida Mixaylovdan Qizil Arvotgacha 232 km masofada temir yo'lda qatnovlar boshlandi. 1885 yilda Ashxobodga, 1886 yilda Marv, Chorjuy va Amudaryogacha temir izlari yetkazildi. Temir yo'l Samarqand bilan ham tutashtirildi, 1898 yilda Marv -Kushka shaxobchasi qurilib, bir yildan so'ng Farg'ona vodiysi va Toshkent ham temir yo'l bilan tutashtirildi. 1900 yil boshlangan Toshkent - Orenburg temir yo'li 1905 yilda qurib bitkazildi va keyingi yillarda O'rta Osiyoning barcha asosiy nuqtalari temir izlari orqali birlashtirildi. Bu esa Rossiya imperiyasiga har yili Turkiston o'lkasidan minglab tonnalar miqdorida qimmatbaho yuklarni olib chiqib ketish imkoniyatini berdi. O'lkada temir yo'lining tushirilishi natijasida bir qancha sanoat korxonalari ham yuzaga kela boshladi. Bu saonat korxonalarida xom-ashyoga dastlabki ishlov berilardi. Birinchi paxta tozalash zavodi 1879 yilda Toshkentda savdogar Nazarov tomonidan ishga tushirildi. 1885 yilda esa Andijonda savdogar Xo'jayev tomonidan ikkinchi paxta tozalash zavodiga asos solindi va shu tariqa birin ketin turli sanoat korxonalari barpo etila boshlandi. 1867-1900 yillar davomida Turkiston o'lkasida 170 korxona ishga tushirildi. Ularning asosiy qismi paxta tozalash zavodlari bo'lib, bulardan tashqari yog'-moy ishlab chiqarish, choy qadoqlash, aroq, vino tayyorlovchi korxonalar ham barpo etilgan edi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, Turkiston o'lkasining yalpi sanoat ishlab chiqarishning 80 foizdan ortig'i paxtani qayta ishlovchi korxonalar xissasiga to'g'ri kelardi.

Bu korxonalarda asosan yevropalik ishchilar ishlagan bo'lsalar, keyingi yillarda mahalliy aholi vakillari ham katta qiyinchiliklar bilan yollanma ishchilarga aylana boshladilar. Shu tariqa Turkiston Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylantirilgach, bu yerda jahonning hech bir davlati qo'llamagan mustamlakaga idora usuli joriy etildi va bu idora usuli o'lka halqlarini uzoq vaqtlar mustamlaka sirtmog'ida tutib turishni ko'zda tutdi.

7.XX asr boshlarida amalga oshirilgan ilmiy ekspeditsiyalar Turkiston tarixiy geografiyasining yoritilishi

Turkiston o'lkasi va o'zbek xonliklari tarixiy geografiyasiga oid ma'lumotlarni aks ettiruvchi bir qator ma'lumotlarni mahalliy ziyolilar va Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan ko'plab ilmiy ekspeditsiyalar tarkibida faoliyat ko'rsatgan mutaxassislar tomonidan yozib qoldirilgan asarlar va risolalarda ko'rish mumkin. Garchi ularda keltirilgan tasvirlar va tavsiflar chuqur ilmiy tahlilni talab qilsada, shunga qaramasdan bu ma'lumotlarning ilmiy va manbaviy ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tish lozimdir. Shunday ma'lumotlardan biri XX asr boshlarida faoliyat ko'rsatgan jadidchilik harakatining yirik vakillaridan biri Munavvar Qori Abdurashidxonovning "Yer yuzi" kitobida keltirib o'tilgan bo'lib, unda dunyoning turli yirik davlatlari va siyosiy-geografik hududlari bilan bir qatorda Turkiston o'lkasi hamda Buxoro va Xiva xonliklarining tarixiy geografiyasiga oid ham qarashlari bayon etilgan, ularning ayrimlarini keltirib o'tish o'rinli, jumladan, Buxoro amirligi va Xiva xonligi haqida quyidagi ma'lumotlar yoritib berilgan:

-“ **Buxoro va Xeva xonliqlari.** Turkistonda yuqorida mazkur oblastlardan boshqa yarim mustaqil ikki musulmon hukumati bordur. Biri Buxoro xonlig'i, ikkinchisi Xeva xonlig'idur. Buxoro xonlig'ining aholisi 2.300000 bo'lib, jumlası musulmondur. Markaz idorasi o'zining «Ma'dani ilm» ismi ila butun dunyoda mashhur Buxoroyi sharif shahridur. Katta shaharlari: Karmana, G'ijduvon, Qorako'l, Chorjo'y, Kitob, Shahrisabz shaharlaridur. Buxoroda shahar aholisining tili tojikcha bo'lsa ham sahro va hukumat tillari turkchadur.

Xeva xonlig'ining aholisi 650 mingcha bo'lub, barchasi musulmondur. Markaz idorasi Xeva shahridur. Bu xonliqlarning ikkisi ham rusiyo himoyasında bo'lub, taraqqiyoti zamonadan butun mahrumdurlar, faqat Xeva xoni Isfandiyor hazratlarining harakati ila islohotg'a qadam qo'yilg'onlig'i eshitilmaqdadur”¹⁸².

¹⁸² Мунаввар Қори Абдурашидхонов. “Ер юзи”. 12-б. www.ziyouz.com.

Munavvar Qori Abdurashidxonovning kitobida Turkiston general gubernatorligi haqida nisbatan kengroq ma'lumotlarni ko'rish mumkin:

“Turkiston (O'rta Osiyo). Turkistonning hududi: shimoldan Sibiriyo, sharkdan Chin, g'arbdan Kaspiy dengizi, janubdan Afg'oniston va Eroniston mamlakatlari ila mahduddur. (Buxoro va Xeva xonliklari qo'shilmag'an holda.) Kenglig'i bir yarim milyon murabba' chaqirimdur. Aholisi 7 milyoncha bo'lub, aksari turk-o'zbek, takaturkman, qozoq, qirg'iz, toronchi va pirsion nomindag'i musulmonlardur. Bir ozi rus, yahudiy va armani kabi boshqa millatlardur. Turkistondag'i turk-o'zbek, toronchi va pirsionlarning ko'plari savdogarlik va bir ozi dehqonchilik va mardikorlik ila tirikchilik qilurlar. Ruslar sipohgarlik, dehqonchilik va savdogarlik qilurlar.

Turkiston idorasi. Turkiston mamlakati idora jihatidan besh oblastga bo'linadur: Sirdaryo oblasti, Samarqand oblasti, Zakaspiy oblasti, Farg'ona oblasti va Yettisuv oblasti, Bu oblastlarning jumlasini bir general-gubernato'r va har biri biror voyenniy gubernato'r tarafidan idora qilinur. General-gubernato'rning turadurg'on yeri Toshkand shahridur. Shul sababli Toshkand shahri butun Turkistonning markaz idorasi sanalur.

Sirdaryo oblastining ham markaz idorasi Toshkand shahridur, katta shaharlari: Chimkand, Avliyoota, Turkiston, Oqmasjid va G'azali shaharlaridur.

Samarqand oblastining markaz idorasi Samarqand shahridur. Katta shaharlari: Kattaqo'rg'on, O'rtepa, Xo'jand shaharlaridur.

Movaraxazar oblastining markaz idorasi Asxabod, katta shaharlari: Krasnavod va Marv shaharlaridur. Ko'p aholisi pirsion, takaturkmanlardur.

Farg'ona oblastining markaz idorasi Iskobluf shahridur. Katta shaharlari: Xo'qand, Andijon, Namangan, Marg'ilon va O'sh shaharlaridur.

Yettisuv oblastining markaz idorasi Olmaota (Verniy) shahridur. Katta shaharlari: Yorqand, To'qmoq va Qorako'l (Prejevalsk) shaharlaridur. Turkistonda hukumat tili ruscha bo'lsa ham umumiy tili turkchadir. Faqat Samarqand, Xo'jand, O'rtepa va Chasht kabi ba'zi shahar va qishloqlarda «tojik» nomida yarim forsiy ila so'ylashurlar.

Turkistonda temir yo'llar. Turkistondagi temir yo'llarning birinchisi O'rta Osiyo temir yo'lidir. Bu yo'l Kaspiy dengizi bo'yidagi Krasnovod shahridan boshlab, Asxobod, Marv, Buxoro va Samarqand shaharlaridan o'tub, Toshkandg'acha cho'zilgan bo'lib, uzunlig'i 1748 chaqirimdur. Bu yo'lning ikki butog'i vordur. Kushka butog'i va Andijon butog'i. Kushka butog'i Marv shahridan boshlab, Afg'oniston chegarasidagi Kushka istehkomigacha cho'zulgan bo'lib, uzunligi 294 chaqirimdur. Andijon butog'i Samarqand va Toshkand orasidagi Chirnayevo istansasidan boshlab, Xo'jand va Marg'ilon shaharlaridan o'tub, Andijong'a to'xtaydur. Buning uzunlig'i 306 chaqirimdur.

Ikkinchisi Toshkand, O'renburg temir yo'lidir. Bu yo'l Toshkanddan boshlab, Turkiston, Oqmasjid (Perovskiy) va G'azali shaharlaridan o'tub, O'renburg-Sara temir yo'lig'a qo'shiladur. Buning uzunligi Toshkanddan O'renburgg'acha 1736 chaqirimdur¹⁸³.

Bu davrga oid ma'lumotlar rus olimlari va sayohatchilari tomonidan ham ko'plab yozib qoldirilgan.

XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyoga Rossiya imperiyasi va Yevropaning boshqa davlatlaridan amalga oshirilgan ko'plab elchilik va ekspeditsiyalar haqida ko'plab ma'lumotlarni kuzatish mumkin. Bular orasida A.Jenkinson, I.D.Xoxlov, aka-uka Pazuxinlar, F.Beneveni, V.A.Daudov va Muhammad Yusuf elchiligi, Mitropolit Xrisanf, F.Nazarov, A.Berns, I.N.Xanikov, N.Muravyev, N.Muravin, A.F.Negri, P.CH.Demizon, M.Ivanin, I.V.Mushketov, N.A.Seversev, A.P.Fedchenko, P.P.Semenov-Tyan-Shanskiy, N.M.Prjevalskiy va boshqalarning asarlarida va esdaliklarida o'zbek xonliklarining tarixiy geografiyasiga oid ko'plab ma'lumotlarni o'qish mumkin.

Turkiston o'lkasida rus olimlari geografik va tabiiy sohalarda ham keng ko'lamli tadqiqotlarni olib borishga kirishdilar. Ular jiddiy ravishda ilmiy mazmundagi izlanishlarni amalga oshirdilar. Ammo bundan rus olimlari Turkiston uchun foydali maqsadlarni ko'zlab tadqiqotlar olib bordilar deb bo'lmaydi. Masalan, haritalashtirish ishlari eng birinchi navbatda rus harbiylari uchun, nihoyatda, zarur bo'lgan.

¹⁸³ Мунаввар Қори Абдурашидхонов. “Ер юзи”.11-12-б. www.ziyouz.com.

Tog‘ - kon ishlari esa rus harbiy sanoati yoki sanoat ishlab chiqarishi uchun foydali xom-ashyolarni qo‘lga kiritish maqsadida amalga oshirilgan. Shuning uchun ham bu yerda tadqiqot olib borayotgan rus olimlarini harbiy vazirlik yoki manfaatdor sanoatchilar mablag‘ bilan ta‘minlaganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkiston o‘lkasini ilmiy tadqiq etish bo‘yicha shart-sharoitlar butkul o‘zgardi. O‘rta Osiyoning Rossiyaga qo‘shib olinishi natijasida Rossiya olimlari tomonidan O‘rta Osiyoda tadqiqot ishlarini amalga oshirish uchun qulay imkoniyatlar vujudga keldi. Turkistonni boshqarishda o‘lkaning ilmiy o‘rganilishi samarali natija berishini anglagan Rossiya imperiyasi hukumati o‘zbek xonliklariga yuborilgan turli ekspeditsiyalarga katta mablag‘ ajrata boshladi¹⁸⁴.

XIX asrning 80-90-yillarida Toshkent va boshqa yirik shaharlarda turli ilmiy jamiyatlar (arxeologiya, jug‘rofiya, etnografiya kabilar) tashkil etilgan. 1896 yilda Samarqandda “Tarixiy muzey” ish boshladi. Bir qator ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirildi. Bu borada rus olimlari I.V.Mushketov, N.A.Seversev, A.P.Fedchenko, P.P.Semenov-Tyan-Shanskiy, N.M.Prjevalskiy va boshqalar samarali ishlar olib bordilar¹⁸⁵.

Ilmiy tadqiqotlar turli sohalarda amalga oshirildi. Mashhur rus zoologlaridan biri N.A.Seversev (1827—1886) katta tekshirishlar olib bordi. U «dunyo tomi» hisoblangan Pomir tizimlarini o‘rganib chiqdi va zoologiya, botanika, minerologiya sohalarida katta yutuqlarga erishdi. P.P. Semenov Tyanshanskiy (1827—1914) Tyanshan tog‘ tizmalarida muzliklar va vulqonlar to‘rtisida qimmatli manbalarni qo‘lga kiritdi. Tabiatshunos A.P.Fedchenko (1844—1873) Farg‘ona vodiysi va Oloyni, shuningdek, Zarafshon vodiisi bilan Qizilqum cho‘llarini ham tekshirib chiqib, tabiatshunoslik sohasida katta ma‘lumotlarni fanga ma‘lum qildi¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Кариева Н.А. XIX асрнинг 50-60-йилларида рус саёҳатчилари экспедицияларида Ўрта Осиё географиясини ўрганиш масаласи. Историческая наука в Узбекистане: проблемы и перспективы развития. / Отв. Ред. Алимова Д.А., Асадова Ш.И. Ташкент: Akademnasdhr, 2018. 96-б.

¹⁸⁵ Shamsutdinov R. , Karimov Sh. Vatan tarixi. (XVI-XX asr boshlari). Ikkinchi kitob. Toshkent, “SHARQ”. 2010. 236-б.

¹⁸⁶ Илҳомов З., Якобжанов Ж. Қўқонга саёҳат қилган рус олими. Тошкент, ТДПУ, 2009.

Geologiya va geografiya sohasida tadqiqot ishlari olib borgan I.V.Mushketov (1850—1902) shimoliy Tyanshan tog‘ tizmalarining geologik asoslarini aniqladi. Shuningdek, Turkistondagi mavjud bo‘lgan foydali qazilmalar haritasini tuzib chiqdi. Bundan tashqari G.D.Romanovskiy bilan birgalikda Turkistonning birinchi minerologik haritasini tuzdi. I.V.Mushketov o‘z ishlarining barchasini umumlashgan holda «O‘rta Osiyoni o‘rganish tarixi» asarida ko‘rsatib berdi. Tabiatshunos olimlardan yana biri V.V.Dokuchayev O‘rta Osiyo tuproqlarini tarkibini o‘rganish sohasida bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari olib bordi. Rus geografik jamiyati hamda Moskva tabiatshunoslik qiziquvchilari jamiyati O‘rta Osiyoni o‘rganish bo‘yicha barcha imkoniyatlarni yaratish yuzasidan tashabbus ko‘rsatdi. Mazkur tashkilotlarning vakillari O‘rta Osiyo geografiyasi bo‘yicha ekspeditsiya natijalarini o‘z ichiga olgan ilmiy tadqiqot ishlarini taqdim eta boshladilar.

Ayni davrda Turkiston o‘lkasining kartografik va topografik jihatdan yangi xaritalari yaratildi, mamlakatning o‘simlik, hayvonot dunyosi va geologiyasiga doir ma’lumotlar yig‘ildi. O‘rta Osiyoga amalga oshirilgan ekspeditsiyalar tarkibida Rossiya geografiya jamiyati olimlaridan P.P.Semyonov, A.P.Fedchenko, N.A.Seversov ishtirok etdi. Mashxur tadqiqotchi-geograf P.P. Semyonov¹⁸⁷ Tyan-Shan hududi, geograf I.Borshov esa Orol-Kaspiy yerlari o‘simlik zonalarining vertikal taqsimlanishi jihatlarini o‘rgandi. XIX asr o‘rtalariga kelib O‘rta Osiyoning rus tadqiqotchilari tomonidan ilmiy o‘rganilgan hudud maydoni kengaydi. Aynan shu davrdan rus geograflari Turkiston o‘lkasining Tyan-Shan, Zarafshonning quyi oqimi, Oloy tog‘lari kabi hududlarini chuqur o‘rgana boshladilar¹⁸⁸.

XIX asrning oxirgi choragida Turkistonda bir qancha ilmiy muassasalar ham tashkil etildi. Jumladan, 1867 yilda Toshkentda birinchi meteorlogiya stansiya ish boshladi. Bu yerda o‘lkaning iqlimi keng ko‘lamda o‘rganila boshladi. 1870 yilda esa Toshkentda

¹⁸⁷ Семёнов П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856 - 1857 гг. М.: ОГИЗ, 1948. С.181 - 182.

¹⁸⁸ Кариева Н.А. XIX асрнинг 50-60-йилларида рус саёхатчилари экспедицияларида Ўрта Осиё географиясини ўрганиш масаласи. Историческая наука в Узбекистане: проблемы и перспективы развития. / Отв. Ред. Алимова Д.А., Асадова Ш.И. Ташкент: Akademnasdhr, 2018. 97-б.

Turkiston halq kutubxonasi tashkil etildi. 1874 yilda observatoriya ochildi. Shu yili Osiyo olimlar>i jamiyati tuzildi. Bu jamiyat o'z oldiga tarix, geografiya, etnografiya, statistika, iqtisodga oid ma'lumotlarni o'rganishni maqsad qilib qo'ygan edi. Turkiston o'lkasida jami 15 ga yaqin ilmiy jamiyatlar ilmiy tadqiqotlar bilan shug'ullangan bo'lib, ularning izlanishlari natijasi o'lkadagi ilmiy sohadagi ishlar ham sezilarli darajada ijobiy natijalarga erishdi. Biroq rus olimlarining olib borgan tadqiqotlari natijasida qo'lga kiritilgan yutuqlar Rossiya foydasiga o'zlashtirildi va ko'p hollarda mahalliy halqlarning bu yutuqlaridan manfaatdor bo'lishlariga yo'l qo'yilmadi.

Bu davrda yaratilgan asarlar va ularda keltirilgan ma'lumotlar mavzuni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etsada, ular orasidan yana bir tadqiqotni alohida ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir, bu tadqiqotchi va sayohatchi N.Mayevning "Putevoditel' ot S.-Peterburga do Tashkenta" nomli risolasidir.

N.Mayev o'z tadqiqotlarida va keyinchalik nashr etilgan risolalarida O'rta Osiyoga tegishli bo'lgan ma'lumotlarni batafsil sharhlab berishga va tasvirlashga harakat qiladi, ayrim holatlarda uning sharhlari va tavsiflari umumiy holatda berilsa, ayrim ma'lumotlar birmuncha diqqatni jalb etadi. Shunday ma'lumotlardan biri Rossiya imperiyasi markazi bo'lgan Sankt Peterburg shahridan Turkiston general gubernatorligi markazi bo'lgan Toshkent shahrigacha masofa va yo'l bo'yida joylashgan shaharlar va bekatlar haqidagi ma'lumotdir.

Rossiya markazidan Toshkentgacha bo'lgan yo'nalish sifatida N.Mayev 2 ta yo'lni tanlashni taklif qiladi:

Birinchi yo'nalish Sankt Peterburg – Moskva – Nijniy Novgorod – Samara – Orenburg – Orsk – Qorabutoq – Irgiz (Uralsk istehkomi) - Kazalinsk (1-fort) – 2-fort (Karmakchi) – Perovsk – Jo'lek – Turkiston – Chimkent – Toshkent. Bu yo'nalish bo'ylab oraliq masofa jami 4081 verstni tashkil qilgan.

Ikkinchi yo'nalish Sankt Peterburg – Moskva – Nijniy Novgorod – Perm – Yekaterinburg – Tyumen – Omsk – Semipalatinsk – Sergiopol –

Kopal – Verniy – Avliyoota – Chimkent – Toshkent. Yo‘nalishning jami uzunligi 5815 verstdan iborat bo‘lgan¹⁸⁹.

N.Mayevning ma’lumotlariga ko‘ra Perovskdan Toshkentgacha bo‘lgan masofa 621,75 verst bo‘lib, yo‘l davomida quyidagi 28 ta bekatlar – aniqrog‘i, aholi yashash joylari joylashgan¹⁹⁰.

№	Aholi yashash joylari nomi	Oraliq masofa (версть)
1	Бирюбай	26 версть ¹⁹¹
2	Биръ-Казанъ	14
3	Джарти-кумъ (Ёртикум)	18
4	Сари-Чеганакъ	25
5	Тартугай (Тортўкай)	25
6	Джулек (Челак ёки Чўлоқ қалъаси)	30
7	Мечеуле	25
8	Джалпак-талъ	25
9	Туман ариқ	25
10	Янгиқўргон	19
11	Оққум	25.5
12	Тасуать	20
13	Сауранъ	24
14	Қўшмазгил	28
15	Туркистон шаҳри	22
16	Иқон	22
17	Чўкич	19
18	Ақмулла	22
19	Бугун	36
20	Арис	30
21	Буржар	20
22	Чимкент шаҳри	14
23	Бегларбеги	25
24	Шарапхона	20
25	Джери	12.5

¹⁸⁹ Маев Н. Путеводитель от С.-Петербурга до Ташкента. Военная типография. СанктПетербург. 1870. Стр.19

¹⁹⁰ Маев Н. Путеводитель от С.-Петербурга до Ташкента. Военная типография. СанктПетербург. 1870. Стр.39-40

¹⁹¹ Версть - рус узунлик ўлчов бирлиги, 1 версть -1066,8 метрга тенг.

26	Оқжар	18
27	Ғишткўприк	18
28	Тошкент шаҳри	19
	Jami masofa 627 verstni tashkil qilmoqda, N.Mayevning ko'rsatgan masofasidan 5,75 verstga farq qilmoqda.	

O'zbek xonliklari sarhadlariga Rossiya imperiyasining harbiylashgan ekspeditsiyalari va qo'shinlarining kirib kelishi, bu yerda turli qal'alar va istehkomlarning barpo etilishi buning zaruriyati kabilar haqida ham N.Mayev o'z asarida ma'lumot berishga harakat qiladi. N.Mayevning ko'rsatishicha, Qozoq cho'llaridagi va savdo yo'llaridagi talonchilikning oldini olish va savdo karvonlarining xavfsizligini ta'minlash maqsadida bir qator istehkomlar quriladi va shu tariqa 1835 yilga kelib Aleksandrov forti, Uralsk istehkomi, Orenburg istehkomi, Korabutoq istehkomi va boshqalar paydo bo'ldi. Sirdaryo bo'ylarida Xiva xonligining ta'sirini yo'qotish maqsadida esa 1847 yilda keyinchalik Aralsk forti nomini olgan Raim istehkomi barpo etiladi. Shu tariqa daryoning yuqori oqimi bo'ylab 2-fort (Kazalinsk) va 3-fortlar (Karmakchi) qurildi, keyinchalik Qo'qon xonligidan tortib olingan Oqmasjid qal'asi o'rnida Perovskiy forti, Jo'lek qal'asi o'rnida esa Jo'lek forti barpo etildi. N.Mayevning so'zlaridan ko'rish mumkinki, muallif bu harbiy qal'alarning barpo etilishi borasidagi fikrlarini juda yuzaki va umumiy tarzda bildirib o'tgan.

N.Mayev o'z asarida Turkiston general gubernatorligining chegaralarini quyidagicha tasvirlab beradi¹⁹²: Turkiston general gubernatorligi bilan Tarbag'atoy tizmasi va Semipalatinsk viloyatining Sibir Qirg'izlari viloyati bilan chegaralari, bu yerdan Balxash ko'ligacha va ko'l yoqalab to'g'ri chiziq bo'ylab Chu daryosigacha, daryo oqimi bo'ylab Sarisuvigacha bo'lgan hududlar bilan belgilanadi.

Turkiston general gubernatorligining Orenburg general gubernatorligi bilan chegaralari quyidagilarni o'z ichiga oladi: Perovskiy qo'ltig'i o'rtalaridan Orol dengizi tomon Termembes tog'lariga, u yerdan Terekli darasigacha va keyin Kelmas tog'iga va Muzbil darasiga, u yerdan esa Oqqum va Chubartepa tog'larigacha, Muinqum cho'lining janubiy

¹⁹² Бунда 1870 йилгача бўлган чегаралар кўрсатиб берилганлигини таъкидлаб ўтиш керак.

sarhadlarigacha va Mingbuloq darasiga, u yerdan esa Sarisuv va Chudaryolarining quyilishi joyigacha bo'lgan yerlar¹⁹³.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. O'rta Osiyo xonliklarining podsho Rossiyasi tomonidan bosib olinishiga doir manbalarni tavsiflab bering.
2. O'rta Osiyoda ingliz – rus raqobatchiligi nimalarda ko'rinadi?
3. Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasi nima uchun kartografik va harbiy topografik yo'l bilan o'rganildi?
4. Podsho Rossiyasining O'rta Osiyoni zabt etishga kirishuvida asosan nimalarga e'tibor qaratdi?
5. Turkiston general – gubernatorligining ta'sis etilishida nimalarga asosiy e'tibor qaratildi?
6. Xiva xonligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlar qanday bordi?
7. O'rta Osiyoda Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatining asl mohiyatida nimalar ko'rindi?
8. General gubernatorlik markaziy boshqaruv tizimi xususiyatlarini ochib bering?
9. Turkiston general gubernatorligida viloyatlar boshqaruvi qanday tizim asosida amalga oshirilgan?
10. Turkistonda shaharlar boshqaruvi tizimini asoslab bering.
11. Imperiyaning ko'chiruvchilik siyosati va uning mohiyatini ochib bering.
12. O'rta Osiyo temir yo'lining qurilishi va maqsadi?
13. O'lkada sanoat sohasining shakllanishi xususiyatlari?

**Tayanch
tushunchalar:**

Mustamlaka boshqaruv tizimi, general gubernatorlik markaziy boshqaruvi, uездlar boshqaruvi, harbiy gubernator, sud palatasi, volostlar boshqaruvi, uchastkalar va ovul jamoalari boshqaruvi, «Vaqtli Nizom loyihasi», «Shahar Nizomini qo'llash», assimilyatsiya, O'rta Osiyo temir yo'li, sanoat sohasining shakllanishi, O'rta Osiyo xonliklari, Rossiya imperiyasi, Turkiston general gubernatorligi, Sirdaryo viloyati, Farg'ona viloyati, Samarqand viloyati, Yettisuv viloyati, Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati, Buyuk Britaniya, Toshkent mudofaasi, boshqaruv usuli, Amudaryo bo'limi, Zarafshon okrugi, «Turkiston viloyatining gazetisi», «Turkestanskiye vedomosti», viloyatlar, uездlar, bo'lis, uchastkalar, ma'muriy hududlar.

¹⁹³ Маев Н. Путеводитель от С.-Петербурга до Ташкента. Военная типография. СанктПетербург. 1870. Стр.13

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN NOSTANDART TEST TOPSHIRIQLARI

1. Rasmga qarab bayroqlar Turkiston general gubernatorligining qaysi viloyatlariga tegishli ekanligini aniqlang va jadvalga har bir rasm ostiga mos raqamlarni yozing.

1) Fargʻona 2) Samarqand 3) Sirdaryo 4) Yettisuv 5) Zakaspiy

				
5	2	4	3	1

2. Rasmga qarab Turkiston general gubernatorlarining ismi-sharifini aniqlang va jadvalga har bir rasm ostiga mos raqamlarni yozing.

1) Fon Kaufman 2) N.I.Ivanov 3) N.O.Rozenbax 4) N.Kuropatkin 5) A.B.Vrevskiy

				
1	4	5	2	3

3. Rasmlarga qarab tarixiy shaxslarning yashagan vaqtini davriy ketma-ketligi bo'yicha mos raqamlarni rasmlar tagiga yozing.

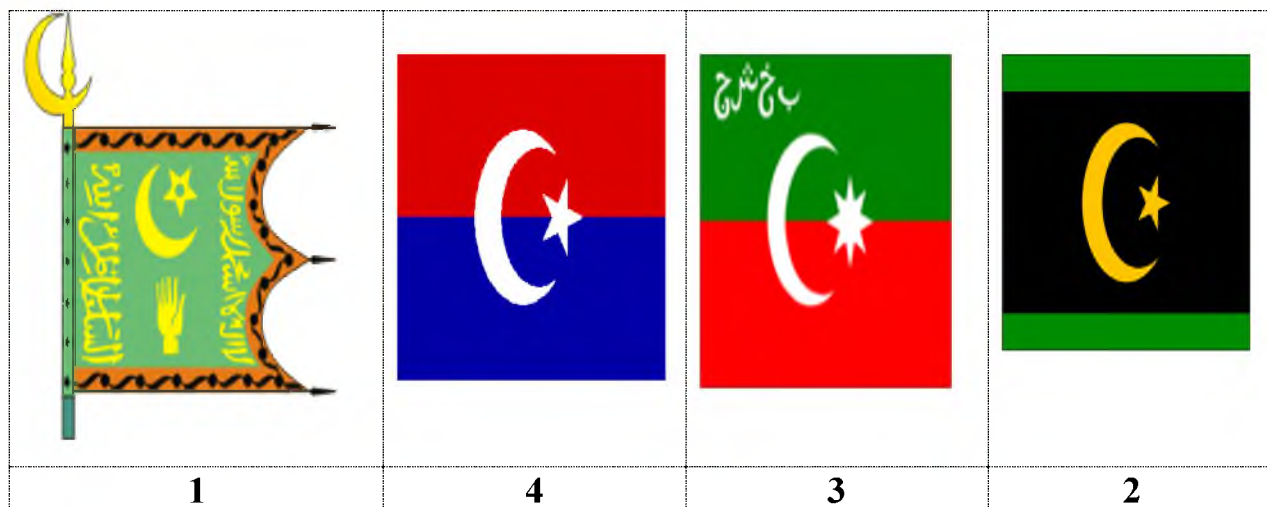
			
3	2	4	1

**4. Viloyatlarni tashkil topishini ranglar va raqamlar ketma-ketligida ko'rsating?
Rasmlil va ko'p javobli nostandart test javobi:**

	viloyatlar nomi	Ranglar raqamlar
	Yettisuv viloyati	1
	Samarqand viloyati	3
	Buxoro amirligi	4
	Sirdare viloyati	2
	Xiva xonligi	6
	Zakaspiy viloyati	5
	Farg'ona viloyati	7

5. Quyidagi bayroqlarning qaysi davlatlarga tegishli ekanligi aniqlang?

1) Buxoro amirligi 2) Xiva xonligi 3) BXSR 4) Qo‘qon xonligi

6. Berilgan rasmlarda ko‘rsatilgan me‘moriy obidalarning nomlanishiga mos raqamlarni ko‘rsating

8. Buxoro amirligi devonida xizmat qilgan quyidagi mansab egalarining vazifalarini aniqlab, ularni juftlang.

1	PARVONACHI	A	Balogʻatga yetmagan shahzodalar ulgʻayib, mustaqil faoliyat yuritgunlariga qadar davlat ishlarini ularning nomidan boshqargan.
2	DODXOH	B	Uning vazifasi xon farmonlarini, rasmiy hujjatlarni masʼul shaxslarga, ijrochilarga yetkazishdan iborat boʻlgan.
3	KOʻKALDOSH	C	dargohga tushgan arizalarni qabul qilgan va ularga javob qaytargan.
4	OTALIQ	D	xon siyosatiga fuqarolarning munosabatini oʻrgangan va bu siyosatning daxlsizligini taʼminlagan.

Javobi:

Javob:	1-B	2 -C	3 - D	4 - A
--------	-----	------	-------	-------

9. Oʻzbek xonliklarida deyarli bir xil vazifani bajargan quyidagi oʻrta darajali unvon va mansab egalarining vazifalarini koʻrsating va ularni juftlang.

1	QOʻRCHIBOSHI	A	xonga tegishli yilqi, otulov va ularning taʼminoti bilan shugʻullanuvchi
2	SHIGʻOVUL	B	chet davlatlar elchilarini qabul qilish xizmatining boshligʻi
3	MUNSHIY	C	Qurol-aslaha xizmati boshligʻi
4	MIROXUR	D	kotib

Javobi:

Javob:	1- C	2 - B	3 - D	4 - A
--------	------	-------	-------	-------

10. Quyidagi soʻzlar qaysi hukmdorlarga tegishli, ularni aniqlab toʻgʻri javoblar bilan juftlang.

1	AMIR NASRULLOXON	A	1798 yilda Toshkentga qarshi harbiy yurishni amalga oshirdi.
2	MUXAMMAD RAXIM II	B	1858 yilda davlat hududlarini toʻliq birlashtirdi
3	OLIMXON	C	1875 yilda Orenburgga surgun qilindi
4	XUDOYORXON	D	Davlat boshqarish bilan birga shoirlik borasida ham mashhur boʻlgan

Javobi:

Javob:	1- B	2 - D	3 - A	4 - C
--------	------	-------	-------	-------

11. Buyuk allomalarimizga tegishli ma'lumotlarni toping.

1	ABU RAYHON BERUNIY	A	“Safarnoma” asari muallifi
2	AL XORAZMIY	B	“O'rta Osiyolik sayyoh va olimlar” asari muallifi
3	NOSIR HISRAV	C	“Minerologiya” asari muallifi.
4	H.HASANOV	D	“O'rta Osiyo va unga yondosh yerlar

Javobi:

Javob:	1-C	2 -D	3 - A	4 - B
--------	-----	------	-------	-------

12. Davlatlarning tashkil topishi va xududiy kengligi ketma-ketligi tartibida ko'rsating va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) Turkiston genneral gubernatorligi 2) Qo'qon xonligi 3) Xiva xonligi 4) Buxoro amirligi

Davlatlar nomi	Javob raqamlar
Davlatlarning tashkil topishi ketma-ketligi	3, 2, 4, 1
xududiy kengligi	2, 1, 4, 3

13. Quyidagi san'at turlarining keng tarqalganlik darajasi va paydo bo'lishi ketma-ketligini aniqlab, mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) Xattotlik 2) kitob ko'chirish 3) miniatura rassomlik san'ati 4) kitob bezatish san'ati

san'at turlari	Javob raqamlar
keng tarqalganlik darajasi	1,3,2,4
paydo bo'lishi	1,3,2,4

14. Jahon iqtisodiy jarayonlari tarixining rivojlanishida muxim o'ringa ega bo'lgan Afrika va Avstraliyaning iqtisodiy tarixida dexqonchilik hudadlari va sug'orish tarmoqlarining aniqlang va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) Viktoriya 2) Samoli; 3) Simpson; 4) Nubiya; 5) Gipson; 6) Kalahari; 7) Namib; 8) Katta Qumli cho'l;

Xududlar	Javob raqamlar
Afrika xududlarida	2,4,6,7
Avstraliya xududlarida	1,3,5,8

15. Buxoro amirligi va Xiva xonligiga aloqador tushunchalarni aniqlang va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) Ark 2) Kaltaminor 3) inoq 4) qo'shbegi 5) amir 6) xon 7) alg'ut 8) „Shohi darvesh“

xonliklar	javob raqamlar
Buxoro amirligi	1, 4, 5, 8
Xiva xonligi	2, 3, 6, 7

16. Diniy unvonlar va boshqaruvdagi unvonlarni aniqlang va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) otaliq 2) muftiy 3) shayxulislom 4) dodxox 5) muxtasib 6) mextar

unvonlar	javob raqamlar
Diniy unvonlar	2, 3, 6
boshqaruvdagi unvonlar	1, 4, 5

17. Buxoro amirligiga oid quyidagi tushunchalarning qaysilari to'g'ri

- A) Davlat xonlik deb yuritilgan
- B) davlat boshliqlari xonlar deb yuritilgan
- S) Davlat XX asr 20-yillarida tugatilgan
- D) Davlat xududlari 27 ta noiblikka bo'lingan
- E) Davlat xududlari 27 ta beklikka bo'lingan
- F) Amirlikning so'nggi hukmdori amir Muzaffarxon bo'lgan

A	B	S	D	E	F
yo'q	Yo'q	ha	yo'q	ha	yo'q

18. Xiva xonligiga oid quyidagi tushunchalarning qaysilari to'g'ri

- A) Xiva xonligi 1763 yilda tashkil topgan
- B) Xiva xonligida salg'ut nomli soliq mavjud bo'lgan
- S) Xiva xonligi XX asrning 20-yillarida tugatilgan
- D) Xiva xonligi 4 ta viloyatga bo'lingan
- E) Xiva xonligi 16 ta beklikka bo'lingan
- F) Xivaning so'nggi xoni Eltuzarxon

A	B	S	D	E	F
Yo'q	ha	ha	Yo'q	ha	Yo'q

19. Qo‘qon xonligiga oid quyidagi tushunchalarning qaysilari to‘g‘ri

- A) Qo‘qon xonligi 1756 yilda tashkil topgan
- B) Qo‘qon xonligida tagjoy nomli soliq mavjud bo‘lgan
- S) Qo‘qon xonligi 1876 yilda tugatilgan
- D) Qo‘qon xonligi 27 ta viloyatga bo‘lingan
- E) Toshkent bekligi xonlik tarkibida edi
- F) Qo‘qonning so‘nggi xoni Xudoyorxon

A	B	S	D	E	F
Yo‘q	ha	ha	Yo‘q	ha	Yo‘q

20. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari to‘g‘ri?

- A. Jadidchilikning asoschisi Maxmudxo‘ja Bexbudiy
- B. Turkistonda dastlabki milliy matbuot jadidlarga xos
- C. XX asr boshlarida Turkistonda savodsizlik nihoyatda kuchli edi.
- D. XX asr boshlarida tarixnavislik davom ettirildi.

Javob:

A	B	C	D
Yo‘q	ha	Yo‘q	ha

21. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari to‘g‘ri?

- A) XIX asr birinchi yarmida ijod etgan tarixchi olimi Muhammad Ya‘qub ibn Doniyolbiy Buxoriy (1771-1831) «Gulshan ul-muluk» (Podshohlar gulshani) degan asar yozib qoldirgan.
- B) Mashhur shoiri Muqrim-Obid (1748-1818) «Muqrim» hamda «Obid» taxalluslari bilan ijod qilgan va uning turkiy devonida 459, forsiy devonida 206 g‘azal bor.
- V) Xorazm hududida jami 40 ga yaqin o‘zbek qabilasi istiqomat qilar edi.
- S) 1553-yildan boshlab Kaspiy dengiziga oqmay qoyganligi bo‘ldi, daryo 15 yil davomida Orol dengizi yo‘nah‘shigaburildiki, natijada eski o‘zan atrofidagi yerlar cho‘lga aylandi.
- D) 1697-yilda Anushaxon taxtdan tushirilib, ko‘ziga mil torttirildi..
- YE) Yirik olim, faylasuf, shoir Ahmad Donish (1827-1897) 20 yil mobaynida Buxoro saroy kutubxonasida xattot va rassom bo‘lib ishlagan.

Javob: A,B,E

22. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari noto‘g‘ri?

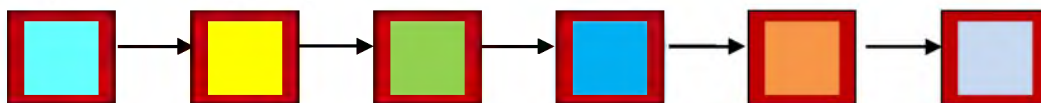
- A) 2007-yilda Xiva shahrining 2500 yilligi nishonlanadi
- B) Sahhof -muqovalovchi.
- V) Xiva shahri XV asr boshlaridan 1900-yilgacha Xiva xonligining poytaxti.

- S) Lavvoh -sarlavha yozuvchi.
D) Muzahhib -oltin suvni yurituvchi.
YE) Samarqand mamlakat poytaxti

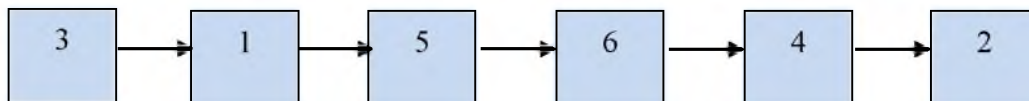
Javob: A, B,E

23. Buxoroda hukmronlik qilgan mang'it xonadoni vakillarining davlat boshqargan sanalarini ketma-ketlikda ko'rsating va raqamlarda tegishli kataklarga yozing.

- 1) Amir Shohmurod 2) Muhammad Rahimbiy; 3); 4) Amir Haydar; 5) Amir Nasrullo
6) Amir Doniyolbiy

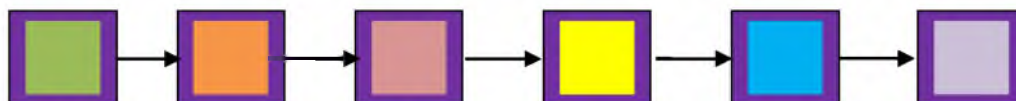

Javobi

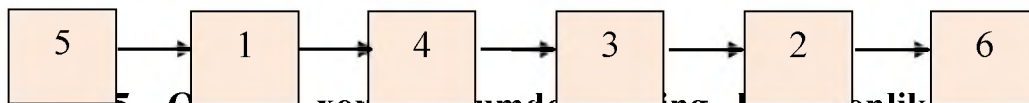

24. Buxoroda hukmronlik qilgan joniylar sulolasi vakillarining davlat boshqaruvidagi faoliyati ketma-ketligini tegishli raqamlarda kataklarga yozing.

- 1) Abdulazizxon; 2) Dinmuhammad; 3) Imomqulixon; 4) Nadrmuhammadxon; 5) Boqimuhammad 6) Subxonqulixon

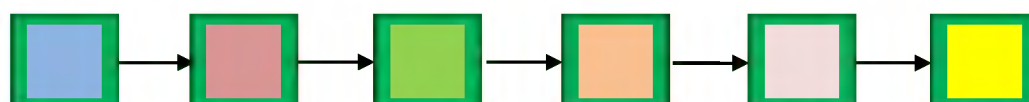

Javobi

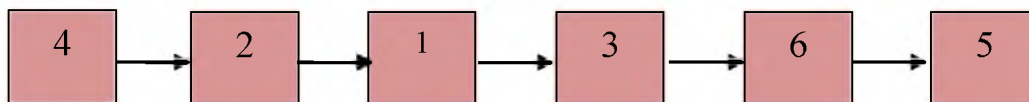

25. Qo'qon xolmgi nundonlarning hukmronlik yillarini xronologik ketma-ketligini ifodalagan holda tegishli raqamlarni kataklarga yozing.

- 1) Abdukarimbiy; 2) Abduraximbiy 3) Shoxruxbiy; 4) Erdonabiy 5) Norbutabiy 6) Olimxon;

Javobi

26. O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi yillarida buyuk allomalarimiz yubileylarining nishonlanishini ketma-ketlikda ko‘rsatib bering.

- 1) Farg‘onada Ahmad al-Farg‘oniy tavalludining 1200 yilligi,
- 2) Xorazmda Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy tavalludining 190 yilligi,
- 3) Nukusda Ajiniyoz Qosiboy o‘g‘li tavalludining 175 yilligi keng nishonlandi;
- 4) Xorazmda Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi

Javob:

--	--	--	--

Javob: 1) 1998-yil 24-oktabr kuni Farg‘onada Ahmad al-Farg‘oniy tavalludining 1200 yilligi,

2) 1999-yil 17-dekabr kuni Xorazmda Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy tavalludining 190 yilligi,

3) 1999-yil 18-dekabr kuni Nukusda Ajiniyoz Qosiboy o‘g‘li tavalludining 175 yilligi keng nishonlandi;

4) 1999-yil 5-noyabrda Xorazmda Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi

1	4	2	3
---	---	---	---

27. Quyidagi vazifalar qaysi unvon va mansablarga tegishli, ko‘rsating va ularni juftlang.

1	xonga tegishli yilqi, ot-ulov va ularning ta‘minoti bilan shug‘ullanuvchi	A	QO‘RCHIBOSHI
2	chet davlatlar elchilarini qabul qilish xizmatining boshlig‘i	B	SHIG‘OVUL
3	Qurol-aslaha xizmati boshlig‘i	C	MUNSHIY
4	kotib	D	MIROXUR

Javobi:

Javob:	1- C	2 - B	3 - D	4 - A
--------	------	-------	-------	-------

28. Quyidagi ma‘lumotlarni keltirilgan ishlarni amalga oshirgan hukmdorlarni aniqlab to‘g‘ri javoblar bilan juftlang.

1	1798 yilda Toshkentga qarshi harbiy yurishni amalga oshirdi.	A	AMIR NASRULLOXON
2	1858 yilda davlat hududlarini to‘liq birlashtirdi	B	MUXAMMAD RAXIM II
3	1875 yilda Orenburgga surgun qilindi	C	OLIMXON
4	Davlat boshqarish bilan birga shoirlik borasida ham mashhur bo‘lgan	D	XUDOYORXON

Javobi:

Javob:	1- B	2 - D	3 - A	4 - C
--------	------	-------	-------	-------

29. Buxoro amirligi va Xiva xonligiga aloqador tushunchalarni aniqlang va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1)Ark 2) Kaltaminor 3) inoq 4) qo'shbegi 5)amir 6) xon 7) alg'ut 8) „Shohi darvesh“

xonliklar	javob raqamlar
Buxoro amirligi	1, 4, 5, 8
Xiva xonligi	2, 3, 6,7

30. Diniy unvonlar va boshqaruvdagi unvonlarni aniqlang va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1)otaliq 2)muftiy 3) shayxulislom 4)dodxox 5) muxtasib 6)mextar

unvonlar	javob raqamlar
Diniy unvonlar	2,3,6
boshqaruvdagi unvonlar	1,4,5

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati

1. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. – Спб: Б.и., 1902. -237 с.
2. Абдуллаев Т. XIX - XX асрларда ўзбек кандакорлиги. - Т., 1974.
3. Абдуллаев У. “Қўқон хонлиги аҳолисининг этник таркиби” <http://www.e-tarix.uz>.
4. Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – I четвертьи XX века. -Т.: Университет, 1999. -162 с.
5. Абдурахимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими. Т.: Академия, 2002, -240 б.
6. Агзамова Г. А. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо. - Т., Ўзбекистон, 2000.
7. Агзамова Г. Маргилон хунармандчилигига оид айрим маълумотлар // Маргилон шаҳрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Маргилон шаҳрининг 2000 йиллик юбелейига бағишланган халқаро илмий конференцияси материаллари. - Тошкент - Маргилон., 2007.
8. Алимджанов Б.А. Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX-начало XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург –2016. С.40.
9. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.).
10. Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии (история и историография колониальной политики царизма в Туркестане). – Т.: Фан, 1995. – 218 с.
11. Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (кадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001.
12. Бартольд В.В. Авлия Ата // Сочинения. М.: Наука, 1965. Т. -340 с.
13. Бартольд В.В. Ак – Мечеть // Сочинения. М.: Наука, 1965. – Т. -С. 314-317.
14. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России Т. VII. М.: Наука, 1971. – 663 с.
15. Бартольд В.В. История Туркестана. Конспект лекции. -М., Наука, 1963.
16. Бартольд В.В. Коканд // Сочинение. –М.: Наука, 1965. Т. -С.462–466.
17. Бартольд В.В. Туземец о русском завоевании // Сочинение. –М., 1964. Т. II. ч.2. –С.333-350.
18. Бартольд В.В. Туркестан // Сочинение. –М., Наука, 1963. Т. – С.518-520.
19. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шохрухи» как исторический источник. Алма-Ата.: Наука, 1987. 200 с.
20. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шохрухи» как исторический источник: Автореф. дис... канд. ист. наук. –Т., 1983. –22 с.
21. Бобобеков Х. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. Т.Шарқ . 2000.

22. Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996
23. Бутаков А.И. «Дневные записки плавания по Аральскому морю в 1848-1849 г.», подготовка к печати Е.К.Бетгера.-Ташкент: 1953.
24. Бухоро арки. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Т. Б:756-758.
25. Вахидов Ш. Аваз Мухаммад Аттар Хуканди и его сочинение «Тарих - и жахоннамойи» исследование, перевод и примечания: Автореф. дис... канд. ист. наук. –Т., 1990. – 19 с.
26. Вахидов Ш. Источники, использованные Аваз Мухаммад Аттаром в сочинении «Тухфат ат-таворихи хони», «Тарихи жахоннамойи» // Адабий мерос. 1989. -№ 4 (50). –С.31–36.
27. Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских. // ИРГО. - СПб. 1854.
28. Веселовский Н.И. Бадаулет Якуб-бек Аталык Кашгарский. –Спб.: Императорская Академия Наук, 1898. –103с.
29. Веселовский Н.И. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае / Текст, перевод и приложения. – Спб.: Б.и., 1894. - 206 с.
30. Веселовский Н.И. Новые материалы по истории Кокандского ханства // Журн. министерства просвещения. –1886. –Ч.248. №11. –С. 13-14.
31. Вохидов Ш. Қўқон тарихнавислик мактабининг шаклланиши. Тар.фан.док...дисс. Т.1998.
32. Денов беклиги. <http://bactria-termez.blogspot.com>
33. Диваев А. Киргизские пословицы. –М.: 1903. -13 с.
34. Дингельштед Н. Наши колонизации в Средней Азии // Вестник Европы. - 1892. Кн. II . –С.231-237.
35. Добромыслов А.И. Города Сырдарьинской области. –Т., Б.и., 1912. -56 с.
36. Дониёров А.Х., Бўриев О., Аширов А. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи. Т.Янги нашр, 2011.
37. Записки графа Игнатьева // Исторический вестник. , -СПб., 1914. -№4. - С.123-124.
38. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина // ВИРГО. -1856. – Ч. 18. Кн.VI. – С.255–259.
39. Зотов А., Якубов Б., Смирнов Н., Чабров Г. Города Ферганской долины - Т., 1963.
40. Иванов П.П. Архив хивинских ханов. Издательство Академии Наук СССР. Москва-Ленинград. 1939.
41. Илҳомов З., Якобжанов Ж. Қўқонга саёхат қилган рус олими. ТГПУ им Низами, 2008 г
42. Илҳомов З.А. “Қўқон хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари (таҳлил ва мулохазалар)”. Т. 2007.
43. Исмамов И. Россиянинг Ўрта Осиёга ва Эрон билан бўлган савдо-алоқасида Нижний Новгород ярмаркасининг ахамияти. (XIX аср хоирӣ XX аср боши) т.ф.н. Д.Т. 1973.

- 44.Исмоилова Б. Бухарский эмират при эмире Ҳайдаре. Хужанд. 2000.
- 45.Исоқхон Ибрат. Тарихи Фаргона. Т. Мерос. 1991.
- 46.Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. - Т.; Ўзбекистон давлат нашриёти, 1959.
- 47.Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Қашкар ўртасидаги савдо алоқалари // "Қўқон асрлар силсиласида" Республика илмий-назарий анжумани.- Қўқон., 2004.
- 48.Қўлдошев Ш. Қўқон хонлигининг Шарқий Туркистон билан иқтисодий алоқаларида Маргилоннинг тутган ўрни // "Маргилон асрлар силсиласида" Республика илмий-амалий семинар материаллари. Фаргона., 2005.
- 49.Логофет Д. В горах и на равнинах Бухары (Очерки Средней Азии). СПб, 1913..
- 50.Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. С.-Петербургъ. 1909.
- 51.Мадрахимов З. "Қўқон хонлигида савдо муносабатлари" Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.2009
- 52.Мадрахимов З.Ш. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. Т. 2014.
- 53.Макшеев А. И. Исторический обзор Туркестана и поступательного движения в него русских. – Б. м., 1897.
- 54.Макшеев А. Показания сибирских казаков Милюшина и Батыришкина, бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 гг. // Вестник Русского Географического общества. –Ч.17 (II). –С.-Пб. 1856. -С.20-32.
- 55.Маҳмудов М. Ҳазорасп - Хоразмнинг жанубий қалқони. <http://kh-davron.uz>
- 56.Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины // Перевод с немецкого В.И.Ковалевского. Спб.: Б.и., 1872. –604 с.
- 57.Мирза Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.1995.
- 58.Мирзо Олим Маҳдум Хожи. Тарихи Туркистон. -Т., Янги аср авлоди, 2010й.
- 59.Мулло Олим Маҳдумхожа. Тарихи Туркистон. -Т.: Шарқ, 1995. -127 б.
- 60.Мулло Олим Маҳдум Ҳожа. Тарихи Туркистон. – Т.: Туркистон генерал губернаторлиги босмаҳонаси. 1915.-220б.
- 61.Мунаввар Қори Абдурашидхонов. "Ер юзи". www.ziyouz.com
- 62.Мусаев Д., Ҳошимов Ҳ. Андижоннинг XIX аср охири - XX аср бошлари даври хунармандчилиги тарихини ўрганилишига доир // Маргилон шахрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Маргилон шахрининг 2000 йиллик юбелейига бағишланган халқаро илмий конференцияси материаллари. - Тошкент - Маргилон. 2007.
- 63.Мухаммад Азиз Маргилоний.Тарихи Азизий. Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д. Сангирова. - Т., Маънавият, 1999.
- 64.Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. С.-Пб., -1821;

65. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. - М.: Наука, 1968. - 76 с.
66. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Вып. IV. – Казань: Б.и., 1886. -215 с.
67. Небольсин П.И. Статистические записки о внешней торговле Россией со Средней Азией, СПб, 1856.
68. Ниязматов М. Статус Хивинского ханства в составе Российской империи. <http://xorazmiy.uz>
69. Очилдиев Ф. Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). Т.: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2008.
70. Павлов Н.Г. История Туркестана. В связи с кратким историческим очерком сопредельных стран. –Т.: Б.и., 1910. –236 с.
71. Пантусов Н.Н. Теварихи Шахрухие // Туркестанские ведомости. -1876. - №30.
72. Пантусов Н.Н. Теварихи Шахрухие. Казань.1885.
73. Петровский Н. Очерки Кокандского ханства // Вестник Европы. –1875. – Кн. 10. –С.722–757.
74. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1977. – 368 с.
75. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная 1740-1741 годах поручиком Гладишевым и геодезистом Муравиным. С.-Петербург. Типография министерства внутренних дел. 1851.
76. Потанин Т. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина 1830 г. Отд. отт. // Военный журн. –1831. №4-5. –С.35-36.
77. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1810 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. С картинами с чертежами и проч. Часть вторая. Москва, в типографии Августа Семена. 1822
78. Сагдуллаев А. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т.Академия. 2000.
79. Садиков А.С. Экономические связи Хивы с Россией. Т, Н. 1965.
80. Турсунов С, Турсунов А, Тогаева М. Шеробод тарихидан лавҳалар -Т.: “Yangi nashr”. 2014.
81. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., 2000
82. Ўлжаева Ш. Китоб-Кифтиоб шаҳрининг қисқача тарихи. <https://es-la.facebook.com>
83. Усмонов Қ., М.Содиқов, С.Бурхонова. Ўзбекистон тарихи. –Т.: 2005
84. Федоров Г.П. Моя служба в Туркестанском крае // Исторический вестник. 1913. Т. 134. № 11.
85. Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чоррахасида. - Т.: Ўқитувчи, 2005.
86. Хотамов А., Бекниёзов Н. Кармана-кадимий диёр. Тошкент, Ўзбекистон. 2007.

87. Хуршут Э. «Мунтахаб ут – таворих» как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII – XIX вв. // Общественные науки в Узбекистане. – 1984. - № 7. – С.36–42.
88. Хуршут Э. Изучение среднеазиатских источников XVI–XIX веков: значение, состояние, проблемы // Общественные науки в Узбекистане. – 1989. - № 2. – С.49–53
89. Хуршут Энвер. Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёхатлари. - Т., Фан, 1987.
90. Хўкандий Аваз Муҳаммад Аттор. Тарихи жаҳоннамои // Шарқ Юлдузи. -1991. -№8. –Б.119-141.
91. Shamsutdinov R., X. Mo`minov. O`zbekiston tarixi. Ma`sul muharir S.Inoyatov. – Т.: “Sharq”, 2013
92. Shamsutdinov R. Karimov SH, Ubaydullayev O’. Vatan tarixi. Т. Sharq. 2010.
93. Шушкова М.Е. Реформа управления Туркестанским краем в начале XX в.: разногласия между Петербургом и Ташкентом. <http://shosh.uz>
94. Эркинов А. «Российская империя и Хивинское ханство (русские: ученый А.Н.Самойлович и путешественник В.Г.Ян в хивинском дворце в начале XX в)». <https://cyberleninka.ru/article>
95. Юджин Скайлер. "Туркестан: записки о путешествии в Русский Туркестан, Коканд, Бухару и Кульджу". 1876.

MUNDARIJA

Kirish	3
I. XVI-XIX ASR O‘RTALARIDA O‘ZBEK XONLIKLARI TARIXIY GEOGRAFIYASI	9
1. Buxoro xonligi (amirligi) tarixiy geografiyasi.....	9
2. Xiva xonligi tarixiy geografiyasi.....	32
3. Qo‘qon xonligi tarixiy geografiyasi.....	50
4. Xonliklar aholisi va mashg‘ulotlari.....	56
5. Xonliklar iqtisodi va iqtisodiy markazlar, tashqi iqtisodiy munosabatlar.....	61
II. O‘RTA OSIYONING XIX ASR O‘RTALARI-XX ASR BOSHLARI TARIXIY GEOGRAFIYASI.....	107
1. Turkiston general gubernatorligi.....	107
2. Sirdaryo viloyati.....	130
3. Farg‘ona viloyati.....	131
4. Samarqand viloyati.....	132
5. Yettisuv viloyati.....	133
6. Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati	134
7. Turkiston general gubernatorligida ijtimoiy-iqtisodiy hayo....	135
8. XX asr boshlarida amalga oshirilgan ilmiy ekspeditsiyalar tomonidan Turkiston tarixiy geografiyasining yoritilish.....	144
Mavzuni mustahkamlash uchun nostandart test topshiriqlari	152
Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro‘yxati	173